İMAM HATİP OKULLARI

İren Özgür

ÇEVİRİ Hazal Yalın – Egemen Özkan

İmam Hatip Okulları

İnanç, Siyaset ve Eğitim

Kitap YAYINEVİ

KiTAP YAYINEVi – 310
iNSAN VE TOPLUM DiZiSi – 78

iMAM HATiP OKULLARI: iNANÇ, SiYASET VE EĞiTiM / iREN ÖZGÜR

ÖZGÜN ADI
ISLAMIC SCHOOLS IN MODERN TURKEY: FAITH, POLITICS AND EDUCATION
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS TARAFINDAN YAYINLANMIŞTIR.

ÇEViRi
HAZAL YALIN - EGEMEN ÖZKAN

DÜZELTi
NiHAL BOZTEKiN

KiTAP TASARIMI
YETKiN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DiLEK ÇETiNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

GRAFiK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞITHANE BiNASI
HAMiDiYE MAHALLESi, SOĞUKSU CADDESi NO. 3
34408 KÂĞITHANE-ISTANBUL
SERTiFiKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
HAZiRAN 2015, ISTANBUL

ISBN 978-605-105-146-8

YAYIN YÖNETMENi
ÇAĞATAY ANADOL

KiTAP YAYINEVi LTD.
KÂĞIT HANE BiNASI
HAMiDiYE MAHALLESi, SOĞUKSU CADDESi NO. 3/1-A
34408 KÂĞITHANE İSTANBUL
SERTiFiKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

İmam Hatip Okulları

İnanç, Siyaset ve Eğitim

İREN ÖZGÜR

Çeviri
HAZAL YALIN - EGEMEN ÖZKAN

Kitap YAYINEVİ

Annem, babam ve Eren için

İÇİNDEKİLER

Teşekkür

Bu kitabın yayınlanmasını mümkün kılan herkese minnet ve teşekkürlerimi sunmak isterim. İmam hatip camiası üyeleri deneyim ve bilgilerini paylaşırken kibar ve cömert davrandı. Onların görüş ve katkıları olmasaydı bu kitap çok farklı biçimlenirdi.

Kitabın yazılması sırasında Eugene Rogan, Celia Kerslake, Michael Cook, Muhammad Qasim Zaman, Cyrus Schayegh, Michael Reynolds, Karen Barkey, Jenny White, George Gavrilis, Jeremy Walton, James Piscatori, Benjamin Fortna, Martin Strokes, Walter Armbrust, Roger Goodman, Michael Willis, David Johnson, Paul Dresch ve Zackary Lockman'in yapıcı eleştirilerinden, okumalarından ve en önemlisi de verdikleri cesaretten yararlandım. Ayrıca editörüm Marigold Acland'ın ve Cambridge University Press'in sağladığı iki anonim eleştirmenin görüşlerinden de yararlandım.

Princeton, Yakın Doğu Araştırmaları Bölümüne (NES), entelektüel uğraşımla ilgili her tür olanağı sağladığı için borçluyum. Bu kitapla ilgili araştırmam Şükrü Hanioğlu, Heath Lowry ve Erika Gilson'ın rehberliği ve nezareti altında bir lisans bitirme tezi olarak başladı. NES'teki lisans deneyimim bende entelektüel merakı ateşlemiş ve bilginin peşinde akademik sorunları keşfetme tutkusu yaratmıştı. Bu kitabı doktorasını bitirmiş bir araştırma görevlisi olarak NES'te tamamladım. Bölümüme, bana tanıdık ve uyarıcı bir ortam sağladığı için minnettarım.

Eğitimin üzerine titreyen ve bilime değer veren bir aileye sahip olduğum için çok mutluyum. Nuri-Rona Özgür, Eren Özgür ve Feridun-Fazilet Özgür, kariyer yolumun esinleyicileri ve mimarlarıdır.

Başından sonuna kadar dostlarımın ve meslektaşlarımın sevgi, şefkat ve teşviklerine dayanmış olduğum için şanslıyım: Müge Özmen Güler, Linda Kativa, Sedef-Edhem Eldem, Kristin Mendoza, Şebnem Özüstün Giorgio, Cüneyt Ülsever, Betsi-Yasin Boeno, Şahin Alpay, Ali Arpacıoğlu, Tülin Özmen, İrfan Bozan ve Recep Aksu'ya teşekkürlerimi sunarım.

Kısaltmalar

AGD	Anadolu Gençlik Derneği
AKABE	AKABE Kültür ve Eğitim Vakfı
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DÖGM	Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
FP	Fazilet Partisi
İHH	İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı
MGV	Milli Gençlik Vakfı
MNP	Milli Nizam Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
MTTB	Milli Türk Talebe Birliği
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
ÖNDER	İmam Hatip Liseleri Mezunları ve Mensupları Derneği
RP	Refah Partisi
SP	Saadet Partisi
TGTV	Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı
TİMAV	Türkiye İmam Hatipliler Vakfı
TİYEMDER	Tüm İlahiyat Fakülteleri ve Yüksek İslam Enstitüleri Mezunları Derneği
WONDER	Association in Support of International Students' Activities (Uluslararası Öğrenci Aktivitelerini Destekleme Derneği)

Giriş

Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu arasında 2011 Haziran ayında bir söz düellosu yaşandı.[1] Kemal Kılıçdaroğlu, İstanbul'daki seçmenlerine imam hatip okullarını ülkenin din görevlilerini eğiten okullar olarak yeniden yapılandırmayı vaat etti. Bundan on gün sonra ise Erdoğan, Isparta'daki seçmenlerine şu cevabı verdi: "İsteseler de istemeseler de siz bize güç verdiğiniz sürece [imam hatip okullarını] açtık açıyoruz ve açacağız. Benim dört çocuğumun dördü de imam hatip mezunu. ... Ben kendileriyle de iftihar ediyorum."[2]

İmam hatip okulu nedir ve neden siyasi atışmalarda böylesine baskın bir yer tutar? İmam hatipler, laik eğitim sisteminde en baskın istisnayı temsil eden dini tedrisat ağırlıklı okullardır. Şu anda [2011] ülkemizde 490'dan fazla imam hatip okulu vardır; bunlar 4-18 yaşları arasındaki 235 binden fazla öğrenciye mesleki eğitim sunmaktadır.[3] Bu okullar özel olarak imam ve hatip yetiştirmek amacıyla, cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra, 1924'te kurulmuştur.[4] Bütün okullar gibi imam hatip okulları da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından teşkilatlanır ve denetlenir. Bakanlık eğitsel siyasetlerine karar verir, müfredatlarını tayin eder ve kitaplarının muhtevasını tespit eder. Ancak diğer okulların tersine imam hatipler sosyal ve teknik derslerde de dinin vurgulandığı bir müfredatla eğitim verir.

Bu okullar kırk yıl önce işlev ve statü itibariyle eğitim sisteminin kıyısında köşesinde yer alırken, bugün prestijli, tartışmalı ve etkili bir konuma yükselmiş durumdadırlar. Hâlâ meslek liseleri olarak sınıflandırılıyor olsalar

1 CHP ve AKP arasındaki farklara dair bkz. Banu Eligür, *The Mobilization of Political Islam in Turkey* (Cambridge, 2010).

2 "Başbakan Isparta'da," *Sabah*, 2 Haziran 2011.

3 Milli Eğitimin en son istatistikleri için, bkz. http://sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2010_2011.pdf, erişim tarihi Eylül 2011. İmam hatipokulları, ülkedeki birçok mesleki eğitim okulundan sadece biridir. Diğerleri arasında sağlık, ticaret ve sanayi meslek okulları bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için, bkz. http://www.meb.gov.tr/Stats/apk2002ing/apage29_48.htm, erişim tarihi Kasım 2011.

4 İmam hatiple ilgili açıklamalar için, bkz. İmtiyaz Yusuf, "Imam," *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Hollanda, 2008); J. Pedersen, "Khatib," *Encyclopaedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).

da, müfredatlarına daha fazla din dışı ders eklenmiş ve böylelikle mezunlarının her tür üniversite ve fakülteye girişleri kolaylaştırılmıştır. Çağdaş imam hatip okullarında meslek dersleri ders saatlerinin yüzde 40'ını teşkil eder; kültür derslerinin ağırlığı ise yüzde 60'tır. Bugün bu okulların mezunlarının ancak yüzde 15'i din görevlisi olmaktadır.[5] Geriye kalan çoğunluğu ise iş, hukuk ve siyaset dünyasında rol almakta, mezunların birçoğu da ulusal ya da yerel yönetimlerde orta ya da üst düzey görevlere girmektedir.

Mezunlarının din görevleri dışında da kariyer sahibi olmaları yönündeki eğilim, bu okulları İslamcılık, laiklik ve modernite tartışmalarının odağına yerleştirmiştir. Laik eğilimli ile muhafazakâr ve dindar olarak nitelendirilebilecek topluluklar arasında imam hatiplerin siyaset ve toplumdaki rolü konusunda birbiriyle çatışan görüş ayrılıkları vardır.[6] Çoğunluğu CHP'yi destekleyen laik eğilimli seçmenlerin büyük bölümü bu okullara muhaliftir; zira din görevlisi eğitme amaçlarından, cumhuriyetin temel ilkelerini çiğnemeye çalışan, tek tornadan çıkmış bireyler yetiştirme amacına yöneldiklerine inanmaktadırlar. 1995-2003 arasında Yüksek Öğrenim Kurumu başkanlığı yapan Profesör Kemal Gürüz, imam hatiplerin öğrencilerini "akıldan çok din temelinde bir dünya görüşüyle manipüle ettiklerini" iddia eder.[7] Öte yandan, AKP'yi destekleyenlerin çoğu, öğrencilerin dini olmayan konuları öğrenirken dinlerini de öğrenip uygulayabildikleri bir ortam sağlamaları nedeniyle bu okulları desteklemektedir. En etkili Müslüman entelektüellerden Hayrettin Karaman, imam hatiplerin bütün okullar için bir model olması gerektiğini iddia eder, zira ona göre bu okullar "dini değerlere saygı duyan ve bunları bir selamet yolu olarak dünyaya yaymak isteyen kişileri" eğitmektedir.[8]

AKP'nin teşkilat gövdesinde en çok imam hatip mezunlarının bulunuyor olması, laik eğilimli topluluklarla muhafazakâr ve dindar topluluklar arasında konuya ilişkin kutuplaşmayı da artırmaktadır. Bu okulların

5 Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri* (İstanbul, 2005); Hüdaverdi Adam, "The Profile of Imam Hatip-Schools in Contemparory Turkey," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 19 (2003-2004): 163-182.

6 Laik eğilimli veya laisist ile dini olarak muhafazakâr ya da İslamcı toplulukların tanımları için, bkz. bu bölümdeki terminoloji. *Radikal*, 22 Haziran 2009.

7 http://europe.einaudi.cornell.edu/about/pdf/Guruz.pdf, erişim tarihi Eylül 2011.

8 Hayrettin Karaman, *Laik Düzende Dini Yaşamak* (İstanbul, 2002), c. 2, s. 95.

mevcudu bütün ülkedeki öğrencilerin ancak yüzde 5'ini oluşturuyor olsa da, çok sayıda milletvekili imam hatip mezunudur.[9] Cumhurbaşkanı Erdoğan samimi ve sadık bir imam hatiplidir; bu konuda cesur bir söylemi sürdürmekte, imam hatipleri ve mezunlarını destekleyen girişimlerde bulunmaktadır.[10] Son yıllarda eğitim, adalet ve içişleri bakanlıklarında önemli mevkilere imam hatip mezunlarını getirmiş olması da dikkate değerdir.

İmam hatip mezunlarının önemli devlet görevlerinde geniş temsil buluyor olmalarının toplumda doğurduğu tartışmalar, Türkiye'nin ve daha geniş ölçekte Ortadoğu'nun geleceğiyle ilgili daha kapsamlı bir tartışmanın sadece bir çehresidir. Türkiye 1970'lerden bu yana muhafazakâr dini kitleleri temsil etme iddiasında olan ve ülkenin laik ilke ve geleneklerini reformdan geçirmek için baskı yapan siyasi partiler ve sosyal ağların doğuşuna tanıklık etmiştir. Bu parti ve ağlarının birçoğunun kapatılma, kovuşturmaya uğrama gibi bir kaderi olmasına rağmen, genellikle daha geniş bir İslami hareketin bir parçası olarak anlaşılan baskılar devam etmiş ve giderek güçlenmiştir.[11] Jenny White, Refah Partisi kapatıldığında parti üyelerinin bunu küçümsediğini ve kendisine, endişe etmediklerini, çünkü bu kapatmayla "sosyal ve siyasi ağlarının etkilenmeyeceğini" söylediklerini aktarır.[12] Bir işadamı da şöyle demiştir: "Birkaç siyasetçi işlerini kaybedecek. Bize etkisi yok. Biz sosyal bir hareketiz, parti değiliz."[13]

Türkiye 2002'den beri, kökleri siyasi İslama dayanan ve İslamcı siyasi partiler geleneğinden gelen AKP tarafından yönetilmektedir.[14] 2011'de AKP'nin iktidarda üçüncü dönemine başlaması kimilerinin Erdoğan'ın "Kemal Atatürk'ten beri bütün Türk liderlerden daha güçlü" olduğu değerlendirmesine yol açmıştır.[15] Bu kitap genel olarak İslami hareketin, özel olarak da iktidardaki AKP'nin gücünü ve yeni koşullara uyum sağlama ye-

9 Soner Çağaptay, "Turkey: In Love with Arab Islamists," *Hürriyet Daily News*, 24 Haziran 2009. Parlamenterlerin biyografileri şurada bulunabilir: http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.liste, son veri giriş Mart 2012.

10 Erdoğan, İstanbul belediye başkanı ve başbakan [ve cumhurbaşkanı] olan ilk imam hatip mezunudur.

11 Tanımlama için, bu bölümdeki terminoloji kısmına bakınız.

12 Jenny White, *Islamist Mobilisation in Turkey: A Study in Vernacular Politics* (Seattle, 2002), s. 5.

13 *Age.*

14 Ayrıntı için, bkz. bu kitapta birinci bölüm.

15 Stephen Kinzer, "A Triumphant Turkey?," *New York Review of Books* 58/13 (2011): 37.

teneğini besleyen kilit kurumlardan birinin imam hatip okulları ve camiası olduğunu öne sürmektedir.

Türkiye, Erdoğan'ın liderliği altında önemli değişiklikler geçirmiştir. AKP'nin kurucu üyeleri kendilerini "muhafazakâr demokrat" diye anmakta,[16] artık İslami bir ideolojiye katılmadıklarını ve İslami bir devlet kurma arzuları olmadığını beyan etmektedir.[17] Ancak, Türkiye'deki laik eğilimli topluluk gibi birçok yabancı gözlemci de partinin ulusal ve uluslararası gündemine dair kuşku içindedir; parti üyelerinin İslami eğitim ve dini hassasiyetlerine bakarak, AKP'nin siyaseti ve toplumu "İslamileştirmeye" ve ülkedeki laikliği aşındırmaya çalıştığını iddia etmektedir. Gerçekten, beşinci bölümde tartışılacağı gibi AKP hükümetleri, yerel yönetmelikleri ve devlet siyasetlerini yeniden şekillendirerek dini ifade parametrelerini genişletmektedir.

2011 Arap baharının ardından Türkiye'nin siyasi geleceği Ortadoğu'da hayati bir rol oynayacaktır. Bazılarına göre Türkiye'nin İslam ve laikliği dengeleyebilme becerisi Müslümanların laik demokrasileri idare edebilme modeli olarak görülmektedir.[18] Abdullahi An-Na'im'in belirttiği gibi:

> Eğer Türkiye, dini ifade özgürlüğü ve herkes için insan haklarının laik bir rejimde yerinin olduğunu gösterebilirse, her yerdeki Müslümanlar arasında "laik" kelimesini rehabilite etmeye yönelik uzun bir yoldan geçecektir. Buna ilave olarak, eğer Türkiye laik bir hükümet olduğunu ve herkes için anayasal haklar gözetilirken İslami siyasi bir sesin de duyulmasına izin verebileceğini gösterebilirse, bütün dünyadaki laiklere, İslamın da siyasi söylemde bir yeri olduğuna dair bir kez daha güvence verecektir.[19]

16 AKP'nin kimliği üzerine geniş bir literatür oluşmuştur; bkz. Ümid Cizre (ed.), *Secular and Islamic Politics in Turkey* (Londra, 2008); Hakan Yavuz (ed.), *The Emergence of a New Turkey* (Utah, 2006).

17 Siyasi partilerin açıktan İslamcı olma iddiasında bulunmamasının başlıca nedenlerinden birinin, aksi takdirde Anayasa Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı faaliyetler temelinde yasaklanma ihtimali olduğunu belirtmeye değer.

18 Örneğin, bkz. http://www.thedailystar.net/newDesign/news-details.php?nid=177456, erişim tarihi Eylül 2011; http://www.npr.org/2011/04/14/135407687/turkish-democracy-a-model-for-other-countries, erişim tarihi Ağustos 2011; http://english.aljazeera.net/indepth/opinion/2011/09/201191684356995273.html, erişim tarihi Eylül 2011.

19 Abdullahi Ahmed An-Naim, *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a* (Cambridge, 2008), 222.

Ancak kimilerine göre ülkenin siyasetini İslami norm ve geleneklerle daha uyumlu olacak biçimde yeniden şekillendirmek gerekmektedir. Türkiye tarihsel olarak ABD ve İsrail'in güçlü bir müttefiki olagelmiştir. Erdoğan'ın liderliğinde bu ittifaklar da dönüşüme uğramıştır. 2003'te Türkiye, Amerikan birliklerinin kendi topraklarından Irak'taki savaş için operasyon amacıyla transit geçişine veya operasyonları buradan yürütmesine izin vermemiştir.[20] 2011'de, İsrail'in Gazze'ye yardım taşıyan *Mavi Marmara* gemisine baskından ötürü özür dilemeyi reddetmesi yüzünden İsrail elçisini geri göndermiş ve bütün askeri anlaşmaları durdurmuştur.[21] Dönemin başbakanı Erdoğan'ın İsrail'e karşı sert üslubu ve bir Filistin devletine olan desteği, birçok Arabın da takdirini kazanmıştır.[22] Tunuslu İslamcı lider Raşid Gannuşi son ziyaretinde Türkiye'yi Tunuslular için bir model olarak selamlamış ve AKP'yi de "çok başarılı bir çağdaş Müslüman hükümet deneyimi" olarak tanımlamıştır.[23]

AKP Müslüman bir hükümet olarak görülebilse bile, laik bir devletteki iktidarı kontrol ettiğini kavramak önemlidir. 1990'ların sonlarından bu yana bilim insanları laik devletlerin uygulamalarını incelemekte ve laikliği kavramak ve değerlendirmek için kullanılan bazı yerleşmiş kategorileri eleştirmektedir.[24] Laikliğin dinin devlet siyaseti ve uygulamalarından ayrılması olduğu tanımı geniş bir kabul görmüştür; ancak yeni araştırmacılar bu tanımı çok dar bulur ve laikliğin "dini kamusal alandan uzak tutmaktan çok, onun aldığı biçimi, kabul ettiği öznellikleri ve ileri sürebildiği epistemolojik iddiaları yeniden şekillendirmeye çalıştığını" ifade eder.[25]

20 http://csis.org/files/pubication/110804_iran_chapter_8_turkey_casp.pdf, erişim tarihi Eylül 2011.
21 http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-14762745, erişim tarihi Eylül 2011.
22 Buna rağmen başbakanın Mısır'da laik bir anayasa yapma çağrısı da bölgedeki birçok İslamcıyı rahatsız etti. http://www.juancole.com/2011/09/muslim-brotherhood-rebukes-erdogan-for-advocacy-of-secularism.html, erişim tarihi Eylül 2011.
23 http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=tunusias-opposition-leader-to-visit-turkey-report-2011-02-25, erişim tarihi Eylül 2011. Gannuşi de ılımlı İslamcı bir liderdir.
24 Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Talal Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity* (Stanford, 2003); Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, 2007); Linell E. Cady ve Elizabeth Shakman Hurds (ed.), *Comparative Studies in Society and History* 52/3 (2010): 495-523; Saba Mahmood, "Religious Reason and Secular Affect: An Incommensurable Divide," *Critical Inquiry* 35 (Yaz 2009): 836-862.
25 Saba Mahmood, "Secularism, Hermeneutics, and Empire: The Politics of Islamic Reformation," *Public Culture* 18/2 (2006): 326.

Bu daha geniş kapsamlı tanım, din ve devletin karşılıklı ilişkilere nasıl girdiğini daha iyi yakalamaktadır. Devlet İslama karşı sınırlayıcı siyasetler takip ederken, ülkedeki dini işleri de kurumsal bir ağ üzerinden denetlemekte ve düzenlemektedir. İmam hatipler söz konusu olduğunda, devlet bu okulların kurulmasına izin verir, öğretmenlerini atar ve müfredatlarını düzenler; mezunlarının da Diyanet İşleri Başkanlığının dini görevlileri olmasını ve ancak devletin izin verdiği bilgiyi cemaatlerine aktarmalarını bekler.[26] Ahmet Kuru, devletin dine yönelik "çelişkili değilse bile tutarsız" politikalarını laikliğin "dışlayıcı" ve "pasif" destekçileri arasında devam etmekte olan ideolojik mücadelelere bağlar. Kuru'ya göre, dışlayıcı laikler İslamı "yapısı itibariyle siyasi bir din ve Türk toplumunun modernleşmesine bir tehdit" olarak görmektedir.[27] Böylece dini vicdanla sınırlandırmaya ve kamusal alandan uzak tutmaya çalışmaktadırlar. Buna karşılık pasif laikler bütün dinlere ve düşüncelere karşı tarafsız kalmakta ve "çok çeşitli inançlar, düşünce okulları ve perspektifler arasında barışı korumaktadırlar."[28]

Ahmet Kuru bu görüşlerini açıklarken, dışlayıcı laikliğin siyasi ve sosyal hayatın örgütlenmesinde baskın bir kavram olduğunu da not eder; ancak 2002'den bu yana devlet ve toplum pasif bir laiklik kavramına belirgin bir şekilde daha fazla yaklaşmıştır. Stephen Kinzer'e göre bu dönüşüm "siyaset ve kamu hayatı kavramlarını değiştiren, dini etkiye daha açık yeni bir *ethos*'tan [değerler sistemi]" kaynaklanmaktadır.[29] İmam hatip okulları ve camiası bu yeni yapının yaratılmasında ve siyaset ve toplumun yeniden şekillendirilmesinde bütünleyici olmuştur. Bu yeni yapı, devletin laikliğine karşı acil bir tehdit teşkil etmese bile, dini eğilimin sosyal alanda sergilenişinin artmasıyla (giyim ve konuşma tarzındaki değişiklikler, cinsiyetlere göre ayrılan plajlar, camiler ve kuran kurslarının yaygınlaşması gibi) kendini gösteren, sosyokültürel ortamın İslamlaşmasına katkıda bulunmaktadır.[30]

Son yıllarda Türkiye'deki İslami hareket ve onun siyasi iktidar ve partizan siyasetleriyle ilişkileri üzerine araştırmalarda bir artış söz konusudur.

26 Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında bir tartışma için bkz. bu kitapta birinci bölüm.
27 Ahmet Kuru, *Secularism and State Policies Toward Religion* (Cambridge, 2009), s. 11, 176.
28 *Age*, s. 179.
29 Stephen Kinzer, "A Triumphant Turkey?," *New York Review of Books* 58/13 (2011): 37.
30 Daha fazla ayrıntı için, bkz. bu kitapta beşinci bölüm.

Bu araştırmalar genellikle üç geniş ve çoğunlukla birbiriyle örtüşen kategoride yer alır.[31] Hakan Yavuz ve Jenny White'ın çalışmalarında görülen örnekler gibi, bu kategorilerden biri, RP ve AKP gibi İslamcı ya da dini eksenli siyasi partilerin kadroları, mekanizmaları, sosyolojileri ve tarihleri üzerine yoğunlaşır.[32] Nilüfer Göle ve Yael Navaro-Yashin'in çalışmalarında örneklenen diğer bir kategori İslami tesettürü tartışır ve İslami harekette kadının kimliği ve rolü meselelerini ele alır.[33] Şerif Mardin ve Berna Turam'ın çalışmalarıyla şekillenen üçüncü bir kategori de Nakşibendiler gibi İslami uhuvvet ve Gülen cemaati gibi dini cemaatleri inceler.[34] Bu çalışmalarda, imam hatip okullarının ve imam hatiplilerin Türkiye'nin siyasi ve sosyal dönüşümünde oynadığı etkili rol genellikle görmezden gelinmiştir.

Bu kitapta, imam hatipler sahnenin merkezine alınarak İslami bilgi, siyaset ve siyasi ağların karşılıklı ilişki içinde olduğu çok yönlü bir olgu sergilenmektedir. Okulların işleyişleri, öğrencilerinin tavır ve davranışları ile mezunlarının siyasi ve sivil faaliyetleri hakkında yeni bilgi ve görüşler sunulmaktadır. Okullardaki derslerin doğası derinlemesine incelenmekte ve bir imam hatip okulundaki eğitimin, öğrencilerin siyasi sosyalleşmesini nasıl şekillendirdiği üzerine de yeni perspektifler sunulmaktadır. İmam hatip okullarında ve bunların etrafında beliren gayrı resmi, ama son derece etkili eğitim, iletişim ve sosyal ağ tarzları tanıtılmaktadır. Kitap böylelikle, İslami okul türleriyle bu okulların laik devletlerle ilişkileri üzerine görüşler ortaya koymakta, İslami hareketlerde yer alan aktörlerin çeşitliliğini ve bu aktörlerin sosyal ve siyasi reformlar yapmak için eğitsel kurumları kullanmalarını kavramaya yoğunlaşmaktadır.

İmam Hatipli Olmak; İmam Hatip Camiası

İmam hatiplerin öğrenci ve mezunları okullarının kendilerine kazandırdığı ayrıcalıklı kimliğin farkındadır ve bundan gurur duyarlar.

31 Geniş bir literatür taraması için, bkz. Jeremy Walton, *Horizons and Histories of Liberal Piety: Civil Islam and Secularism in Contemporary Turkey*, doktora tezi, Şikago Üniversitesi, 2009.

32 Hakan Yavuz, *Islamist Political Identity in Turkey* (Oxford, 2003); Jenny White, *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics* (Seattle, 2002).

33 Nilüfer Göle, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling* (Ann Arbor, 1996); Yael Navaro-Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey* (Princeton, 2002).

34 Şerif Mardin, *Religion, Society, and Modernity in Turkey* (Syracuse, 2006); Berna Turam, *Between Islam and the State: The Politics of Engagement* (Stanford, 2007).

www.imamhatip.com adlı internet sitesinde bir öğrencinin şu dörtlüğü yayınlanmıştır:[35]

Biz fen liseli değiliz ki,
havamız olsun
Biz öğretmen liseli değiliz ki,
ek puanımız olsun
Biz düz liseli değiliz ki,
rahatımız olsun
Biz İmam Hatipliyiz,
vatan sağ olsun.

İmam hatipli olmak, imam hatip camiasının pek çok üyesi için önemli ve somut bir kimliktir. İmam hatip öğrencileri ve mezunları görüşmelerimde ve anketlerime verdikleri cevaplarda devamlı olarak şöyle demekteydi: "İmam hatipli olmak ayrıcalıktır."[36] Benzer bir şekilde, AKP Ordu milletvekili Eyüp Fatsa da gazetecilere imam hatipli olmanın bir "ayrıcalık" olduğunu söylemiştir.[37]

İmam hatipli kimliğinin taşıdığı ağırlığın farkına vardığımda, imam hatip camiası mensuplarına bununla ilgili sorular sormaya başladım. Bir defasında birbirleriyle akrabalıkları ya da hısımlıkları olan üç mezunla uzun uzun konuştum. Aziz ve Yakut, İstanbul'daki bir imam hatip okulundan mezun iki kardeşti. Durmuş, Yakut'la evliydi ve Aziz'le AKP yönetimindeki aynı belediyede çalışıyordu. Aziz, Durmuş'un da Rize'deki bir imam hatip okulundan mezun olduğunu öğrenince onu kız kardeşiyle tanıştırmıştı. Durmuş ve Yakut'un o zamandan beri mutlu bir evliliği vardı. Aziz'e, kız kardeşi adına ve sırf imam hatipli olması nedeniyle nasıl böyle büyük bir karar alabildiğini sorduğumda şöyle cevap verdi: "İmam hatipliler bütün hayatı etkileyen ve şekil veren bir inanç ve değer sistemini paylaşırlar. ... İmam hatip okullarının yerini alabilecek hiçbir şey yoktur. İmam hatip okullarının ahlaki ve sosyal ortamını bu ülkedeki başka bir

35 http://www.imamhatip.com/kamusalalan, erişim tarihi Şubat 2011.
36 Bu anketi ileride daha ayrıntılı tartışacağım.
37 "İddianamedeki 71 İsim," *Milliyet*, 16 Mart 2008.

okulda bulmak mümkün değildir. ... İmam hatip okulları sadece Türkiye için değil, dünyanın geri kalanı için de bir model teşkil ederler." Yakut da kardeşine hürmetle ekledi: "İmam hatipli olmak, hayatını İslami norm ve ilkelere uygun yaşamak ve ilişkilerini böyle sürdürmek anlamına gelmektedir. Çevrendeki herkesi İslam hakkında bilgilendirmek ve onları dine çağırmak anlamına gelir."

İmam hatipli olmak, toplumun diğer benzer üyeleriyle dostluklar kurmak ya da ilişkiler tesis etmek için yeterli bir neden sunmaktadır. İstanbul Üniversitesinde ikinci sınıf öğrencisi olan Yahya bunu şöyle anlatmıştı:

> Üniversiteye başladığımda etrafımda başka imam hatip mezunlarını aradım ve Ali'yi buldum. ... Ali'nin benimle aynı imam hatipte okumamış olmasının önemi yoktu. Ayrıca benden üç yıl önce mezun olmuş olmasının da önemi yoktu. Ortak tecrübelerimiz nedeniyle arkadaş olacağımızı biliyordum.

Yahya gibi, Bilgi Üniversitesi mezunu Aysu da bana 55 kişilik sınıfındaki diğer iki imam hatip mezunuyla otomatik olarak iyi arkadaş olduklarını söylemişti: "Üst sınıflarda diğer imam hatiplileri aradık ve bir takım oluşturduk. Birbirimizin problemlerini daha iyi anlıyorduk."

Ortak kimlik inancı, imam hatip öğrenci ve mezunları için zaman ve mekânın sınırlarını aşmaktadır. İstanbul İmam Hatip Lisesinin koridoru, okulun seçkin mezunlarının resimleriyle süslü bir sergi yeridir; bunların arasında Cumhurbaşkanı Erdoğan da vardır. Müdür bana, öğrenciler kendilerini "mezunlarıyla bir" hissetsinler diye bu köşeyi düzenlettiğini söyledi. "Bu öğrenciler mezun olduğunda" diye ekledi ve "dışarıda bir yerlerde desteklerini bulacakları başkaları da olduğunu bilirler." Durmuş da benzer bir noktayı vurgulamıştı: "Kendini bir imam hatipli olarak tanımlamak, İslam ruhu ve Kuran bilgisiyle beslenmiş bir nesle ait olmak anlamına gelir."

Bir nesle ait olmak, imam hatipliler arasında ayırt edici ve yaygın bir fikirdir. İmam hatip okullarının öğrenci ve mezunları bir ağızdan şöyle söyleyecektir: "İmam hatipli olarak bir neslin parçasıyım." Hayrettin Karaman'ın

imam hatip neslini "kendini İslama hizmete adamış, varlığını Allah'a teslim etmiş bir manevi ordunun son halkası"na benzettiğini duymuştum.[38] Tanınmış bir gazeteci ve imam hatip mezunu olan Ahmet Hakan, köşe yazılarından birinde şu tanımı yapıyordu: "Biz, 'Asım'ın nesli' olacak, memleketi kurtaracak, 'düz lise'ye fark atacak misyon sahibi çocuklardık..."[39]

Entelektüel meşguliyetleri ve sivil yükümlülükleri içinde imam hatip mezunları bir nesle ait olma kavramını kullanmaktadır. 1970'lerin sonlarında Hayrettin Karaman'ın kurduğu ve editörlüğünü yaptığı derginin buna uygun bir ismi vardır: *Nesil*. 1990'ların önde gelen iki mezun dergisi de benzer adlara sahiptir: *İmam Hatipli Nesil* ve *İmam Hatip Nesli*. *İmam Hatipli Nesil*'in ilk sayısında şu ifade yer alır: "Bu nesil [imam hatip nesli], tarihini unutmuş, milli ve insani değerlerine saygısını yitirmiş, karanlıkta boğulan ve mutluluğu ellerini uzattığı batıda arayan bir gençliği kurtarmak için geliyor."[40]

Konuştuğum imam hatip mezunlarının çoğunluğu imam hatip sistemine bağlılıklarını teyit ediyordu; ama esas bağlılıklarının bizzat mezun oldukları liseye olduğunu söyleyenler de vardı. Bunlar Kartal Anadolu ve Kadıköy Anadolu İmam Hatip Lisesi mezunlarıydı. İmam hatipli olmanın ne dereceye kadar bir kimlik olduğunu tartışırken üst ve alt kimlikler arasındaki farkı vurguladılar. Alt kimliklerinin imam hatiplilik, üst kimliklerinin ise Kartallılık ya da Kadıköylülük olduğunu söylediler.

İmam hatiplilik ister üst isterse alt kimlik niteliğinde olsun, geniş bir imam hatip camiasının temelini şekillendirebilmekte, camia ilişkileri yoluyla imam hatip okullarına ya da öğrencilerine bağlı olan bireyleri kapsamaktadır.[41] Bu camianın öğretmen, öğrenci ve idareci gibi bazı üyelerinin okullarla doğrudan bağlantıları vardır. Aileler, özel hocalar, yerel imamlar

38 Hayrettin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş* (İstanbul, 2008), c. 2, s. 160.

39 Ahmet Hakan, "Aykırı Mezundan İmam Hatip Ağıdı," *Hürriyet*, 23 Temmuz 2009.

40 Mehtap Diktaş, "Özlenen Nesil," *İmam Hatipli Nesil* 1 (Aralık 1995): 18.

41 İmam hatip okulu topluluğu, "işlevsel bir topluluk" olarak da düşünülebilir. Sosyal teorisyen James Coleman'a göre işlevsel bir topluluk, "bizzat bu sosyal yapıdan kaynaklanan ve bazıları kuşakları da aşan sosyal normlar ve müeyyidelerin hem bu yapıyı takviye etmekte, hem de kalıcılaştırmakta olduğu bir topluluktur." James Coleman ve Thomas Hoffer, *Public and Private High Schools: The Impact of Communities* (New York, 1987), s. 7. Daha fazlası için, bkz. Steven C. Vryhof, "Schools as Communities of Meaning," *Journal of Education* 185/1 (2004): 59-65; Siegwart Lindenberg, "James Coleman," *The Blackwell Companion to Major Social Theorists*, ed. George Ritzer (Massachusettes, 2000), s. 513-544.

ve gençlik gruplarının üyeleri gibi bazıları ise okullarla resmi bir ilişki içinde olmayıp sadece öğrencilerle bağlantı halindedirler.

İmam hatip camiasının üyelerinin mutlaka sıkı ilişkiler içinde bulunması gerekmez; hatta genellikle gevşek bir şekilde bir arada bulunurlar. Sosyal ve siyasi meseleler konusunda görüş ve tavırları çok çeşitlidir; ancak imam hatiplilik kimliğine ve onun temsil ettiği şeylere saygı, takdir ve şükran onları birbirine bağlar. 1980'lerde bir imam hatipte öğrenci olan Mehmet Ali bunu şöyle ifade etti: "Biz bir dili, kültürü ve anlayışı paylaşıyoruz."

Yerel, ulusal ve uluslararası nitelikleriyle imam hatip camiasına genellikle bir soğana benzeterek göndermede bulunulur. Bu popüler mecaza göre, öğrenciler ve öğretmenler soğanın en içteki tabakasını teşkil eder. Aile üyeleri, arkadaşlar ve tanıdıklar bu iç tabakayı sarar ve takviye eder. Camia ilkin belli bir imam hatip okulunun çevresinde gelişmeye başlar. Öğrenciler sınıflarındaki diğer öğrencilerle arkadaş olur. Aynı mescitlerde namaz kılarlar, aynı yemekhanelerde yemek yerler. Öğretmenler de öğretmenler odasındaki diğer meslektaşlarıyla arkadaş olur. Sınavları hazırlar, çaylarını içer, okul toplantılarına birlikte çıkarlar. Çocukları aynı sınıfta okuyan anne babalar da arkadaş olur. Okul aile birliği toplantılarında ve pikniklerde bir araya gelirler.

Zamanla, belli bir imam hatip okulunun çevresinde büyüyen bu camia ve okulun çevresinde gelişen ilişki ve ağlar yerel sınırları aşar. Farklı imam hatip camialarının bileşenleri, okullar arasında karşılıklı ilişkiye girmeye başlar. Aileler kermeslerde, pikniklerde ve kutlamalarda başka imam hatip okullarından ailelerle arkadaş olur. Milli Eğitim Bakanlığının yıllık toplantılarında öğretmenler başka imam hatip öğretmenleriyle, öğrenciler de hafızlık yarışmalarında, siyasi münazaralarda ya da pikniklerde başka imam hatip okullarından öğrencilerle arkadaş olur.

İmam hatip camiasının bir ilişkide olma duygusunu teşvik etmesi ve sosyal ağların tesisini sağlaması önemlidir.[42] Bu ağlar İslamcı sivil toplum örgütlerinin ya da İslami reformlar için mücadele eden siyasi partilerin

42 Sosyal ağlar hakkında literatür için, bkz. Stanley Wasserman ve Katherine Faust, *Social Nework Analysis: Methods and Applicacitions* (Cambridge, 1994); John Scott, *Social Network Analysis: A Handbook* (Londra, 2000).

başarısında etkilidir.[43] Farklı imam hatip camiaları içindeki farklı gruplar arasında ilişkiler gelişirken, bunların karşılıklı anlayışları ve birbirlerine destekleri de büyür. İstanbul'dan bir imam hatip mezunu olan Yıldız bu sinerjiyi tasvir ederken şöyle demişti: "Biz birlik zinciriyle birbirimize bağlıyız. Birimiz doğuda birimiz batıda olsa bile aynı bayrağın altındayız."

İmam hatip camiasının kurumsal ve tabana dayanan yetenekleri itibariyle neden özel olduğunu anlamak için, başka türlerden liselerin çevresini saran topluluklarla bir karşılaştırma yapmak gerekir. Diğer okul topluluklarının üyeleri, imam hatip camialarının tersine, bütün topluma yayılan ağlar teşkil etmez. Tek tek okul toplulukları içindeki bağlar güçlü olabilirse de, bunlar diğer devlet okullarının ya da özel okulların mezun topluluklarıyla birleşip genişlemez.[44] Örneğin Galatasaray, Kabataş, Etiler ve Fenerbahçe Liselerinin hepsinin de kamu liseleri olması olgusu tek başına bunların mezunlarının dayanışma ve dostluk üzerine kurulu dar topluluklar şekillendirmeleri için yeterli bir neden değildir.[45]

İmam hatip camialarını bir araya getiren ve bağlarını güçlendiren bir etken, laik kamu kültüründen yabancılaşma duygusudur. Gençler arasında bir tür yabancılaşma duygusuna sıkça rastlanıyor olsa da, imam hatip öğrencileri mezuniyetlerinden çok sonra bile kendilerini yabancılaşmış hissetmeye devam ederler.[46] Yaptığım görüşmelerde önemli sayıda imam hatip öğrenci ve mezunu, imam hatipli damgasının kişisel hayatında birçok sıkıntı yarattığını öne sürdü. Bazıları, üniversitelerde fakültelere giremediklerini, bazıları da istedikleri işte çalışamadıklarını söyledi. 1990'ların

43 İmam hatip okulları Türkiye'ye özgü olsa da, İslami okul kurumu öyle değildir. Dünyanın başka yerlerinde de imam hatip okulları topluluğununkine benzer özelliklere sahip İslami okul toplulukları bulunmaktadır. Dünyadaki en büyük Müslüman çoğunluğa sahip ülke olan Endonezya'da *pesantren* denen, dört milyona yakın öğrencisi bulunan, 20 bin kadar İslami mütevelli okulu vardır. Florian Pohl'a göre, "*Pesantren*'in geleneksel topluluk merkezli yapısı, toplumun tabanına kadar ulaşmaktadır" ve bu durum onları, birçok sivil toplum örgütü ve de siyasi partiler için cazip paydaşlar haline getirmektedir. Florian Pohl, "Religious Education and Secularization: Indonesia's *Pesantren* Tradition and Civil Society," doktora tezi, Temple University, 2006, s. 162. Elinizdeki kitabın son bölümünde diğer İslami öğrenim kurumları ve bunların camiaları daha ayrıntılı tartışılacaktır.

44 Birinci bölümde tartışacağım Gülen okulları buna bir istisna olabilir.

45 Bu kamu okullarıyla ilgili bilgi web sayfalarından bulunabilir: www.gsl.gsu.edu.tr, erişim tarihi Ekim 2008; www.kabatas.com, erişim tarihi Ekim 2008; www.etilerlisesi.k12.tr, erişim tarihi Ekim 2008; www.fenerbahcelisesi.k12.tr, erişim tarihi Ekim 2008.

46 1998 eğitim reformları için, bkz. bu kitapta birinci bölüm.

başlarında imam hatip öğrencisi olan Özkan, "ailesinin kendisini imam hatip okuluna kaydettirerek hayatını damgaladığını" ifade etti. Samsun'da bir imam hatip okulunda dördüncü sınıf öğrencisi olan Ayferi, düz liselerdeki akranlarının "yobaz" diye kendisinden uzak durduklarını anlattı. AKP'nin imam hatipleri ve camialarını destekler tavrına rağmen bu yabancılaşma ve zorluk duygusu bir dayanışma temeli olmaya devam etmektedir. Bunlar imam hatip camialarını çok farklı şekillerde başlatan, güçlendiren ve devamlı kılan ortak bir zemini teşkil eder.[47]

Bu ortak yabancılaşma duygusunun yanı sıra, imam hatip camiası üyelerini sadece birbirlerine bağlamakla kalmayıp, camia içinde kalmak zorunda bırakan bir sosyal mekanizma da mevcuttur. Sosyologlar bu mekanizmayı "sosyal kontrol" olarak sınıflandırır ve "bir topluluğun kendini arzu edilen ilke ve değerlere göre düzenleme yetisi" diye tanımlarlar.[48] Sosyal kontrol kavramının kökleri sosyolog Edward Ross'un çalışmasında bulunur; Ross, inanç sistemlerinin bireylerin davranış tarzlarına yasalardan daha fazla nasıl rehberlik ettiğini tartışır.[49] İmam hatip camiası bağlamında İslami normlar ve uygulamalar, camia üyelerinin sergilemesi gereken davranış tarzına yönelik ilkeler ortaya koyar; aile üyeleri, dini otorite figürleri, gençlik örgütlerindeki akranlar, davranışları kontrol eden mekanizmaları uygular.

İmam hatip camiası öylesine yalıtılmış olabilir ki, artık onun çatısı altında bulunmayan biri, diğer üyelerle ilişkilerini sürdürmekte güçlük çekebilir. Ahmet Hakan laik bir medya grubunda çalışmaya ve "laik mahallelerine takılmaya" başlar başlamaz, "sıra dışı" hayat tarzı yüzünden camia üyeleri tarafından dışlandığını anlatmıştı. Ahmet Hakan böyle hissetmekte haklıydı. İmam hatip camiasından kişiler, ona ve camiayı terk edenlere karşı hissettikleri hayal kırıklığı ve antipatiyi dile getiriyorlardı. Mezunlardan biri bana "Laiklerin yanında bir iş bulup, onların ortamına girip, onların mahallesinde yaşamaya başlar başlamaz, artık bu dünyanın bir parçası değilsin" dedi ve sözlerini şöyle

47 Pakistan'daki medrese öğrencilerinde de benzer bir olgu gözlemlenmiştir. Zahid Ahmad'a göre Pakistan toplumu "bir yabancılaşma duygusuna yol açarak medrese mezunlarını tecrit eder." http://www.wiscomp.org/pp-v2/pdfs/zahid.pdf, erişim tarihi Mart 2011.

48 Morris Janowitz, "Sociological Theory and Social Control," *American Journal of Sociology* 81/1 (1975): 82-108.

49 Sean H. McMahon, *Social Control and Public Intellect: The Legacy of Edward A. Ross* (New Jersey, 1999).

sürdürdü: "Bu camianın bir parçası olmak emek gerektirir, bu emeği vermeyenlerin ise camiada yeri yoktur." İstanbul'dan bir imam hatip mezunu olan Azize, kendilerini temsil etmeyenlere ve iyilikle anmayanlara en ufak bir sempatisi olmadığını söyledi. Azize gibi, "Bu adamlar nankör" diyen arkadaşı Ayça da "seni sen yapan camiaya saygısızlığı ahlaksız ve adaletsiz" saymaktaydı.

TERMİNOLOJİ

Bu kitaptaki bir dizi kavram, sabit ve açık anlamlarının yokluğu nedeniyle problemli olabilir; ancak bunlur toplumda kullanılırlar ve akademik çalışmanın dışındaki insanlar arasında yaygın olarak az çok kabul edilmiş anlamlara sahiptirler. Elinizdeki çalışmada sıkça yer verildiğinden, bu kavramları açıklamak gerekir.

Bunlardan ilki, laik ya da laikçi. Bu kavram (ve laik eğilimli gibi çeşitlemeleri), araştırmacı ve gazeteciler tarafından, Atatürk'ün kurduğu cumhuriyetin laik ilkelerini uygulayan ve savunan bireyleri, sivil toplum örgütlerini ve diğer farklı kurumları kastetmek için kullanılır.[50] Ancak, Jenny White'ın önerdiği gibi bugünün laikleri "Kemalist ideolojiyle daha az ve hayat tarzı tercihleriyle daha çok" uyarılmaktadır.[51] Kendini laik olarak tanımlayanların birçoğu, dinin devlet ve hükümet işlerinden ayrılması gerektiğini savunmaktadır. Ancak bu gruptakilerden bazıları, dine yapılan her tür göndermeyi "eskiye özlem duyan, modernlik karşıtı, ortaçağ karanlığına bir dönüş, iktidar ve hayat tarzlarına bir tehdit" olarak görmektedir.[52]

Tarihi olarak, hükümetlerin laik ya da İslam karşıtı politikalarının birçoğu, esasen generallerden oluşan Milli Güvenlik Kurulu merkezlidir. Bugün de ordu laikliğin başlıca muhafızlarından biri ve devletin laik temelini tehdit ettiğinden kuşkulandığı her tür ideolojinin açık bir muhalifidir.

50 Tanımlar ve tartışmalar hakkından daha fazlası için, bkz. Sami Selçuk, *Laiklik* (İstanbul, 1994), Ahmet Köklügiller (ed.), *Laiklik? Nedir, Ne Değildir?* (İstanbul, 2008); Ahmet Parlakışık, *Türkiye'de Laiklik İdeolojisi* (İstanbul, 1993); Ahmet Kuru, "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideologicol Struggles, and State Policies toward Religion," *World Politics* 59/4 (2007): 568-594; Alev Çınar, *Modernity, Islam and Secularism in Turkey* (Minneapolis, 2005), s. 14-18; Mehmet Altan, "Kemalizm Ordunun Resmi İdeolojisidir," *Türkiye Günlüğü* 28 (1994): 61-64; Özdemir İnce, "Laikçilik Üzerine," *Hürriyet*, 23 Eylül 2007; Bekir Coşkun, "Laikçi," *Hürriyet*, 17 Mayıs 2007.

51 Jenny White, *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics* (Seattle, 2002), s. 48.

52 John Esposito, "Islam and Secularism in the Twenty-First Century," *Islam and Secularism in the Middle East*, ed. John Esposito ve Azzam Tamimi (New York, 2000), s. 9.

Ordunun yanı sıra yargı organları ve üst düzey bürokratlar, gazeteciler, akademisyenler ve sivil toplum örgütleri de laiklik yanlısı olarak görülmektedir.

Araştırmacı ve gazetecilerin kullandığı bir diğer ortak kavram da, akademisyenlerin anlamını çoktandır tartışmakta olduğu İslamcı kavramıdır.[53] Bu kelime kullanıldığında, genellikle hayatın bütün alanlarında İslami normlar ve uygulamalar için bir alan açmaya çalışan bireyler kastedilir. Jenny White'ın dediği gibi, İslamcıların "bilinçli bir İslam vizyonu vardır" ve bu "Kuran'ın liberal ve modernist yorumları ile düzgün bir Müslüman hayatının başlıca özellikleri hakkında daha sınırlayıcı konumlanışlar"la ilgilidir.[54] İmam hatip öğrencilerinin ve bu camia üyelerinin çoğu kendini İslamcı olarak tanımlar.[55]

İslamcıların kendileri de, birbirinden farklı siyasi ve dini yönelişleri kapsaması için bir çatı kavramı olarak İslamcıyı kullanır.[56] Aslında kendilerini tanımlamak için çok sayıda kavrama başvururlar: dindar, mütedeyyin, muhafazakâr, sağcı, Müslüman ve şeriatçı. Bu kavram çokluğunun önemi, bütün İslamcıların dinin siyaset ve toplumdaki rolüne aynı şevk ve heyecanla yaklaşmadığını göstermesidir. Benzer şekilde, bütün İslamcılar kendilerini siyasi yelpazede konumlandırırken aynı gündemle hareket ediyor da değildirler.

Saha araştırmalarım sırasında karşılaştığım kişiler, benim toplumun iki yekpare topluluk arasında keskin bir şekilde bölünmüş olduğu şeklindeki kavrayıştan duyduğum rahatsızlığı paylaşmıyordu. İnsanlar genellikle toplumun laik ve İslami kesimler arasında ikiye bölünmüş durumda olduğundan söz eder. Ben "iki topluluktan" söz ettiğimde, bu nedenle, ülke-

53 Tanımlar ve tartışmalar hakkından daha fazlası için, bkz. Yasin Aktay, "Sunuş," *İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul, 2004), s. 13-25; Jenny White, "Islam and Politics in Contemporary Turkey," *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge, 2008), s. 357-59; Cemal Karakaş, "Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society," http://www.hsfk.de/downloads/prif78.pdf, erişim tarihi Ocak 2009.

54 White, agm, s. 358.

55 Milliyet için ODTÜ'de sosyoloji profesörü olan Mustafa Şen tarafından yürütülen anket. *Milliyet*, 19 Eylül 2005.

56 İslamcı entelektüeller arasında bu kavramla ilgili bir tartışma için, bkz. Ali Bulaç, "İslamin Üç Siyaset Tarzı ve İslamcıların Üç Nesli," *İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul, 2004), s. 48-67; Cihan Aktaş, *Bir Hayat Tarzı Eleştirisi: İslamcılık* (İstanbul, 2007); Hayrettin Karaman, "İslamcılık," http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/turkiyeveislam/0050.htm, erişim tarihi Ocak 2009.

de yaygın olan bu terminoloji ve kavramlandırmayı kullanmış oluyorum.[57] Ünlü romancı ve entelektüel Elif Şafak'ın sözleriyle: "Yan yana gelmeyen, gelseler bile birbiriyle konuşmayan, konuşsalar bile birbirini dinlemekten aciz iki insan türü var adeta Türkiye'de. İki ayrı adada yaşayan. Öylesine farklılar ki ortak tek bir noktaları bile yok."[58]

Ancak laikler ve İslamcılar arasında genel olarak ortak olan hayat ve davranış tarzları ile ideolojik konumlanışlar toplumda yaygın olarak görülür ve yer yer örtüşebilir. 2009 tarihli bir çalışmasında Ali Bayramoğlu şöyle der:

> Dini ve laik "kamplar" birbirlerine taban tabana zıt ve ikisi de birbirini dışlayan homojen birimler teşkil etmez. Tersine, her bir "kampın" "üyeleri" arasında ilginç benzerlik ve karmaşıklıklar bulunur. Öte yandan, her bir "kampın" içinde de, sosyal değişim dinamikleri bağlamında konumlanışları itibariyle birbirinden farklılaşan iki grup vardır.
>
> Her "kampın" daha sert ve katı çekirdeği, değişime direniyor ve sosyal aidiyet ve kimliklerin yavaş değişen biçimlerine yapışmış gibi görünmektedir; daha esnek olan grup ise sosyal dönüşüme sahip çıkıyor ve onun yeni kimlik biçimlerine olduğu gibi gerekliliklerine de yaratıcı bir şekilde uyum sağlıyor görünmektedir.[59]

Sonuç olarak "İslami hareket" kavramı araştırmacı ve gazeteciler arasında, mütedeyyin Müslümanların İslami değerler ve uygulamalarını ilgilendiren sosyal, iktisadi ve siyasi meseleler etrafında seferber oluşlarını tarif eden son derece tartışmalı ve müphem bir kavramdır.[60] İslami hareket birbirinden farklı bir dizi hareket ve sürecin bir toplamı olsa da, Türkçede

57 Ertuğrul Özkök, "Demek ki Aynı Safta Değilmişiz," *Hürriyet*, 3 Haziran 2004; Ekrem Dumanlı, "Toplum Mühendisleri Hata Yapıyor," *Zaman*, 15 Mayıs 2007; Zeynep Göğüş, "Üniversiteli Olmak," *Hürriyet*, 1 Mart 2008.

58 *Zaman*, 17 Temmuz 2007.

59 Ali Bayramoğlu, *http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/Cagdaslik%20Hurafe%20Kaldirmaz%2002_2006.pdf* s. 8.

60 İslami hareket hakkında daha fazlası için, bkz. White, agm, s. 365-66; Hakan Yavuz, "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey," *Comparative Politics* 30/1 (1997): 63-82; Halis Çelebi, *İslami Hareket ve Özeleştiri Üzerine* (Kayseri, 1996); Ümit Aktaş, *İslami Hareketin Vasıfları* (İstanbul, 1996); Ali Bayramoğlu, "Dindar Kesim Nasıl Değişiyor?," *Yeni Şafak*, 24 Mart 2006; Ruşen Çakır, "Ne Şeriat Ne Darbe Sloganının Söz İndirdiği Darbe," *Vatan*, 29 Şubat 2012.

geleneksel olarak tek bir hareketten söz edilir. Bu kitabın amaçları açısından, siyaset bilimci Sabri Sayarı'nın tarifi uygun düşmektedir:

> Siyasi partilerin, dini mezhep ve tarikatların, İslami eğitim ve yardım kurumlarının, İslami mali ve yatırım şirketlerinin, küçük gizli örgütlerin, İslami yayın evlerinin ve serbest entelektüellerin çokyüzlü bir gruplaşmasıdır. Türkiye'de olan, yekpare bir örgüt ya da tek bir doktrin ya da program yerine, daha çok, ortak bir şekilde paylaşılan İslami değer ve uygulamaları teşvik etme amacına dayanan, geniş bir koalisyona benzer.[61]

Yöntem Tartışması ve İslami Topluluklardaki Tecrübeler Üzerine Düşünceler

Bu kitapta sunulan bulgu ve görüşlerin çoğu, esasen 2005-2009 arasında yürütülen, dört yıllık bir etnografik saha çalışmasından ve imam hatip okulları, camiası ve daha geniş bir İslami hareket üzerine yapılan araştırmadan çıkartılmıştır. Bilgilerin çoğu güçlükle elde edilmiştir. Siyasi bir mesele olarak, AKP'nin ulusal ve yerel düzeydeki mensupları, dışarıdan gelenlerin araştırmalarına karşı imam hatip okullarına kalkan olmaktadır. Okullar hakkında güvenilir bilgi toplamak için bizzat gidip orada zaman geçirmek zorunludur. Hükümet idaresine, sivil topluma ve sıradan topluluklara kadar yayılmış olan İslami hareket üyelerinin siyaset, görüş, geçmiş deneyim ve faaliyetlerini öğrenmek için bir ilişkiler ağı oluşturmak zorunluluk haline gelmektedir.

Ülkemizdeki İslami hareket şeffaf değildir ve liderleri de araştırmacılara bilgi sunmakta gönülsüzdür. Birçok diğer Ortadoğu ülkesine göre Türkiye genelde demokratik ve özgür diye mülahaza edilse de, İslami hareket mensupları tamamen özgür ve demokratik bir toplumda yaşamadıklarının farkındadır.[62] Bu farkındalık, laik kuvvetlerle İslami reform girişim-

61 Sabri Sayarı, "Islam and International Relations in Turkey," *Cultural Transitions in the Middle East*, ed. Şerif Mardin (Leiden, 1994), s. 214.

62 Bir ülkenin demokratik ve özgür veya görece demokratik ve görece özgür olmasının ne anlama geldiğini kestirmek güçtür. Yetkin bir kaynak, Freedom House listeleri olabilir; burada Türkiye dünyanın "kısmen özgür" ülkeleri arasında yer almaktadır. Freedom House, *Freedom in the World: 2008* (New York, 2008), http://freedomhouse.org, erişim tarihi Kasım 2008. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Çarkoğlu, *Turkish Democracy Today: Elections, Protest, and Stability in an Islamic Society* (İstanbul, 2004); Şükrü Laçin, *Türkiye'de Devlet ve Demokrasi* (İstanbul, 2002).

lerinin genellikle hayal kırıklıkları ve hatta cezalandırmalarla sonuçlandığı bir toplumda girişilen sürekli ve acı bir mücadelenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, hareketin üyeleri en önemli faaliyet ve tutkularının çoğunu kamuya açıklamaz.

Araştırmamın ilk dört ayı boyunca okullara giremedim, camia üyelerine ya da İslami siyasi hareket içindeki kişilere erişemedim. Bunu başardığımda ise her defasında bir tür husumetle karşılaştım. Araştırmamın orta ve ileri aşamalarında bile, atacağım yanlış bir adımın ilişkilerimin çoğunluğuyla bağlarımı koparmama yol açabilirdi. Bu tür tecrübelerin sıklığı cesaret kırıcı olsa bile, çağdaş Türkiye'deki siyaset ve toplumun doğasına dair çok şey gösteriyordu.

İslami topluluklara erişmekte yaşadığım güçlüğün bir nedeni, yabancı telakki ediliyor olmamdı. Genellikle kim olduğumu, nereden geldiğimi ve ne yaptığımı açıklamam için baskı altında bulunuyordum. Bu benim için yeni bir tecrübeydi. Çünkü Türk ve Müslüman olmama rağmen karşılaştığım insanlar için "laik Türkiye"yi temsil ediyordum.

Benim "laik Türkiye"den olduğum, daha karşılaştığımız ilk anda insanların çoğu için apaçıktı. Genelde İslami hareketin kadın taraftarlarını niteleyen kıyafet, davranış ve konuşma tarzlarını sergilemiyordum. Camiye giderek, ramazanda oruç tutarak ya da Kuran kursuna katılarak büyümemiştim. Ne ben örtünüyorum, ne de ailemde örtünen biri var. Özel bir Amerikan okulunda okumuş, batı üniversitelerinde öğrenim görmüştüm ve Amerikan İngilizcesi kelimelerle dolu bir Türkçe konuşuyordum.

Kökenimden kaynaklanan sorunlar yüzünden, "araştırma yapıyorum" açıklamam da çoğu insanı tatmin etmiyordu. "Araştırma"nın anlamına dair kabullerim de zaten başkaydı. Benim için araştırma, sorular sormak, cevapları aramak ve –cevaplardan ister hoşlanayım ister hoşlanmayayım– bunları tezime yazmak anlamına geliyordu. Ama karşılaştığım pek çok insan için araştırma, istihbarat toplamayla ilişkili bir konuydu. Genellikle, topladığım bilgiyi İslami hareketi küçük düşürmek için kullanacağım varsayılıyordu. Önceden oluşturulmuş kanıları teyit etmek için seçmece bir tarzda bilgi topladığım da düşünülüyordu.

İnsanları tarafsızlığa ya da daha doğrusu tarafsızlık arayışına ikna etmek için mücadele ediyordum. Meselelere objektif bir gözle baktığımı anlatmak için "tarafsız" kelimesini kullanıyordum. Kendimi tanıtırken insanlara, okullarla ilgili kanaatim olmadığını söylüyordum. Çalışmamın esas güdüsünün genel olarak bilgilenmek ve okullarda "gerçekte ne olduğunu" soruşturma arzusu olduğunu açıklıyordum. Tarafsız kelimesini söyleyişim ve nesnellikten ne anladığımı açıklama girişimlerim, genellikle kuşkuları bastıramıyordu. Nesnel araştırma kavramının birçok siyasetçi ve hükümet görevlisi nezdinde bir karşılığı yoktu. Tarafsız kelimesinin bir anlam ifade ettiği kişiler için ise bu anlam tamamen olumsuzdu. Tarafsız olmam, onların tarafında yer almadığım anlamına geliyordu.

Oxford'da doktora öğrencisi olmak da genelde etkili olmuyor ya da güven telkin etmiyordu. Birçok insan, bir İngiliz üniversitesinde bulunuyor olmamdan dolayı kitabımın da mutlaka batı hükümetlerinin siyasi gündemlerine hizmet edeceğini düşünüyordu. Sık sık, bulgularımın bütün İslami unsurlardan nefret etmeye programlanmış olan batılı kamuoyunun küçümseyici iştahına uygun olacağını söylüyorlardı. Çokları da bulgularımın Türkiye hakkında bilgi edinmek için batılı güçler tarafından kullanılacağından korkuyordu. Benimle görüşmeyi reddeden önde gelen bir Müslüman entelektüel, e-postasında şöyle yazmıştı: "Benimle görüşmek istemenizden şeref duydum, ama Oxford ya da İngiltere'ye veri sunma düşüncesinden hiç hoşlanmıyorum, lütfen beni bağışlayın."

Benimle görüşen insanlar da genellikle batılı hükümetlerin muhbiri olduğumdan kuşkulanıyordu. Büyük bir şehrin belediye başkanıyla yaptığım görüşmeden bir örnek var. İlk 45 dakika boyunca belediye başkanı sorularıma cevap verdi ve eğitim alanındaki deneyimlerini ve siyasi kariyerini tartışmaya da istekliydi. Ancak görüşmenin sonunda görüşmenin olumlu gidişatı değişiverdi. Masasına doğru eğildi, aniden tedirgin olmuştu, sordu: "Söylesene, niye yapıyorsun bunu?" Bu nezaketsizlik şaşırtıcı olsa da duyguları tanıdıktı. Projemi ikinci defa açıkladım; o da laf arasında şöyle dedi: "Akıl hocaların mı sana bu görevi verdi?" "Hayır"

dediğimde, İngiltere'de okuyan öğrencilerin İngiltere'yi, Türkiye'de okuyan öğrencilerin de Türkiye'yi araştırması gerektiğine dair laf kalabalığına başladı. Beni, Türkiye'nin içişlerine karışmakla ve İngiliz hükümetinin menfaatlerine hizmet etmekle suçladı. Şöyle dedi: "Dış güçler bize ulaşmak için seni kullanıyorlar. Yazdığın şeylerin yabancı hükümetler tarafından Türkiye'yi yıkma çabasında kullanılacağını bile bile geceleri nasıl uyuyorsun?"

Bu türden bir itham ve densizlik, yaygın entelektüel kültürün temel özelliklerini yansıtır, ama bu sadece Türkiye'ye has değildir. "Bilimsel" soruşturmanın amaçlarına dair bir kuşkuculuk her yerde vardır. İslami hareket içinde de, Türkiye'nin dışındaki dünya hakkında belli bir dereceye kadar paranoya bulmak mümkündür. İslamcı bir siyasi partiyi ya da sivil toplum örgütünü, özel bilgileri yabancı gözlemcilerden korumak istedikleri için o kişileri suçlayamam. İslami hareket dış müdahale yüzünden birçok başarısızlıklar yaşamıştır. Ancak yine de, laikler, Avrupa ülkeleri ve akademik çalışma hakkında onlardan işittiğim birçok iddia temelsiz ya da fazla genellenmiş ve abartılıdır.

Aynı eleştiriler, karşılaştığım laiklere de eşit şekilde yöneltilebilir. Laik kültür ve geleneklerle yakından ilişkili olan insanlar da İslami topluluk ve siyasete ilgi gösteriyor olmama şaşırıyordu. İslamcılar çalışmamı bu okulları küçümsemenin bir yolu olarak görme eğilimindeydi, laikler de tam tersine, bu okulları desteklemenin bir yolu olduğunu düşünüyordu. Laiklere göre kitabımın konu seçimi, imam hatiplerin meşruiyet ve prestijini yükseltmenin bir aracıydı.

Bir araya geldiğim bunca insanın araştırmama karşı olması belki de şaşırtıcı değildir. Bilginin yayılması kendi siyasi gündem ve çıkarlarına hizmet etmediği için karşı olanlar da vardı. Araştırma sorularını cevaplamak için veri toplamakla siyasi bir gündemi takip etmek arasındaki farkı idrak edemedikleri için karşı olanlar da vardı.

Bu kitaptaki görüşlerin, kendi siyasi gündemlerine fikri sabitle bağlı bulunan İslamcıların da laiklerin de beğenisini toplamasını beklemiyorum. İmam hatip okullarının muhaliflerini ve taraftarlarını memnun edecek görüşler de geliştirdim, her iki tarafı huzursuz edecek görüşler de. Bu okulla-

rın güvenilir ve belgelere dayanan bir tasvirini sunma çabam, her iki tarafın partizanlarından uzak durmamın nedenidir. Eğer böyle bir resim sunmakta başarılı olduysam, bu proje Türkiye'de ve başka yerlerdeki İslami okullar ve dini hareketlerle ilgili mevcut literatüre bir katkı oluşturacaktır.

Çeşitli güçlüklere rağmen bu araştırma çok sayıda insanın birlikte çalışması ve konukseverliğiyle mümkün oldu. Öyle ki, saha çalışmam bittiğinde 16 farklı okulda yaklaşık 150 gün geçirmiştim.

Milli Eğitim Bakanlığı benim sadece İstanbul'daki imam hatip okullarına girmeme izin verdi.[63] Bu izni alır almaz İstanbul'daki 17 imam hatip okulunun müdürleriyle görüşmeler yaptım.[64] Müdürlerin dördü programlarının yoğun olduğunu söyledi, niyetlerime yönelik şüphelerini ve gazetecilerle daha önceki tatsız deneyimlerini ileri sürerek talebimi reddetti. Bu çalışmadaki bulguların çoğu, İstanbul'daki, ziyaret talebimi kabul eden, geri kalan 13 imam hatip okuluna yaptığım ziyaretlerimin sonucudur. Örneklememde Konya, Samsun ve Ankara'da birer imam hatip daha bulunmaktadır. Kişisel ilişkilerim sayesinde bu okullara erişmem mümkün oldu. Genel olarak, İstanbul'daki imam hatip okullarında gözlemlediğim başlıca özellikler bu diğer okullarda da mevcuttu.

Okul ziyaretleri sırasında sınıflarda bulundum ve öğrenciler, öğretmenler ve idarecilerle zaman geçirdim. İdarecilerle kendi odalarında ve öğretmenler odasında, öğretmenlerle sınıflarda ve mescitlerde, öğrencilerle yemekhanelerde ve dinlenme alanlarında görüştüm. Tartışmalarını, okula katılımlarını, boş zamanlarını geçirme yollarını ve günlük alışkanlıklarını gözlemledim. Şehir merkezine otobüsle döndüğüm için öğrenciler sık sık bana yaklaşıyordu. Ayrıca piknik ve iftar gibi etkinliklerde onlarca öğrenci ve mezunla da konuştum. Evlerdeki çeşitli buluşmalara davet edildim. Bir kadın öğretmen beni düğününe, bir diğeri oğlunun sünnetine davet etti. Öğrenciler, öğretmenler ve idarecilerle ödül törenlerinde ve konferanslarda bulundum. Müslüman entelektüelleri konuk eden konferanslara katıldım. Siyasi mitinglerde ve siyasi partilerin kapalı toplantılarında bulundum.

63 İdeal olan bu değildi, çünkü İstanbul ülkenin geri kalanındaki kentleri tam olarak temsil etmez.
64 Bu şehirdeki 23 imam hatip okulunun 6'sı banliyölerde bulunur. Bunların herhangi birine gidip geri gelmem yaklaşık üç saat sürüyordu. Örneklememden bu okulları bilhassa çıkardım.

İmam hatip camiasından 93 kişiyle görüşmeler yaptım. Bir tür "kartopu örneklemesi" tekniğiyle, görüştüğüm kişilerle bir ağ oluşturdum.[65] İmam hatiplerle ilgili daha önceki çalışmamın sonucu olarak bu alana bir avuç imam hatip mezunu tanıyor olarak giriyordum.[66] Bu mezunlar beni başkalarıyla temasa geçirdi, onlar başkalarıyla ve böyle devam etti. Bu yaklaşım benim meslek, yaş ya da sosyoekonomik temelleri itibariyle geniş bir yelpazedeki insanlarla görüşmeme olanak sağladı. İşçi mahallelerinde tek yatak odalı dairelerde yaşayan ev kadınlarıyla da, varlıklı ev kadınlarıyla, küçük ölçekli işadamlarıyla da, uluslararası şirketlerin başındaki işadamlarıyla da görüştüm.

Görüştüğüm insanların bir kısmı mezun olmuştu. Bir kısmı mezun olamamıştı, ama okullarıyla yakın ilişkileri devam ediyordu. Bazı insanların okulların işlevselliği hakkında bilgisi vardı. Görüştüğüm diğerleri ise halen okulda öğrenci olanların anne babası, büyükanne büyükbabası veya kardeşleriydi. Halen üniversitede öğrenim gören yeni mezunlarla da bir araya geldim. Bu görüşmeler, okullarla İslami hareket arasında farklı türden ilişkileri sıraya koymama ve değerlendirmeme yardımcı oldu. Bir bütün olarak 8 profesör, 3 gazeteci, 10 işadamı, 12 siyasi parti görevlisi, 6 belediye başkanı, 17 kanaat önderi, 5 imam, 6 özel hoca ve 5 ev kadınıyla görüştüm. Geri kalan 21 kişi ise çalışan, öğrenim görmekte olan ya da işsiz mezunlardan oluşuyordu. Hayrettin Karaman bana uzun zaman ayırdı. Gittiğim yerlerde karşılaştığım bireylerin özel hayatlarını korumak için adlarını kaynakçada

65 Kartopu örneklemesi üzerine literatür için, Jeffrey A. Sluka, "Reflections on Managing Danger in Fieldwork: Dangerous Anthropology in Belfast," *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, ed. Antonius C.G. M. Robben ve Jeffrey A. Sluka (Oxford, 2007), s. 264; Rowland Atkinson ve John Flint, "Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Techniques," *Social Research Update* 33 (2001), http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU33.html, erişim tarihi Ekim 2008; Richard Wright ve Michael Stein, "Snowball Sampling," *Encyclopedia of Social Measurement* (Oxford, 2005), s. 495-500.

66 Dini eğitim siyasetine ilgim, Princeton Üniversitesindeki bitirme tezimle başladı: "The Relationship between İmam Hatip schools and the Welfare Party in Contemporary Turkey" (Çağdaş Türkiye'de İmam Hatip Okullarıyla Refah Partisi arasındaki İlişki). Bu tezde, Türk medyasında revaçta olan, genel olarak İslami siyasi partilerin ve özel olarak da Refah Partisinin, partileri için İslamcı militanlar toplamak üzere imam hatipleri kullandığı tezini tartışıyordum. Refah Partisiyle imam hatip okulları arasında organik bir ilişkinin olduğuna dair hiçbir somut delil olmadığını dile getiriyordum. Ayrıca, tarihi olarak merkez partilerin bileşenlerinden gelen baskıya cevap olarak, dini-eğitsel bir reforma sağ-İslamcı Refah Partisinden çok daha fazla katkıda bulunduğunu dile getiriyordum. Bu araştırma için giriştiğim saha çalışmasının beş ayı boyunca sağcı parti üyeleriyle, imam hatip müdürleriyle, MEB görevlileriyle görüştüm. Ayrıca iki yüzden fazla imam hatip öğrencisiyle de anketler yaptım.

listelemedim ya da dipnotlarda gerçek adlarını alıntılamadım. Bütün bu muhataplarıma sahte isimler verdim.[67]

Etnografik araştırmanın yürütülmesine ek olarak ziyaret ettiğim bütün imam hatip okullarında anket yaptım ve 853 cevap topladım.[68] Müdürün izniyle her yıldan bir sınıf seçebiliyordum. Okula bağlı olarak, anketi bir öğretmen yapıyordu ya da ben yapıyordum; bir öğrencinin soruları tamamlaması yaklaşık 20 dakika sürüyordu. Anketler 15 kapalı sorudan oluşuyordu.[69] Soru 1, öğrencinin hangi sınıfta olduğuydu. Soru 2, neden imam hatip okuluna kaydolduğuna dairdi. Soru 3'ten 6'ya kadar öğrencinin dersler ve müfredatla ilgili yorumları soruluyordu. Soru 7 ve 8 öğrencinin genel olarak imam hatipteki hayatıyla ilgiliydi. Soru 9'dan 11'e kadar olanlar öğrencinin okul içinde ve dışındaki faaliyetlerine dairdi. Soru 12, üniversiteye gitmeyi planlayıp planlamadığıyla ilgiliydi. Soru 13'te, üniversitede hangi fakültede okumayı umut ettiği soruluyordu. Soru 14 şöyleydi: "Günümüzün iktisadi ve siyasi meseleleriyle ilgili misiniz?" Soru 15 ise şöyleydi: "Aileniz iktisadi ve siyasi meselelerle ilgili mi?" Öğrencilerin cevaplarından neden bu okullarda olduklarını, okul dışındaki hayatlarına etki eden şeyleri ve mezuniyetten sonrasına dair planlarını öğreniyordum.

Her alandan sosyal bilimciler, genel olarak anketleri, özel olarak da kapalı uçlu sorulardan oluşan anketleri sorunlu bulmuştur. Özünde anketler her zaman da araştırmacının ölçmeye çalıştığı belli verileri uygun olarak yansıtmaz.[70] Ancak ben bu anketten yararlanarak başka türlü karşılaşmamın mümkün olmadığı önemli sayıda öğrenciden bilgi toplamayı başardım. Anketlerden aldığım bilgiyi de saha çalışmasında ve görüşmelerimde karşılaştığım uygulama, fikir ve verilerle doğruladım. Bunun da ötesinde, anketlere sahadaki gözlemi ikame edecek birer araç gözüyle bakmadım ve asla, görüşlerimi destekleyecek tek şey kabul ederek anketlerden topladığım bilgiye bağlı kalmadım.

67 Bu çalışmanın hassas doğası itibariyle bilgi verenlere "muhatap" diyorum.

68 Anket için bu kitapta ek bölümüne bakınız..

69 Kapalı uçlu sorular, birbirine bağlı, "Evet" ya da "Hayır" diye cevaplanabilen sorulardır.

70 Patrick McNeill ve Steve Chapman, *Research Method* (Londra, 2007), s. 28-67; William E. Deming, *Some Theory of Sampling* (New York, 1984), s. 24-30; Paul Willis, *Learning to Labor: How Working Class Kids Gets Working Class Jobs* (New York, 1981), s. 218.

Bu kitaptaki bölümler, imam hatip okullarıyla ilişkili bir grup mütedeyyin insanın siyaset ve toplumun İslamileşmesine nasıl ve ne ölçüde yardımcı olduğunu göstermektedir.

İlk bölümde imam hatiplerin tarihiyle ilgili yeni bir anlatı yer alıyor ve okullarla devlet arasındaki tarihsel olarak gergin ilişkiler ele alınıyor. Bu bölüm, devletin eğitim siyasetlerine nasıl sık sık rakip çıktığını ve bunun öngörülemez sonuçlara yol açabildiğini göstermektedir. Bu tarihi inceleme, 20. yüzyılın son onyıllarında bu okulların gördüğü rağbet ve etki seviyesindeki yeni yükselişi incelemek için meselenin özüne dair bir arka plan sunmaktadır.

İkinci bölüm müfredatlarının, sosyal estetiklerinin ve öğretmen topluluğunun ayrıntılarına inerek imam hatip okullarının öğrencilerini eğitme biçimlerini incelemektedir. Teorik bir perspektiften bu bölümde kısmen, Pierre Bourdieu'nün imam hatip okullarının, öğrencilere kültürel sermayenin özel bir formunu nasıl aktardığını incelediği çalışması esas alınmıştır.

Bu bölüm imam hatiplerin dini aşırıcılıktan kaçınsa da, öğrencilerinin dini değerlere ve geleneklere ve dahası dini sosyalleşme süreçlerine bağlılıklarını takviye ettiğini göstermektedir. Resmi ve gayrı resmi müfredatları yoluyla bu okullar dini değer ve davranışları öne çıkartır ve öğrencilerinin İslami bilincini yükseltir. İslami bilgiyi öğrencilerine resmi olarak müfredatlarının dini kısmı yoluyla telkin ediyor olsalar da, gayrı resmi olarak konuşma, kıyafet ve davranış tarzları yoluyla da öğrencilerini İslami bir hayat tarzına çekerler. İmam hatip öğrencileri, kamusal ve özel hayatlarını yaşayış tarzlarının mümkün olan en yüksek derecede Kuran'a ve sünnete uygun olması gerektiğine inanır. Böylelikle, mezun olduklarında çevrelerini de inançlarına göre kalıba dökmeye çalışırlar.

Üstelik bu bölüm, imam hatip okullarının daha iyi anlaşılması için, bu okulların sadece siyasi veçhelerine veya siyasetçilerin ve kanaat önderlerinin gözlerindeki siyasi rollerine indirgenmemesi gerektiğini de göstermektedir. Öğrencileri, öğretmenleri ve idarecileri için bu okullar, gündelik temelde ele alınırsa "mutat" ve "olağan" okullu olma halini temsil eder. Okullardaki faaliyetlerin ana gövdesi eğitim, öğrenim ve bireysel gelişmeye yoğunlaşmıştır.

Üçüncü bölüm, imam hatip öğrencilerinin okul hayatlarındaki farklılıklara ışık tutmakta ve bu okulların tek biçimli, tornadan çıkmış mezunlar üretmediğini göstermektedir. Etnografik araştırma sayesinde bu çalışma, mezunların genellikle eğitimlerini istedikleri gibi devam ettirmekte olduklarını dile getirmektedir. Bazı imam hatip mezunları siyasi İslamı savunur ve laik devlete karşı çıkar, bazıları ise laik devleti destekler ve ona güvenir. Benzer bir şekilde, bazı imam hatip mezunları İslamcı siyasi partileri desteklese de, diğerleri merkez sağdaki laik siyasi partilere oy verir. İslami harekete katkıları ve katılımları bu perspektifler arasında bir yerlerde olan çok sayıda mezun da vardır.

Bu görüşler üzerine kurulmuş olan üçüncü bölüm, imam hatip okullarının, mezunlarının siyasi ve sosyal eğilimlerini şekillendiren temel faktörler olmadığını göstermektedir. Tersine, okulların çevresindeki topluluklarda bulunan farklı aktörler, mezunların siyasi ve özel yaşamlarında üstlenecekleri rollerin belirlenmesinde daha büyük ve daha tayin edici rol oynar. Bu aktörler arasında aileler, imamlar, gençlik grupları, tarikatlar ve tomurcuklanmakta olan bir özel hocalar pazarı vardır. Bunlar, gençlik içinde dini ve siyasi kanaatler arasında zorunlu bir bağ bulunduğu düşüncesini büyütmek için birbirinden bağımsız ya da kesişen tarzda faaliyet gösterir. Dini olmayan liselerin çevresinde de benzer topluluklar şekillenmektedir. Bu topluluklar ya da ağların, belli siyasi ve sosyal görüşlerin orta çıkmasında okulların oynadığından daha büyük bir rol oynuyor olması, neden İslamcı politikacıların ancak bir kısmının imam hatip mezunu olduğunu, neden çoğunun dini olmayan liselerin mezunları olduğunu açıklamamıza yardım eder.

Dördüncü ve beşinci bölümler, bu okulların İslami harekete katılım ve katkı tarzlarını araştırmaktadır. Bu bölümlerde imam hatip okulları, İslamcı siyasetçiler ve İslami sivil toplum örgütleri arasındaki işbölümü biçimleri sıraya konmaktadır. Bu iki bölümde, imam hatip okulları, İslamcı siyasetçiler ve İslami sivil toplum örgütleri arasındaki ilişkiler merkezi olarak örgütlenmediği halde, ilgili aktörlerin İslami hareketin gelişmesi tutkusunu paylaştıkları görüşü dile getirilmektedir. Siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri imam hatip okullarının inşasına, yaygınlaşmasına ve gelişmesine

yardım ederken, imam hatipler de İslami faaliyetlerin derinlere yayılması için insani ve sosyal bir kaynak teşkil etmektedir.

Son bölüm, imam hatip okullarının uluslararası boyutta, özellikle de İslami okulları modernize ederek dinsel aşırıcılığı zayıflatmaya çalışan Müslüman ülkelere olası yayılmasını incelemektedir. 2000'lerin başlarından itibaren hükümet ve bir dizi İslami sivil toplum örgütü, imam hatip okulları sistemini Türkiye'nin ötesine taşımak için girişimlerde bulunmaktadır. Yakın zamanlarda imam hatip okulları, İslami eğitimi modernleştirme ve İslamın aşırıcı biçimleri için geleneksel bir kaynak olarak telakki edilen medreselere ılımlı alternatifler sunma çabası içindeki Pakistan ve Afganistan hükümetlerinin ilgisini çekmiştir.

Birinci Bölüm

LAİK BİR DEVLETTE İMAM HATİP OKULLARI

Biliminsanları uzun zamandır siyasi, iktisadi ve sosyal hedeflerin tesis edilmesinde eğitim sisteminin oynadığı merkezi rolü vurgulamaktadır. Bir grup köylü 19. ve 20. yüzyıllarda kitlesel eğitim yoluyla Fransız yurttaşları haline gelmiştir.[1] Japonya'nın 1980'li yıllardaki şaşırtıcı iktisadi büyümesi, büyük ölçüde II. Dünya Savaşından sonra eğitim sisteminin modernize edilmesiyle açıklanır.[2] Ortadoğu'da eğitim, büyük dönüşüm dönemlerinde derin bir etkiye sahip olmuştur.[3] 20. yüzyılda Mısır üzerine yazan Gregory Starrett, eğitim sistemlerinin "belirgin bir şekilde yeni sosyal gruplar doğuran entelektüel ve kurumsal teknolojilerin yaratılmasında doğrudan siyasi bir rol oynadığını" değerlendirir.[4]

İmam hatip okulları, 1920'lerin başlarından bu yana laik ve İslamcı kesimler arasındaki çelişkinin merkezinde yer almakta ve geniş bir sosyal ve siyasi meseleler bağlamı içinde tartışılmaktadır. İktidardaki hükümetlerin onlara nasıl baktığına bağlı olarak gelişme ve gerileme dönemlerinden geçmişlerdir. Belli hükümetler imam hatip okullarını laik düzene tehdit olarak mülahaza etmiş ve onları zayıflatma yönünde tedbirler almıştır. Başka hükümetler din işlerini kontrol altına almanın aracı olarak gördükleri bu kurumları geliştirme amaçlı tedbirlere başvurmuştur. Şimdiki hükümet, imam hatiplerin mütedeyyin muhafazakâr grupların yakınmalarını gidermek için zorunlu bir girişim olduğuna inanmakta ve "Türkiye'nin bugününe ve geleceğine ruh veren bir gençliği inşa etmeyi başardıklarını" be-

1 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914* (Stanford, 1976).

2 Roger Goodman, "Education: Anthropological Aspects," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, ed. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York, 2001).

3 Ghulam Nabi Saqib, Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan, and Turkey (Londra, 1977); Brinkley Messick, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society* (Berkeley, 1992).

4 Gregory Starrett, *Putting Islam to Work: Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt* (Berkeley, 1998), s. 11.

lirtmektedir.[5] Genel olarak dini eğitimin ve özel olarak da imam hatip okullarının tartışılması, ülkenin tarihi, siyasi felsefelerine ve gelecekteki olası yönelişlerine ışık tutacaktır.

Türkiye'de dini eğitim sunan kurumlar sadece imam hatip okulları değildir; başka kurum ve mekânlar da vardır.[6] Bunlardan bir kısmı resmi ve yasaldır. Bakanlıkta kayıtlı olup, Diyanet İşleri Başkanlığının gözetimi altında çalışırlar. Diğer kurumlar ise gayrı resmi ve yasadışıdır ve yasanın gerektirdiği gibi kayıt altında değildirler. Ne var ki, bu tür kurumlar çok yaygındır ve devlet müdahalesine pek maruz kalmadan faaliyet gösterirler.[7]

Resmi düzeyde, ister özel isterse kamuya ait olsun bütün okullar, müfredatları içinde zorunlu din derslerine yer verir. Öğrenciler 4. sınıftan 12. sınıfa kadar bu dersleri alır.[8] Ayrıca, okul müfredatının dışında Kuran kurslarına resmi olarak kaydolabilirler. Diyanet İşleri Başkanlığı genellikle yazın açılan Kuran kurslarını düzenler ve denetler.[9] İlahiyat fakülteleri ise lise mezunlarına dini meseleler üzerine derinlemesine ve özel bir eğitim verir.

Gayrı resmi düzeyde tarikatlar ve bağımsız hocalar tarafından düzenlenen birçok Kuran kursu vardır.[10] Esasen doğu ve güneydoğu bölgelerinde geleneksel tarzda medreselerin de bulunduğunu duymuş ve oku-

5 "Erdoğan İmam Hatipliler Kurultayında Konuştu," *Hürriyet*, 5 Aralık 2010.

6 İrfan Erdoğan, *Yeni Bir Binyıla Doğru Türk Eğitim Sistemi: Sorunlar ve Çözümler* (İstanbul, 2002); İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları* (İstanbul, 2007); Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2004).

7 Gayrı resmi, müfredat dışı dini eğitim, 1997'deki siyasi krizden sonra yaygınlaşmıştır; bu kriz hükümetin halen ilkokullarda (1-8. sınıflar arasında) bulunan öğrencilerin müfredat dışı dini eğitim almasını yasaklamasına neden olmuştu. Muhafazakâr aileler bu sınırlamaya karşı çıkmakta ve yerel otoriteler de uygulamamayı tercih etmektedir.

8 12. sınıf lisenin son yılı, üniversiteye girişten önceki yıldır. Liseler 9-12. öğrenim yıllarını; ilköğrenim okulları ise 1-8. öğrenim yılları kapsar. Daha önce ilkokullar ile ortaokullar arasında bir ayrım vardı. Ortaokullar 6-8. öğrenim yıllarını kapsıyordu. Bu, 1997'deki sekiz yıllık zorunlu eğitim sisteminin kabulüyle değişti (bu bölümde tartışılacak).

9 Kuran kurslarıyla ilgili, bkz. Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (İstanbul, 2005); Güneri Cıvaoğlu, "Eğitime Peçe," *Milliyet*, 19 Eylül 2006.

10 http://www.haberanadolu.com/haberoku.asp?id=5179, son giriş Aralık 2008. Tarikatlarla ilgili ayrıntılı bir tartışma için bkz. R. S. Humphreys vd., "Tarika," *Encyclopedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008); Ahmet Yükleyen, "Sufism and Islamic Groups in Comtemporary Turkey," *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge, 2008), s. 381-387.

muştum.[11] Belli ki her yaştan öğrenci bu okulların öğrencisi olabilmektedir. Bazıları standart eğitimin yanı sıra medreselere devam ederken, diğer bir kısmı devlet eğitiminden uzak durmakta ve sadece medreseye gitmektedir. Medreseler genel olarak, öğrencilerine icazetlerini altı veya yedinci yılın sonunda veren yerel şeyhlerin idaresindedir.[12]

1980'lerden itibaren Türkiye'nin en önde gelen dini liderlerinden biri olan Fethullah Gülen'in etkisi altında gelişen cemaate, hem Türkiye'de hem de yurtdışında yüzlerce eğitim kurumundan oluşan bir ağ kurmuş, İslami eğitsel bir hareket gözüyle bakılmaktadır.[13] Fethullah Gülen'e göre, İslami ahlak ve laik bilginin bileşimi, ülkede sosyal değişimi başlatabilecek İslami bilinç taşıyan grupların yaratılmasını teşvik edebilir.[14] Bekim Agai şöyle der: "İslamın özgül bir kavranışının araçları olarak [Gülen] okulları, muhafazakâr İslami ortamlar içinde şekillenmiş düşüncelerle, laik bir Türk bağlamında kurulmuştur."[15] Bugün genel olarak Gülen okulları diye anılan bu okulların sayısı Türkiye'de 300, yurtdışında ise 1000'den fazladır.[16]

Türkiye'de Gülen okulları genelde düz liselere benzer ve bunlar gibi işler. Haftalık yalnızca bir saatlik din dersi içeren devlet destekli bir müfredatı takip eder. İmam hatiplerin tersine müfredatlarında dini uzmanlık

11 Medrese eğitiminin çapı ve doğasını belgeleyen özgül çalışmalardan haberim yok. Çok hassas bir konu olduğu için bunlarla ilgili veri toplamadım. Ancak, Prof. Hayrettin Karaman'ın uygulamalardan söz ettiğini duydum. Hayrettin Karaman ile görüşmeler, 9, 12, 13, 14 Şubat 2007. Türkiye'deki medrese eğitiminin tarihiyle ilgili kaynaklar için, bkz. Bahattin Akşit, "Islamic Education in Turkey: Medrese Reform in the Late Ottoman Times and İmam Hatip Schools in the Republic," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics, and Literature in a Secular State*, ed. Richard Tapper (Londra, 1991), s. 145-70; Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi* (İstanbul, 2006); Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri* (İstanbul, 1983).

12 İcazet (Arapça *icaza*) aslında yetki belgesi anlamına gelir. G. Vajda, "Idjaza," *Encyclopedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).

13 Bayram Balcı ve Ali Berktay, *Orta Asya'da İslam Misyonerleri: Fethullan Gülen Okulları* (İstanbul, 2005); Bayram Balcı, "Fethullan Gülen's Missionary Schools in Central Asia and Their Role in the Spreading of Turkism and Islam," *Religion, State & Society* 31/2 (2003): 151-77; Toktamış Ateş vd. (ed.), *Barış Köprüleri: Dünyaya Açılan Türk Okulları* (İstanbul, 2005).

14 Fethullah Gülen, *Ruhumuzun Heykelini Dikerken* (İzmir, 1998), s. 30.

15 Bekim Agai, "Islam and Education in Secular Turkey: State Policies and the Emergence of the Fethullah Gülen Group," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education*, ed. Robert W. Hefner ve Muhammad Qasim Zaman (Princeton, 2007), s. 158.

16 Gülen okullarıyla ilgili, bkz. Balcı, agm; Agai, agm, s. 149-71; Yüksel Aslandoğan ve Muhammed Çetin, "Gülen's Educational Paradigm in Thought and Practice," *Muslim Citizens of the Globalized World* (New Jersey, 2007), s. 34-61; "The Turkish Imam and His Global Educational Mission," *Time*, 26 Nisan 2010. (http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1969290,00.html, son giriş Eylül 2010.

dersleri yer almaz. Yurtdışındakilerin müfredatları Türkiye'dekilerle benzer biçimde haftalık bir saatlik din dersiyle bilim ve teknoloji derslerinden oluşur. Gerçekten de uluslararası Gülen okullarını asıl önemli kılan, dinden çok Türkçe öğretimidir. Öğrencileri her yıl Türkçe olimpiyatlarına katılır ve dildeki becerilerini sergilerler.[17]

Bilim insanları ve gözlemciler, müfredatları aksini gösterse de, Gülen okullarını öğretmen topluluğundan dolayı "İslami" sayma eğilimindedir.[18] Gülen cemaati üyeleri, sponsoru ve sahibi oldukları bu okullarda Fethullah Gülen'in ideallerine adanmış öğretmenlerin istihdam edilmesini temin eder.[19] Yurtdışındaki okullarda bile Türk öğretmen çalıştırırlar. Bazı durumlarda bu öğretmenler Türkiye'den ayrılıp Pakistan'daki Karaçi gibi uzak yerlere gider.[20] Gülen cemaati öğretmenleri öğrencilerine pratikte kabul ettikleri ve benimsedikleri görüşler yoluyla özel dini bir ideoloji nakleder. İçlerinden biri bunu "genellikle, dinin esin verdiği ama dinle doğrudan ilişkili olmayan değerleri öğretiriz" cümlesiyle ifade etmiştir.[21] Ne var ki, Gülen okulları mezunlarının özellikle okul yurtlarında öğretmenlerinin belli dini davranış ve uygulamaları teşvik ettiğini iddia ettiği örnekler de vardır.[22] Mezunlardan biri şöyle anlatmaktadır: "Öğretmenlerimiz yatmaya gitmeden evvel günlük dualarımızı ettiğimizden emin oluyorlardı."[23] Bu türden anlatılar okulların rol ve niyetleri bağlamında bir kuşku ve tartışma-

17 2009'daki Türkçe olimpiyatları için Türkiye'ye 115 ülkeden gelen 700 öğrenci şarkı söyleme, şiir okuma ve kompozisyon yazmada yarıştı. http://uk.reuters.com/article/idUKTRE5560E220090607, son giriş Eylül 2010. Türk dili ve kültürüne yaptığı vurgudan dolayı uluslararası Gülen okulları hükümetler tarafından genellikle desteklendi. "CHP Deputies: Turkish Schools Abroad Are a Source of Pride," *Today's Zaman*, 21 Mart 2007; "Erdoğan'ın Türkçe Okul Talebi," Hürriyet – http://www.hurriyet.com.tr/dunya/142755216.asp, son giriş Eylül 2010.

18 Gülen okullarının öğretmenleriyle ilgili, bkz. Elizabeth Özdalga, "Secularizing Trends in Fethullah Gülen's Movement: Impasse or Opportunity for Further Renewal?," *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 12/1 (2003): 61-73; Bekim Agai, "Fethullah Gülen and His Movement's Islamic Ethic of Education," *Middle East Critique* 11/1 (2002): 21-47.

19 Fethullah Gülen ideolojisi hakkında, bkz. Faruk Mercan, *Fethullah Gülen* (İstanbul, 2008); Ali Bulaç, *Din, Kent ve Cemaat: Fethullah Gülen Gerçeği* (İstanbul, 2008); Jill Carroll, *A Dialogue of Civilizations: Gülen's Islamic Ideals and Humanistic Discourse* (New Jersey, 2007).

20 http://www.nytimes.com/2008/05/04/world/asia/04islam.html, son giriş Eylül 2010.

21 http://www.globalpolitician.com/25355-fethullah-fulen-turkey, son giriş Eylül 2010.

22 http://berkleycenter.goeorgetown.edu/interviews/a-discussion-with-hasal-ali-yurtsever-president-rumi-forum-gulen-movements-development-work-world-wide. son giriş Eylül 2010.

23 Kişisel görüşme, 21 Nisan 2007.

ya neden oluyorsa da, bunlar imam hatip okullarıyla ilgili kuşku ve tartışmaların yoğunluğu ve çapına rakip olamaz.[24]

1951'DEN ÖNCE DİNİ EĞİTİM VE İMAM HATİP OKULLARININ KÖKENLERİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi olan Kemalizm devlet eliyle yukarıdan aşağıya yapılan siyasi ve kültürel reformlara dayanır; laikliğe, Türk milliyetçiliğine ve Batı merkezli moderniteye kurucu unsurlar olarak atıfta bulunur.[25] Cumhuriyetin kurucuları, Osmanlı-İslam mirasının yerine cumhuriyetçi bir ideali ikame etmek ve Türkiye'yi Batı ülkeleriyle aynı saflara yerleştirmek istemiştir. Bazı reformların getirdiği yeniliklerden görüldüğü gibi, bunlar büyük ölçüde, geçmiş onyıllarda başlamış olan dönüşümlerin devamı niteliğindedir. Bu reform hareketleri Sultan II. Mahmud'la (h. 1808-1839) başlar ve Tanzimattan (1839-1876) Jön Türk dönemine (1908-1918) kadar uzanır.[26] Cumhuriyet devletinin kullandığı bürokratik, hukuki ve askeri aygıtların çoğu, Osmanlı İmparatorluğu tarafından tesis edilmiştir.

Yeni hükümet Müslüman dünyasının yöneliminin tamamen dışında bir laik ideolojiyi takip etmiştir.[27] Atatürk'ün hedefi, İslami örgütlerin siyasi ve sosyal hayat üzerindeki etkisini azaltmak ve bütün dini faaliyetleri laik devletin doğrudan kontrol ve tekeli altına almak, "dışlayıcı laik" kadrolarla dini "millileştirilmiş ve laikleştirilmiş hedeflere" uygun hale getirmektir.[28]

Diyanet İşleri Başkanlığı 1924'te, İslam bilgi ve uygulaması üzerine en yüksek otorite görevi ifa etmesi için kurulmuştur. Anayasanın 136. maddesine göre, "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gös-

24 http://www.milliyet.com/ozel/dosya/gulen/gulen1.html, son giriş Eylül 2010; http://www.haber10.com/haber/64479, son giriş Eylül 2010; http://www.opendemocracy.net/ceren-coskun/don%E2%80%99t-sweeten-bitter-pill-of-illiberal-democracy, son giriş Eylül 2010.

25 Kemalist ve laik kavramlarını birbirinin yerine kullananlar da vardır.

26 Reform hareketleriyle ilgili, bkz. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra, 1993).

27 Türk devlet ideolojisinin kökenlerini yerli yerine yerleştirmek üzere, bkz. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, 2008); Hakan Özoğlu, *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic* (Santa Barbara, 2011).

28 "Dışlayıcı laik," bu çalışmanın girişinde anılan Ahmet Kuru tarafından önerilen bir kavramdır: bkz. Ahmet Kuru, *Secularism and State Policies Toward Religion* (Cambridge, 2009), s. 11; Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford, 2003), s. 49.

terilen görevleri yerine getirir."[29] Bütün camilerdeki din görevlilerini teftiş eder ve dini bilginin üretim ve yayılmasını denetler. Doğrudan başbakanlığa bağlı faaliyet gösterir; başkan ve yönetim kurulu üyeleri cumhurbaşkanı tarafından atanır.

Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasıyla eşzamanlı olarak İslamın bütün diğer yetkilileri ve uygulamaları yasadışı ilan edilmiştir.[30] 16. yüzyıldan beri İslamın kurumsal idarecisi olan halifelik kaldırılmış,[31] bu değişikliği zındıklık sayan halifelik taraftarları aylarca ülke içinde ve dışında ateşli bir kampanya yürütmüştür.[32] Halifelikle birlikte Şeriye ve Evkaf Vekâleti ve şeyhülislamlık makamı da kaldırılmış, tekke ve zaviyelerle tarikatlar yasaklanmıştır. Şeri hukuka dayalı yasaların yerini alacak yeni bir hukuk sistemi tesis edilmiş; kadın ve erkeklere miras, evlilik ve boşanma meselelerinde eşit haklar verilmiş; İslami ay takviminin yerine Gregoryen takvim geçerli kılınmış ve cuma yerine pazar günü dinlenme günü yapılmıştır.

Dinin insanların hayatına müdahale etmesini engelleme çabaları eğitim alanına da uzanmıştır.[33] O zamana kadar Osmanlı'da hepsi de müfredatında dini bir unsur barındıran çok sayıda okul eğitim vermiştir.[34] Bunların

29 Alıntılayan Abdullahi Ahmed An Na'im, *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a* (Cambridge, 2008), s. 204.

30 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra, 1993); Nicole Pope ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Atatürk and After* (Londra, 1997); Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul, 1978).

31 Halifeliğin Osmanlı devletine "uygulanabilirliği" ve halifeliğin Osmanlı topraklarında sahip olduğu etki ve otorite üzerine tartışmalar için bkz. Abderrahmane El-Moudder, "The Idea of the Caliphate between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century Maghrib," *Studia Islamica* 82 (1995): 103-12; Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge, 1994).

32 Belki de bu kampanyaların en önemlisi, Hindistan merkezli *Khilafat* hareketinin önderleri olan Muhammed Ali ve Şevket Ali tarafından yürütülendir. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (New York, 1998), s. 487.

33 Feride Acar ve Ayşe Ayata, "Discipline, Success and Stability: The Reproduction of Gender and Class in Turkish Secondary Education," *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*, ed. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (New Brunswick, 2002), s. 91-92.

34 Literatürün zenginliğine ek olarak, bilimsel literatürde Osmanlı eğitim sistemini, dini ve laik olarak bölünmüş bir sistem şeklinde nitelemeye dönük bir eğilim de vardır. Benjamin Fortna kitabında dini-laik bölünmesinin Osmanlı eğitim sistemine bilhassa uygun düşmediğini söyler; zira bu sistemde "İslami bir muhtevanın güçlü unsurları, dini ve personelin bir karışımı, yıllık takvim ve günlük uygulamalarda İslami eğilimler ve belki de en önemlisi, bunların tesis edilmesi için dini-kültürel bir mazeret vardır." Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford, 2002), s. 17. Osmanlı'da eğitim üzerine, bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Edicutan in the Ottoman Empire: 1839-1908* (Leiden, 2001).

en modernleri diye mülahaza edilen askeri akademilerde bile öğrencilerin Arapça ve Kuran dersleri almaları gerekmektedir. Modern cumhuriyetin kurucu kadroları eğitim sistemindeki çoğulculuğa karşı çıkmıştır, zira bunun "insanların aynı düşünceleri ve zihniyet dünyasını paylaştığı bir ulusu şekillendirmeyi" güçleştirdiğini düşünmektedirler.[35] Türk milliyetçiliğinin önde gelen sözcülerinden Ziya Gökalp şöyle demişti:

> Bu ülkede, uygarlık ve eğitimde birbirlerinden ayrılan üç insan katmanı bulunmaktadır: sıradan insanlar, medreselerde eğitilmiş insanlar ve laik okullarda eğitilmiş insanlar. İlki, hâlâ Uzakdoğu uygarlığının etkilerinden kurtulmuş değildir; ikincisi hâlâ bir doğu uygarlığında yaşar; batı uygarlığından belli ölçüde yararlanan sadece üçüncü gruptur. Bu demektir ki, ulusumuzun bir bölümü eskiçağda, bir diğeri ortaçağda, üçüncüsü ise modern çağda yaşamaktadır... Bu üç katlı eğitimi birleştirmeden nasıl gerçek bir ulus olunabilir?[36]

Kolektif bir kimlik ve ulusal bir bilinç yaratma çabalarının bir parçası olarak cumhuriyetin kurucuları 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanununu çıkarmıştır.[37] Bu kanun, ülkedeki bütün eğitim kurumlarını sadece Maarif Vekâletinin kontrolü altına sokarak, mevcut ikiliği sona erdirmiştir.[38] Cumhuriyetin yeni okulları "akılcı, bilimsel düşünceli ve geleneksel karşıtı" öğrenciler yetiştirecektir.[39] Yeni kanun gereğince 18.000 öğrencinin kayıtlı olduğu 479 medrese kapatılır. Medreselerin kapatılmasıyla ve dinin okul müfredatlarından tamamen çıkartılmasıyla, öğrencilerin İslamın

35 "Tek bir ülkede iki eğitim tipi, iki insan tipini ortaya çıkarır. Bu durum, duyguları, düşünceleri ve dayanışmayı birleştirme hedefleri için tamamen zararlıdır. ... Tek bir eğitim sistemi olmadığı sürece, insanların aynı düşünce ve mantaliteleri paylaştığı bir ulusu şekillendirmenin yolunu aramak beyhudedir." Alıntılayan Sam Kaplan, *The Pedagogical State: Education and the Politics of National Culture in post-1980 Turkey* (Stanford, 2006), s. 41.

36 *Age*, s. 40.

37 Türkiye'de eğitim ve ulusal kimlik arasındaki ilişkilerle ilgili, bkz. *age*.

38 Bu kanunla ilgili bir makale listesi için, bkz. Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2004), s. 53-54.

39 Kemal Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, 1959), s. 271. Mevcut eğitim kurumlarıyla güçlü bağlara yönelik bu radikal tavır, Türkiye'yi diğer İslam ülkelerinden ayırmaktadır. Bölgedeki diğer ülkelerin çoğunda eğitim reformları esasen mevcut kurumlar içinde yapılmıştır (Mısır'daki El Ezher'de olduğu gibi).

temellerini öğrenebileceği ya da din görevlilerinin eğitilebileceği hiçbir yer kalmamıştır.

Bu durumdan çıkmak için Maarif Vekâleti, imam hatip okullarını kurar.[40] Devlet görevlileri, cumhuriyetin laik ilkelerine zarar vermeyecek İslami bilgiyi yaygınlaştıracak imam ve hatipler yetiştirmek amacındadır. Dinin alternatif yorumlarını etkisiz kılma ve devletin izin verdiği dini bilgiyi telkin etme çabaları yeni değildir. Mısır'ın İngilizlerce işgalinden (1882-1922) günümüze kadar eğitim planlamacıları, dinin kamuya devlet politikalarını takviye edecek tarzda toparlanıp sunulmasını temin etmek için dini eğitimle uğraşmıştır. Gregory Starrett, Mısır devletinin 20. yüzyılın büyük bölümü boyunca "başka bir meselenin stratejik ve faydacı amaçlarına hizmet etmek için" dini eğitimi kullandığı uzun süreci tarif etmek üzere "işlevselleştirme" kavramını bulmuştur.[41] Starrett, devletin desteklediği dini eğitim programlarının, bazı din âlimlerinin görüşleriyle çelişse bile hükümetin menfaatleriyle uyumlu, "ana hatlarıyla sistematize edilmiş bir İslam"ı yaygınlaştırdığı görüşünü dile getirmektedir.[42]

Devlet, ülkenin dini işlerini dini eğitimi kontrol ederek gözlem altında tutmaya çalışmışsa da her zaman arzu edilen sonuçlar elde edilememiştir. Bunun nedeni belki de, bu çabalarda öğrencilerin durumunun görmezden gelinmiş olmasıdır. Okul eğitimine, öngörülen sonuçları elde etmeye yönelik bir süreç gözüyle bakılmış, devlet eğitiminin tek tip mezunlardan oluşan "kadrolar" yetiştireceği düşünülmüştür. Ancak, bir sonraki bölümde gösterileceği gibi, öğrenciler öğretilerle içi istendiği şekilde doldurulacak kaplar değildir ve bir sınıftan üst sınıfa tek biçimli ve öngörülmüş tarzlarda geçmezler.[43] Devlet imam hatip okullarını mezunlarının din görevlileri olarak atanması amacıyla kurmuş, ancak son kırk yılda bu kurumlar büyük değişiklikler geçirmiştir. Bugün bu okulların mezunlarının büyük çoğunluğu, imam ya da hatip olmak bir tarafa, iş idare etmekte, kanun uygulamakta ve siyasete

40 İmam hatip okulları, Tevhid-i Tedrisat Kanununun 4. maddesine göre açılmıştı. Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler* (İstanbul, 2005), s. 140-146.

41 Gregory Starrett, *Putting Islam to Work: Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt* (Berkeley, 1998), s. 9.

42 *Age.*

43 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley, 1984). Certeau, bu görüngüyü nitelemek için "günlük rutinin alt üst olması" kavramını kullanmıştır.

girmektedir. Bu önemli bir olgudur; İslami eğitim alanlar dini hassasiyetlerini, ülkedeki dindarlığın nicelik ve etkisini genişletmek ve derinleştirmek suretiyle, sosyopolitik arenaya taşıyabilmektedir.[44]

İmam hatip okullarının ilk evresi kısa ve başarısızdır. Medreselere benzeyen birçok unsura sahip bu ilk örnekler, kapatılan medreselerin öğrenci ve öğretmenlerinin ilgisini çekmişti ve din dışı ve İslami konuları birleştiren bir müfredata dayanmaktaydı.[45] 1923-24 öğrenim yılında imam hatip okullarına 2258 öğrenci kaydolmuş ve yaklaşık 300 öğretmen atanmıştır.[46] 1926-27 öğrenim yılında öğrencilerde 278, öğretmenlerde 10 kişilik bir azalma gerçekleşmiş ve okullar 1929-30 öğrenim yılında kapatılmıştır.

Resmi açıklamalarda Kemalist kadrolar okulların kapatılmasını öğrencilerin ilgisinin az olmasına bağlar. Bir meclis konuşmasında dönemin milli eğitim bakanı Tahsin Banguoğlu şöyle demiştir: "1924 yılında dört sınıflı imam ve hatip mektepleri açılmıştır. ... Ve bunlar 1930 senesine kadar devam etmiştir. Sonra talebe bulamamış ve kapanmıştır. ... Mesleki okullar, mesleğe rağbet ölçüsünde rağbet görürler. Demek ki rağbet görmemişlerdir."[47] Bu açıklama olup biteni tam olarak yansıtmaz. Büyük olasılıkla hükümet, 1924-1926 arasında 27 imam hatip mektebini, öğrenciler değil de bizzat bakanlar ilgilerini kaybettiği için kapatmıştır.[48]

Hükümet ayrıca imam hatip öğrenci ve öğretmenlerine farklı sınırlamalar ve baskılar da uygulamıştır.[49] Mezunlar iş bulmakta ve eğitimlerine devam etmekte güçlükler yaşamış, 1927'de Diyanet İşleri Başkanlığı hükümetin devlet memuru olarak kabul etmekten vazgeçtiği din görevlilerine

44 Bu meseleyle ilgili daha ayrıntılı bir tartışma bu kitapta dördüncü ve beşinci bölümde bulunabilir.

45 *Darü'l Hilafet'il Aliye Medreseleri*, Adnan Aslan (ed.), *Islamic Education in Europe* (Viyana, 2009), s. 519-540; Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* (İstanbul, 2007), s. 521.

46 İstatistikler için, bkz. Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri* (İstanbul, 2005), s. 142-143.

47 3 Ocak 1949, TBMM tutanakları.Akt. http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=9&sayfa_no_son=11&sayfa_no=10&v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=3&v_cilt=15&v_birlesim=026.

48 Daha ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler* (İstanbul, 2005); Mehmet Tarhan, *Religious Education in Turkey: A Socio-Historical Study of the İmam-Hatip Schools*, doktora tezi, Temple University, 1996.

49 Mustafa Öcal, "From the Past to the Present: Imam and Preacher Schools in Turkey–An Ongoing Quarrel," *Religious Education* 102/2 (2007): 192.

ücret ödemeyi durdurmuştur.[50] Dahası Milli Eğitim Bakanlığı bu okulların mezunlarının sadece İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girmesine izin vermiştir. Eğitimlerine devam etmek isteyen imam hatip mektepleri mezunlarının bir de genel lise diploması alması şartı getirilmiştir.

İmam hatiplerin kapatılmasıyla 1940'ların sonları arasında, din görevlilerinin eğitimi durmuş, dini eğitim Diyanet İşleri Başkanlığının açtığı Kuran sınıflarında ve gayrı resmi medreselerde yapılmıştır.[51] Kuran sınıfları öğrencilere Kuran okumayı ve hıfzetmeyi öğretmekte, imam hatiplerin tersine, öğrencilerine dini pratikleri gerçekleştirebilecek eğitim ve uzmanlaşmayı verememektedir; ancak sınırlarına rağmen muhafazakâr dindar öğrenciler arasında popüler hale gelmişlerdir. 1932-33 öğrenim yılında ülkede 232 öğrencisi olan 9 kurs varken, 1949-50 öğrenim yılında 8706 öğrencisi bulunan 127 kurs kayıtlıdır.[52]

20. yüzyıl boyunca Kemalizm rakip düşünceler ve alternatif projeler öneren ideolojilerle karşı karşıya kalmış, bunlar arasında İslami ideoloji Kemalizmin kurumlarını sarsabilecek rakiplerin en inatçısı ve önemlisi olduğunu kanıtlamıştır. 1920'lerden itibaren devletin laikleştirme siyasetine karşı muhafazakâr dini liderlerden ve tabana yayılmış örgütlerden gelen bir direniş ve muhalefet söz konusu idiyse de dini tepkiler ivme kazanamamış, devlet eliyle bastırılmıştır. 1946'da çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte din, siyasi partilerin seçim kampanyalarında bir unsur olmaya başlamış[53] ve siyasi partiler, pek çoğu kendini CHP iktidarında yabancılaştırılmış hisseden, ülkenin muhafazakâr dindar yurttaşlarından destek almak için dini tavizler vermeye başlamıştır. Laikliğin katı bir şekilde uygulanmasındaki bu rahatlama, milli eğitim sistemindeki din karşıtı eğilimi zayıflatmış ve imam hatip okullarına duyulan talebi yeniden diriltmiştir.

Kapatılan imam hatiplerin yeniden açılması ve ülkedeki dini eğitimin canlandırılması yönünde baştan beri kamusal bir baskı söz konusu olmuştur. Yukarıda değinildiği gibi, 1920'lerdeki reformlara kadar dini

50 Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," s. 141-42.

51 Howard A. Reed, "Turkey's New İmam Hatip Shools," *Die Welt des Islams* 4/2-3 (1955): 152.

52 Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri* (İstanbul, 2005), s. 144.

53 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul, 1978); Doğu Ergil, *Secularism in Turkey: Past and Present* (Ankara, 1987).

ve ahlaki eğitim, okul müfredatlarının hep bir parçası durumundadır. Birçok muhafazakâr dini cemaat için imam hatipler yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş bir eğitim modelinin devamı niteliği taşımıştır. Bu okulların 1930'da kapatılmasıyla birçok insan "namazda başlarına geçecek," "ölülerini gömecek" resmi din görevlisi açığına karşı şikâyetlerini yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır.[54] 1947'de CHP'nin kongresinde o sırada İstanbul milletvekili olan eski maarif vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver şöyle bir mektup okumuştur: "Altı köye hizmet için yalnızca bir imam var. İmam onları yıkayıp gömünceye kadar cesetleri günlerce muhafaza etmek zorunda kalıyoruz. Eğer bize daha fazla imam göndermezseniz, ölülerimizin cesetleri hayvanlarınki gibi açıkta çürüyecek."[55] Tanrıöver'den sonra söz alan, dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı başkan yardımcısı Ahmet Hamdi Akseki'nin yaptığı açıklama da şöyledir:

> Bugün, birtakım batıl akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi fakat sistemli surette memleketin hemen her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da vakıadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları birtakım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karıyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için de her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müsbet ilimlerle de mücehhez, kuvvetli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır.[56]

Böylesi şikâyetler birçok meclis üyesini, milli eğitim müfredatından dinin çıkarılmasının bir hata olduğunu kabul etmeye yöneltmiştir.[57]

1949'da Milli Eğitim Bakanlığı, tabandan gelen taleplere verdiği yetersiz bir cevapla on şehirde imam hatip kurslarının açılacağını duyurmuştu. Ortaokul mezunları milli eğitim sisteminden çıkıp bu okullara kayıt yaptırabilecektir. Kursların on aylık programlarında Kuran, hadis ve İslam tarihi

54 Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2005), s. 136.
55 Akt. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford, 2003), s. 123.
56 Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri* (İstanbul, 2005), s. 145-146.
57 Mustafa Öcal, *İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları* (İstanbul, 1994), s. 47.

vardır.[58] Dersler 50 dakikadır ve sabah 9'dan öğlen 12.50'ye kadar eğitim devam etmektedir.[59] Kayıtlar sınırlıdır; ilk yıldan sonra sadece 50 öğrenci mezun olmuştur.[60] Bu kursların daha fazla din görevlisi ihtiyacını karşılamak için ciddi bir çaba olarak görülmüş olması pek mümkün değildir. Ama yine de, kursu tamamlayanlar kırsal bölgelere imam ve hatip olarak tayin edilmiştir.[61]

Bu dönemde devlet dini eğitimi yeniden tesis etmek için başka sınırlı girişimlerde de bulunur. Bunlardan biri, devlet okullarının müfredatına seçmeli bir din dersi eklenmesidir.[62] Tevhid-i Tedrisat Kanununa göre hükümet, bütün ilk ve ortaokulların müfredatından din derslerini çıkarmış, 1949'da 4. ve 5. sınıf öğrencileri ailelerinin izniyle haftalık bir saatlik din dersi almaya başlamıştır.[63] Bu dersler zorunlu müfredat dışı olsa ve okul saatlerinden sonra başlasa bile, ailelerin çoğunluğu bu gelişmeden memnundur. 1949-50 öğrenim yılında öğrencilerin sadece yüzde biri bu dersleri almamış, ertesi yıl ise yalnızca yüzde 0,7'si din dersinin dışında kalmıştır.[64]

Hükümetin yüksek okullarda da din derslerini yeniden başlatması 1930'ların siyasetinden bir sapmayı yansıtır. 1923'te çıkartılan Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla birlikte 1924'te Darülfünunda İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Hükümet, Darülfünun 1933'te İstanbul Üniversitesinin kuruluşu çalışmalarında yeniden teşkilatlandığında İlahiyat Fakültesinin aşamalı olarak kapatılmasına,[65] 1949'da ise Ankara Üniversitesinde İlahiyat Fakültesi açılmasına izin vermiştir.[66] Öğrencileri bu yeni fakültede yüksek öğrenime

58 Howard A. Reed, "Turkey's New İmam Hatip Schools," *Die Welt des Islams* 4/2-3 (1955): 154. Hadisle ilgili ayrıntılar için bu kitapta ikinci bölüme bkz.

59 Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri* (İstanbul, 2005), s. 151.

60 Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler* (İstanbul, 2004), s. 59.

61 Diren Çakmak, "Pro-Islamic Public Education in Turkey: The İmam Hatip Schools," *Middle Eastern Studies* 45/5 (2009): 830.

62 1949-1982 arasında öğrencilerin okulda din dersinde geçirdikleri saatler gitgide artış göstermişti. 1960'ların sonlarında din dersleri, ilk ve ortaokulların müfredatına düzenli seçmeli bir ders olarak eklendi. Recep Kaymakcan, "Learning Our Religion is Our Duty," *Muslim Education Quarterly* 15/1 (1997): 61. 1982'den beri din dersleri ilk ve ortaokullarda zorunlu derstir. Bu zorunluluğu biraz ileride tartışacağım.

63 Mehmet Tarhan, *Religious Education in Turkey: A Socio-Historical Study of the İmam Hatip Schools*, doktora tezi, Temple University, 1996, s. 55.

64 *Age.*

65 Bu konuyla ilgili, bkz. Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* içinde (İstanbul, 2007), s. 522-25.

66 Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2004), s. 234.

devam etmeleri için teşvik etmek üzere bir kürsü oluşturulmuş ve çok sayıda öğrenci için yurt olanakları sağlanmıştır.[67]

1951'DEN GÜNÜMÜZE İMAM HATİP OKULLARI

Yeniden kurulduktan sonraki durumları itibariyle imam hatip okullarının tarihi dört dönemde incelenebilir: oluşum ve büyüme dönemi (1951-1973); dönüşme ve gelişme dönemi (1973-1997); zayıflama ve gerileme dönemi (1993-2002); canlanma ve yenilenme dönemi (2002'den günümüze). Kurumsal ve siyasi geçişler genelde ağır ağır geliştiğinden ve karmaşık bir yapı arz ettiğinden kesin tarihler vermek olanaksızdır; dolayısıyla bu dönemlendirmeye, zamanla yaşanan değişimleri kavramak için bir rehber olarak bakılmalıdır. Bu dönemlerden birinde belli bir gelişme serisinin kesin olarak ve tamamen bittiğini, bir diğerinin de kesin olarak ve tamamen başladığını söylemek istemiyorum; ancak bu dönemleri birbirinden ayrı olarak incelemeye izin verecek yeterince farklılık mevcuttur. Öğrenci ve öğretmenlerin demografik bileşimi zamanla farklılık göstermektedir. Okulların büyüme modelleri, statüleri ve bir bütün olarak etkileri de onyıllar boyunca değişmiştir. Bu analiz, imam hatip okullarının talihinin, İslami siyasi hareketin talihindeki değişikliklerle nasıl yükselip alçaldığını gösterecektir.

Oluşum ve Büyüme: 1951-1973

Farklı hükümetlerin ülkedeki İslami hassasiyete tavizler verdiği 1951'den 1973'e kadar olan dönem, imam hatip okullarının da devamlı büyümesine tanıklık etmiştir. Bu süre içinde imam hatip okullarının sayısı 7'den 72'ye, öğrencilerinin sayısı 876'dan 36.378'e yükselmiştir.[68]

1923'ten itibaren hükümette olan CHP, 4 Mayıs 1950 genel seçimlerinde Demokrat Partiye yenilmiştir ve bu, CHP'nin ulusal siyasetteki rakipsiz egemenliğine bir meydan okumadır. DP, iktidara, muhafazakâr dindarların ilgisini çeken platform yapısı sayesinde gelmiştir. Seçimlerin arkasından hayatın her alanında değişiklikler olmuş, 1950'de Türkçe ezan

67 Halis Ayhan'la görüşme, 2 Mayıs 2007. Ayrıca, Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2004), s. 243-47.

68 Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, *İmam-Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler* (İstanbul, 2004), s. 63-64.

kaldırılmış,[69] dahası hükümet Kuran'ın radyoda okunmasına ve dini kitap ve süreli yayınların basılmasına izin vermiştir.[70]

Seçimlerden önce DP, imam hatip okullarını yeniden açmayı ve dini eğitimi geliştirmeyi vaat etmiştir. Bu hükümetin milli eğitim bakanı olan Tevfik İleri'nin konu hakkındaki açıklaması şöyledir: "İmam hatip okulları tesis etmenin zaruretine inanıyoruz, zira Türk milletine hitap edecek kâmil ve vasıflı imamlar ve hatipler yetiştirmek istiyoruz."[71] İktidara geldikten bir yıl sonra DP hükümeti imam hatip kurslarını durdurmuş ve bunların yerine imam hatip okullarını geçirmiştir.[72]

Bu dönemde imam hatip okulları 6. sınıftan itibaren 12. sınıfa kadar yedi yıllık bir eğitim sunmaktadır.[73] İlk dört yılda (ortaokulda) öğrenciler toplam 27 ders alır. Bunların 10'u "mesleki" kabul edilen Kuran ve Arapça gibi derslerdir. Geri kalan 17'si Türk edebiyatı, matematik ve bilim gibi "kültürel" derslerdir. Hem ortaokul hem de lisede öğrenciler toplam ders saatinin yaklaşık yüzde 45'ini kültürel, yüzde 55'ini mesleki derslerde geçirmektedir.[74]

1950'lerde imam hatip okullarının ve öğrencilerinin sayısı artarken Milli Eğitim Bakanlığı da uygun bir idare arayışına başlamış, bu idarenin kuruluşu sırasında imam hatip okullarını Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğünün yetkisi altına almıştır. 1951-52 öğrenim yılında 7 imam hatip okulu ve 876 öğrenci vardır.[75] Buna karşılık 1958-59 öğrenim yılında 3625 öğrencisiyle 19 imam hatip okulu mevcuttur.[76]

Bu ciddi yükseliş yüzünden Milli Eğitim Bakanlığı imam hatip okullarını başka bir idarenin, Orta Öğretim Genel Müdürlüğünün altına yerleş-

69 1938 ile 1950 arasında ezan Türkçe okunmuştu.

70 Erik Z. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra, 1993), s. 244-45.

71 Akt. Mehmet Tarhan, *age*, s. 77.

72 Çakır ve Bozan, *age*, s. 63.

73 Görüldüğü gibi, bu okullar aslında, 1951'de "imam hatip okulları" adını almıştı. 1973'ten itibaren lise olarak anıldılar. 1951-52 ve 1954-55 öğrenim yılları arasında imam hatip okullarının programı sadece dört yıllıktı. 1955-56 öğrenim yılı sırasında bu süre yedi yıla çıkarıldı (dört yıl ortaokul, üç yıl lise). İmam hatiplerdeki öğrenciler mesleki dersler yüzünden ortaokulda fazladan bir yıl daha geçiriyordu. Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* (İstanbul, 2007), s. 529; Howard A. Reed, "Turkey's New İmam Hatip Schools," *Die Welt des Islams* 4/2-3 (1955): 154.

74 Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri* (İstanbul, 2005), s. 159.

75 *Age*, s. 157.

76 Çakır ve Bozan, *age*, s. 63.

tirmek için harekete geçtiyse de bu değişiklik de fazla sürmeyecektir. Nihayetinde okullarının sayısındaki artış, bakanlığı ayrı bir idare tesis etmek zorunda bırakmıştır.[77] 1960'ların sonlarından bu yana imam hatip okulları, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün yetkisi altında faaliyet gösteren "mesleki" okullar olarak sınıflandırılmıştır.

İmam hatip okullarının sayısındaki artış, 1950'lerin sonlarında yüksek İslam enstitülerinin açılışına yol açmıştır. Hükümetin bu enstitüleri tesis etme kararı, sayıları artan imam hatip okulları için öğretmen ihtiyacı doğmasına dayalıdır; yani imam hatiplerin öğretmenleri artık sadece Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunlarından oluşmayacaktır. Dahası bu sırada bu fakülte de din görevlisi eğiten bir kurum olmaktan çok, "din felsefecileri ve sosyologları" için entelektüel bir merkez olarak görülmektedir.[78] Yüksek İslam enstitüleri dini eğitim ve öğretimlerine devam etmek isteyen imam hatip mezunlarını da cezbetmiş, enstitü mezunlarının büyük çoğunluğu imam hatip okullarında ya da genel liselerde din öğretmenleri olmuştur.[79]

1950'lerin sonlarına doğru ülke iktisadi sıkıntılara girerken DP de cazibesini kaybetmeye başlamıştır.[80] Bu sırada partinin teşkil ettiği platform büyük ölçüde İslami menfaatlere verilen tavizlerle şekillenmekteydi. 1960'da ordu DP'yi devirir ve kendini "Kemalist değerlerinin koruyucusu" ilan eder.[81] Askeri müdahalenin arkasındaki nedenlerden biri, ordunun, ülkedeki dini canlanışın kabarmasını durdurma arzusudur.[82]

Laik müdahaleye rağmen 1960'lar, imam hatip okullarında ve öğrencilerinde bir büyümeye tanık olmuş, silahlı kuvvetler iktidarda kaldığı kısa süre zarfında yedi imam hatip okulu açmıştır.[83]

77 Tarhan, *age*, s. 83.

78 Mehmet Paçacı ve Yasin Aktay, "75 Years of Higher Religious Education in Modern Turkey," *The Muslim World* 9/3-4 (1999): 402.

79 Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2004), s. 468-73.

80 Zürcher, *age*, s. 239-40.

81 Feroz Ahmad, "The Islamic Assertion in Turkey: Pressures and State Response," *Arab Studies Quarterly* 4/1-2 (1982): 98.

82 Ancak darbenin arkasındaki tek motive edici unsur, Islami yükselişi durdurma değildi. William Hale, *Turkish Politics and the Military* (Londra, 1994), s. 88-118.

83 Mustafa Öcal, *İmam Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları* (İstanbul, 1994), s. 61. Ordunun kararının arkasındaki nedenler üzerine, bkz. Feroz Ahmad, "Politics and Islam in Modern Turkey," *Middle Eastern Studies* 27/1 (1991): 13.

Ordunun imam hatip okullarına olumlu yaklaşımı, siyasi İslami hareketin yükselişiyle eşzamanlıdır. İslamcı siyasetçiler 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında Necmettin Erbakan'ın liderliği altında kök salmaya başlamıştır. Hükümetin dine baskıcı yaklaşımı ve laikliğe tam desteği, nüfus içinde, özellikle de kırsal alanlarda, husumetlere ve yabancılaşmış toplumsal kesimlerin oluşmasına yol açmıştır. 1950'lerden itibaren muhafazakâr dindarlar cemaatlerde, gayrı resmi ağlarda, dergilerde ve entelektüel çevrelerde örgütlenmeye, şikâyetlerine kulak veren, onların desteğini alma karşılığında dini tavizler vermeyi kabul eden siyasi partilerin çevresinde toplanmaya başlamıştır. Bu siyasi partilerin ilki Milli Nizam Partisidir. 1970'de Erbakan tarafından kurulan parti, birçok kaynakta ülkedeki İslamcılığın ilk siyasi ifadesi sayılır.[84] Amacı geleneksel dini değerleri yaygınlaştırmak ve bölgedeki Müslüman ülkelerin birliğini gerçekleştirmektir.[85] Siyaset bilimci Cemal Karataş'a göre, bu parti "siyasi ifadenin çoğulcu sürecinde dinden kaynaklanan menfaatleri bulunan insanların haklarını temsil" etmekte ve "İslami hedefleri olan partilerin faaliyet gösterebileceği ve hükümete katılabileceği şartları" ortaya koymaktadır.[86]

12 Mart 1971'de ordu siyasete ikinci defa müdahale ederek, "Atatürkçü bir ruhla reformları devam ettirebilecek" "güçlü ve güvenilir" bir hükümetin kurulmasını talep etmiştir.[87] Kısa süre sonra Anayasa Mahkemesi MNP'nin kapatılmasına hükmetmiş, parti kısa bir süre hayatta kalmış olsa bile arkasından gelecek üç İslami siyasi partinin de öncüsü olmuştur.[88]

12 Mart müdahalesi imam hatip okulları sisteminin büyüme ve gelişmesini engellemiştir. Bu dönemde imam hatiplerin orta bölümleri kapatılarak, eğitim dört yıla düşürülür.[89] 1970'te 48.475 öğrencisiyle 72 imam

84 Mustafa Peköz, *Türkiye'de Politik İslamın Gelişimi ve MNP-FP Gerçeği* (İstanbul, 2001); Serdar Şen, *AKP Milli Görüşçü mü? Parti Programlarında Milli Görüş* (İstanbul, 2004).
85 Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak* (İstanbul, 1994), s. 81.
86 Cemal Karakaş, "Turkey: Islam and Laicism between the Interests of State, Politics, and Society," *PRIF Reports* 78 (2007): 4.
87 Zürcher, *age*, s. 271.
88 Bu partiler Milli Selamet Partisi (MSP), Refah Partisi ve Fazilet Partisidir.
89 Ordu, imam hatiplerin lise kısımlarını dört yıla çıkarmıştı. Şükrü Özüdoğru, *Kuruluşundan Bugüne Türkiye'de İmam-Hatip Liseleri ve Konya İmam-Hatip Lisesi* (Konya, 1991), s. 17.

hatip okulu vardır.[90] 41.767 öğrenci bu okulların orta kısımlarındadır.[91] Darbeden sonraki öğrenim yılında orta kısımdaki öğrenci sayısı 16.443'e düşmüştür.[92] İmam hatip okullarının gözden geçirilmiş olan programında artık, mesleki ve kültürel dersler arasında bölünmüş, haftalık 38 ders saati yer almaktadır.[93]

1951 ve 1973 arasında imam hatip öğrencileri esasen benzer sosyo-ekonomik bir arka plana dayalıdır.[94] Çoğunluk, köylü ya da şehre yeni gelmiş olan yoksul ve aşağı-orta sınıf ailelerdendir. Bazıları aileleriyle, bazıları da yurtlarda ya da cami avlularında kalmaktadır. Saha çalışmam sırasında imam hatip liselerinin ilk mezunlarından biri olan Halis Ayhan ile de görüştüm. Kendisi Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ders vermekte ve YÖK üyesi olarak görev yapmaktaydı. İmam hatipli bir öğrenci olarak geçen günlerini şöyle anlattı:

> İmam hatip okulu sisteminin ilk mezunlarından biriyim. ... Sınıfta hepimiz birbirimize benziyorduk. Yoksul Anadolu ailelerinin çocuklarıydık. Çoğumuzun anne babası ilkokuldan sonra eğitimlerine devam edememişlerdi; okuma yazma bilmeyen anneler de vardı. Bazı babalar vasıfsız işçilik yapıyor, bazıları da küçük devlet memuru olarak çalışıyordu.[95]

Bir başka ilk kuşak imam hatip mezunu Hayrettin Karaman da anılarında şöyle der: "Talebe yekûnu 340'tır. Bunlardan yalnız yüzde on beşi şehirlerden gelmiştir. Yüzde seksen beş köylerden ve küçük kasabalardan akan bakir zekâlardır."[96]

İmam hatip okullarında okuyan öğrenciler, yirmi yıl boyunca muhafazakâr dindar bir arka plandan gelmiş ve dini mesleklerde çalışmayı arzu

90 Çakır ve Bozan, *age*, s. 64.
91 *Age*.
92 Zaten orta kısımlarda kayıtlı olan bu öğrenciler, imam hatip okullarındaki öğrenimlerine devam edebileceklerdi.
93 Ünsür, *age*, s. 177.
94 Bahattin Akşit ve Mustafa Kemal Coşkun, "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları," *İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul, 2004), s. 401-8.
95 Halis Ayhan'la görüşme, 2 Mayıs 2007.
96 Hayrettin Karaman, Konya İmam Hatip Lisesi mezunudur. Hayrettin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş* (İstanbul, 2008), c. 1, s. 95.

etmişlerdir. Çoğunun Kuran'la ilgili kapsamlı bilgisi vardır, bir kısmı da Kuran'ı hıfzetmiştir. Halis Ayhan bu tabloyu şöyle anlattı:

> Dini bilgi anlamında çoğumuz okulun da ilerisindeydik. Benim sınıfımdakilerin çoğu iyi Arapça biliyordu. Çoğumuz Kuran kurslarına gitmiştik, bazımız da medreselerde ders almıştık. ... Ya din görevlisi olmak ve Diyanet İşleri Başkanlığında yüksek mevkilere gelmek ya da imam hatip okullarında meslek dersi öğretmeni olmak ve geleceğin din görevlilerini eğitmek istiyorduk.

Bu dönemde imam hatip okullarındaki öğrencilerden bir kısmı düz liselerdeki muadillerinden epeyce yaşlıdır. Karaman bana, sınıf arkadaşlarından evli olanların bile olduğunu söyledi. Bu tutarsızlığın başlıca nedeni, okulların yeniden açılmasıyla (kapatıldıkları sırada imam hatiplerde okumayı isteyen) eski öğrencilerin şimdi bu okullara kayıt yaptırması ve okul çağındaki diğer öğrencilerle birlikte eğitim görmesidir.

Mevcudiyetlerinin ilk onyıllarında imam hatip okullarında ders veren öğretmenler de benzer nitelikler göstermektedir. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde görevli olan, ilk kuşak mezunlarından Emrullah Yüksel'in sözleriyle: "Meslek derslerinin öğretmenleri eski imamlar, hatipler ya da müftülerdi. Bunlar İslami ilimler ve dini konularla ilgili engin bilgiye sahiptiler. Ancak öğretmen değillerdi. Pedagojik eğitim almamışlardı."[97] Yüksel'in görüşlerini Hayrettin Karaman, Fahri Kayadibi ve Halis Ayhan gibi diğer ilk kuşak imam hatip mezunları da paylaşır.[98] İlk sohbetlerimizden birinde Karaman şöyle demişti:

> Öğretmenlerimizin çoğu, İslami meseleleri medreselerde öğrenmişlerdi. Cumhuriyetin kuruluşundan evvel Kahire'ye gidip El-Ezherde okumuş olan ancak birkaç kişi vardı. ... İmam hatip okullarının daha sonraki kuşağı, bizden daha şanslıydı. Öğretmenleri İstanbul ya da Ankara'daki ilahiyat fakültelerinde öğrenim görmüştü. Bu öğretmenlerin, meslek derslerini öğretmek için sağlam bir temeli vardı.

97 Emrullah Yüksel'le görüşme, 19 Aralık 2005.
98 Fahri Kayadibi'yle görüşme, 31 Kasım 2006.

İslami konuları daha metodolojik ve düzgün bir şekilde öğrenmişlerdi. Bilgi seviyeleri, İslam anlayışları ve dünya görüşleri arasında büyük farklılık yoktu.[99]

Dönüşme ve Gelişme: 1973-1997

1973 ile 1997 arasındaki dönem, imam hatip okullarının büyüme ve gelişme dönemidir. Bu dönemde birbiri ardına gelen hükümetler imam hatipleri mesleki okullardan daha ana akım eğitim kurumları haline getirmek için girişimlerde bulunmuştur. Okullar ilk defa olarak, din alanı dışında üniversiteye devam etmek isteyen hem erkek hem de kız öğrencilere hitap etmeye başlamış,[100] bu 24 yılda imam hatip okullarının ve öğrencilerinin sayısı önemli miktarda artmıştır.

İmam hatip okullarının bu dönemdeki büyümesi, İslami siyasetteki ilerlemeyi yansıtır. Bu dönemde İslami bir siyaset şekillendiren ilk siyasi parti Milli Selamet Partisidir. MSP, Milli Nizam Partisinin vârisidir ve 1970'ler boyunca açık açık dini bir platformda kampanyasını sürdürmüştür.[101] Orta büyüklükte bir parti olarak kalmış, oy oranı yüzde 12'yi hiç geçmemiştir.[102] Her ne kadar ancak küçük bir halk desteği alsa da, ülkenin siyasi atmosferine dini sokmakla önemli bir rol oynamıştır. 1973 ile 1980 arasında üç koalisyon hükümetine katılmış ve imam hatip okullarını geliştirme konusunda etkili olmuştur.[103]

Bugün imam hatip okullarının çevresinde devam eden en sert iki tartışmadan biri, iki farklı eğitim reformuyla ilgilidir. Bunlardan ilki MSP hükümetteyken yapılmıştır. 29 Mayıs 1973'te hükümetin yürürlüğe koyduğu Milli Eğitim Temel Kanunu milli eğitim sisteminin hedeflerini belirtmekte, eğitim sisteminin teşkilat ve yapısını belirlemekte ve öğrencilerinin eğitim

99 Karaman hatıralarında bu öğretmenlerden söz eder; *age*, c. 1, s. 193-202.
100 14 Aralık 1976'da Danıştay, kız öğrencilerin de imam hatip okullarına kaydolmasının önünü açan bir karar (no. 4374) aldı. Kız imam hatip öğrencileriyle ilgili daha fazla bilgi ve cinsiyetler üzerine daha ayrıntılı bir tartışma için, bu bölüme ve ikinci bölüme bkz.
101 Jacob M. Landau, "The National Salvation Party in Turkey," *Asian and African Studies* 11/1 (1976): 19.
102 Turan Alkan, "The National Salvation Party in Turkey," *Islam and Politics in the Modern Middle East*, ed. Metin Heper ve Raphael Israeli (Londra, 1984), s. 79-102; Ergun Özbudun, "Islam and Politics in Modern Turkey: The Case of the National Salvation Party," *The Islamic Impulse*, ed. Barbara F. Stowassar (Washington, 1987), s. 142-156.
103 Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* (İstanbul, 1985).

ve öğretiminde devletin sorumluluklarını çizmektedir. Kanunda imam hatip öğrencileri için önemli etkileri olacak küçük bir bölüm de vardır:

> İmam hatip liseleri imamlık, hatiplik ve Kuran kursu öğreticiliği gibi hizmetlerin yerine getirilmesi için görevli elemanları yetiştirmek üzere, Milli Eğitim Bakanlığınca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe, hem yüksek öğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır.[104]

Bu kanunla imam hatip okulları birçok açıdan genel liseler gibi işlev görmeye başlamıştır. İmam hatip öğrencileri artık din görevlileri olmakla sınırlanmamaktadır. Okulların müfredatlarına genel liselerdekinden daha fazla din dışı ders eklenmeye başlanmış ve diplomaları da, kendilerine sunulan imtiyaz ve haklara ek olarak, genel lise diplomasıyla eşdeğer kılınmıştır. Buna göre Milli Eğitim Bakanlığı, imam hatip okullarının adını imam hatip liseleri olarak değiştirmiş ve bu okulların mezunlarına, üniversite giriş sınavlarında aldıkları nota bağlı olarak farklı fakültelere girme hakkı tanımıştır. Ancak bu sırada imam hatip mezunlarının üniversitelere giriş hakları sınırlıdır; mezunlar sadece sosyal bilimler alanındaki fakültelere kayıt yaptırabilmektedir.[105]

1983'teki düzenlemelerden sonra imam hatip mezunlarını istedikleri üniversiteye göndermeye başlamıştır; bunlar arasında mühendislik fakülteleri de vardır.[106] Bunun sonucu olarak mezunlar hayatın her alanına doktor, mühendis, işadamı ve avukat olarak katılmaya başlamıştır. 1990'larda imam hatip mezunlarının üçte ikisi hukuk ve kamu idaresi fakültelerinde okuyarak yüksek öğrenimlerine devam etmektedir.[107] 1992'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde kayıtlı öğrencilerin yüzde 60'ı imam

104 1739 sayılı, 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu, madde 32, *Resmi Gazete*, no. 14574, 24 Haziran 1973. Milli Eğitim Temel Kanunu, Türk milli eğitim sisteminin genel çerçevesini belirlemektedir.

105 Milli Eğitim Temel Kanununun değişiklikten önceki 31. maddesi: "Ortaöğretimin yüksek öğretime veya hem mesleğe hem de yüksek öğretime hazırlayan programlarını bitiren öğrencilere, yetiştirildikleri yönde, üniversitelere, akademilere ve yüksek okullara girmek için aday olma hakkı tanınır."

106 1983'te hükümet 1973 tarihli kanunun 31. maddesini değiştirdi. *Resmi Gazete*, no. 18081, 16 Haziran 1983. Değiştirilmiş madde şöyledir: "Lise veya dengi okulları bitirenler, yükseköğretim kurumlarına girmek için aday olmaya hak kazanır."

107 Sam Kaplan, *The Pedogogical State: Education and the Politics of National Culture in Post-1980 Turkey* (Stanford, 2006), s. 47.

hatip mezunudur.[108] 1990'ların ortasında daha sonra din görevlisi olan imam hatip mezunlarının oranı yüzde 15'e düşmüştür.[109] Bu eğilimleri yansıtan imam hatip mezunu Bora şöyle demişti:

> Babam 1960'larda imam hatipten mezun olmuştu. Ben okuldayken, sık sık ona ilgi duyduğum şeyleri anlatırdım ve meslek seçimi yapmak için tavsiyelerini isterdim. Sohbetlerimiz sırasında babam hep şöyle derdi: "Keşke ben de bugün imam hatip öğrencisi olsaydım. Senin hayallerin ve tercihlerin daha çok. 1960'larda, ben imam hatipte öğrenciyken bizim hayallerimiz imam ve hatip olmakla sınırlıydı.

Bu eğitim reformlarından bağımsız olarak okulların milli eğitim sistemi içindeki sınıflandırması değişmemiştir. Milli Eğitim Bakanlığı, mezunlarının dini meslekler yapacaklarını düşünerek ve bu beklentiyle, imam hatip okullarını meslek okulu kategorisinde değerlendirmeye devam etmiştir.

1973 ile 1997 arasında imam hatip okullarının işine yarayan başka değişiklikler de olmuştur. 1974'te Milli Eğitim Bakanlığının imam hatiplerin orta kısımlarını yeniden açmasıyla artık ilkokul mezunları 7 yıl imam hatiplerde okuyabilecektir.[110] Bu, o sırada koalisyon ortağı olan MSP'nin bir başka girişimidir.[111] 1976-77 öğrenim yılında kız öğrenci de almaya başlamaları, imam hatiplerin biçim ve amaç itibariyle nasıl değiştiklerini de gösterir. Ne imam ne de hatip olabilecek kızların alınması, bu okulların artık öğrencilerini mezuniyet sonrası için daha geniş fırsatlara hazırlamakta olduğunun simgesidir.

Bu eğitim reformlarının bir sonucu olarak imam hatip okulları sayı, olanak ve etki itibariyle büyümüş, 1973 ile 1980 arasında Milli Eğitim Bakanlığı 302 yeni imam hatip okulu açmıştır.[112] Bu okullardaki öğrencilerin bütün ortaöğretim öğrencilerinin sayısına oranı da 1965'te yüzde 2,6'dan 1985'te yüzde 8'e ve 1997'de yüzde 10'a yükselmiştir.[113]

108 Stephen Vertigans, *Islamic Roots and Resurgence in Turkey* (Connecticut, 2003), s. 94.
109 Soon-Yong-Pak, *At the Crossroads of Secularism and Islamism*, doktora tezi, Wisconsing-Madison Üniversitesi, 2002, s. 89.
110 İmam hatip okullarının orta kısımları, 1997'deki siyasi krizden sonra tekrar katılacaklardı (aşağıya bkz.).
111 Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler* (İstanbul, 2005), s. 218.
112 Ünsür, *age*, s. 182.
113 Bu oran 1997'deki eğitim reformundan sonra düştü.

Birbiri ardına gelen bütün bu değişikliklerle öğretmenlerin profili de değişmeye başlamıştır. 1950'lerin ortasında öğretmenlerin çoğu ya din görevlileri ya da medreselerde eğitim görmüş kişilerken, 1960 ve 1970'lerde yeni bir kadro devreye girmeye başlamıştır. Bunlar yüksek İslam enstitülerinin ve ilahiyat fakültelerinin mezunlarıdır. Eğitimlerini devlet kontrolündeki kurumlarda aldıkları için devletin İslama yaklaşımı hakkında bilgi sahibidirler.

İmam hatip okulları bir askeri darbeyle başlayan 1980'lerde de genişlemeye devam etmiştir. Ordu 1980'de sağcı ve solcu gençlik grupları arasındaki çoktandır süren silahlı çatışmayı sona erdirmek gerekçesiyle siyasi hayata üçüncü kez müdahale etmiştir.[114] Generaller din hakkındaki cehaletin gençliği radikal gruplara ve silahlı çatışmaya meyilli kıldığına inanmakta,[115] eğer İslama sempatik gelecek bir anlayışı kabul ederlerse, gençliğin radikalleşmesini durduracaklarını düşünmektedir. Ordunun dine yönelik bu yeni yönelimi ve tavrı Türk-İslam sentezi diye anılacaktır.[116]

Türk-İslam sentezi, İslamı sosyal olarak birleştirici bir kuvvet haline getirerek etnik ve ideolojik bölünmelerin üstesinden gelmeyi hedeflemektedir.[117] Cami yapılmasını, Kuran kursları ve imam hatip okulları açılmasını ve bakanlıklarda muhafazakâr dindarların istihdamını teşvik etmiştir.[118] 1980'lerde her yıl 1500 yeni cami yapılmıştır ve 1988 itibariyle cami başına 857 kişi düşmektedir.[119]

114 1980'deki bu darbeyle ilgili, Frank Tachau ve Metin Heper, "The State, Politics, and the Military in Turkey," *Comparative Politics* 16/1 (1983): 17-33; Tanel Demirel, "The Turkish Military's Decision to Intervene: 12 September 1980," *Armed Forces and Society* 29/2 (2003): 253-280; Kenan Evren, *12 Eylül'den Önce ve Sonra* (İstanbul, 1997); Hasan Cemal, *12 Eylül Günlüğü: Tank Sesiyle Uyanmak* (Ankara, 1986). Ordu 1980'de sadece İslamcılığı değil, sosyalizmi de dizginlemek için müdahale etti. Engin Höke, *1960'lardan 1980'e Gençlik ve Mücadelesi* (İstanbul, 1989); Turhan Feyzioğlu, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri Tarihi* (İstanbul, 1993); Tanzer Sülker Yılmaz, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri: Araştırma* (İstanbul, 1997).

115 Ümit Cizre Sakallıoğlu, "Parameters and Strategeies of Islam-State Interaction in Republican Turkey," *International Journal of Middle East Studies* 28/2 (1996): 231-51; Soon-Yong Pak, "Cultural Politics and Vacotional Religious Education: The Case of Turkey," *Comparative Education* 40/3 (2004): 330.

116 İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi* (İstanbul, 1985); Vecihi Timuroğlu, *12 Eylül'ün Eğitim ve Kültür Politikası: Türk-İslam Sentezi* (Ankara, 1991); Cemal Karakaş, "Turkey: Islam and Laicism between the Interests of the State, Politics and Society," no. 78, Peace Research Institute Frankfurt (PRIF), 2007, s. 17-18.

117 Jenny White, "Islam and Politics in Contemporary Turkey," *Cambridge History of Turkey: Türkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge, 2008), s. 363.

118 Bu dönemde 35 yeni imam hatip okulu açıldı.

119 Alıntılayan Jenny White, *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics* (Seattle, 2002), s. 113.

1980'lerin başlarında ordunun girişimleri dini, eğitim sistemiyle sıkı bir şekilde birleştirmiş,[120] ordunun yaptırdığı 1982 Anayasası ilk ve ortaokulların müfredatına din derslerini sokmuştur.[121] Bakanlığın bir talimatında ifade edildiği gibi, din dersleri İslamı, batıl inançlarla hiçbir ilgisi olmayan ilerici ve modern bir din olarak tasvir etmektedir.[122] Bu tarihten önce öğrenciler seçmeli din dersi alabiliyorken, 1982 Anayasasının 24. maddesi ilkokul 4. sınıftan lise son sınıfa kadar din derslerini zorunlu kılmıştır.[123] 4. sınıftan ortaokul son sınıfa kadar bu dersler haftada iki saattir; lisede de haftada bir ders din dersi vardır. 1982 reformu, dini okul müfredatlarının büyük bir parçası haline getirmediyse bile, devletin din eğitimine yaklaşımında bir değişikliğe işaret etmektedir.

Bu dönemde ordu bütün ülkede ilahiyat fakültelerinin açılmasına da izin vermiştir. 1980 darbesinin arkasından Milli Eğitim Bakanlığı, yüksek İslam enstitülerini kapatmıştır.[124] Yukarıda değinildiği gibi, yüksek İslam enstitüleri 1950'lerin sonunda kurulduğundan beri, imam hatip okullarında öğretmenlik yapmak isteyenlere de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girememiş olan imam hatip mezunlarına da eğitim alanı açmıştır.[125] 1982'de bakanlık yüksek İslam enstitülerinin ilahiyat fakülteleri olarak açılması kararını almış, bu değişiklikle, giderek daha fazla sayıda imam hatip mezunu ilahiyat fakültelerine kaydolmaya başlamıştır.[126]

1980'lerde imam hatip okullarının yörüngesini değiştiren bir başka kritik gelişme, özel bir tür olan "Anadolu" imam hatip liselerinin kurul-

120 Vecihi Timuroğlu, *12 Eylül'ün Eğitim ve Kültür Politikası: Türk-İslam Sentezi* (Ankara, 1991).
121 Recep Kaymakcan, "Learning Our Religion is Our Duty," *Muslim Education Quarterly* 15/1 (1997): 64.
122 Sam Kaplan, *The Pedogogical State: Education and the Politics of National Culture in Post-1980 Turkey* (Stanford, 2006), s. 86.
123 1982 Anayasasının 24. maddesi şöyledir: "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi, devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır."
124 1980 itibariyle ülkede sekiz yüksek İslam enstitüsü vardı. Mustafa Öcal, "İHL Mezunlarının Yüksek Öğrenime Yönelme Nedenleri," *İzlenim* 38 (1996): 29.
125 Enstitülerin müfredatı, bugünkü imam hatip okullarının müfredatına benziyordu. Öğrenciler Kuran, Arapça, İslam hukuku ve tefsir dersleri alıyordu. Mehmet Paçacı ve Yasin Aktay, "75 Years of Higer Religuous Education in Modern Turkey," *The Muslim World* 89/3-4 (1999): 389-413.
126 Bu zamana kadar Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi genel lise mezunlarını da kabul ediyordu. Eğitimlerine bu fakültede devam eden imam hatip okulları mezunlarının, imam hatip okulu diplomasına ek olarak düz lise diploması da vardı.

masıdır. 1985'te Milli Eğitim Bakanlığı, ülke dışında imam ve hatip olarak çalışacak din görevlileri yetiştirmek amacıyla Anadolu imam hatip liselerini açmıştır.[127] 1970'lerin ortasından beri de Diyanet İşleri Başkanlığı, Türk göçmenlerin hatırı sayılır bir azınlık teşkil ettiği ülkelere din görevlileri göndermektedir.[128] Bu görevlilerin gittikleri yerdeki cemaatlerle ilişki kurabilmelerini temin etmek için bakanlık, Arapçadan başka bir yabancı dil daha öğretilen imam hatip okulları açmıştır. Anadolu imam hatip liseleri müfredatlarının parçası olarak Almanca ve İngilizce öğretir.

Dil meselesinin dışında Anadolu imam hatip liseleri normal imam hatip okullarından fazla farklı değildir; ancak Anadolu imam hatip liselerine girmek için Anadolu lisesi giriş sınavlarında yüksek puan almak gerekmektedir.[129] Bunun bir sonucu olarak Anadolu imam hatip liselerindeki öğrenciler genellikle ortalama bir seviyenin üzerinde sayılır.[130]

1980 ve 90'larda Anadolu imam hatip liselerinin birçok mezunu önde gelen üniversitelerdeki prestijli fakültelere yerleşmiştir. İstanbul Kartal ve Kadıköy Anadolu İmam Hatip Lisesinin ve Ankara Tevfik İleri Anadolu İmam Hatip Lisesinin mezunlarının yaklaşık yüzde 80'i, üniversite giriş sınavlarında yüksek puanlar almış ve çok çeşitli fakültelere kayıt olmuştur.[131] 1996'da Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi mezunu Mustafa Kıyıklık, ÖSS'de en yüksek puanı almıştır. Mustafa Kıyıklık, bugün milletvekili olan, AKP'nin kurucu üyesi, imam hatip mezunu, eski Bağcılar belediye başkanı Feyzullah Kıyıklık'ın oğludur.[132]

Dahası, imam hatip mezunlarının başarısı birçok muhafazakâr dindarın gözünde bu okulların cazibesinin ve seçkinliğinin büyümesiyle

127 Mustafa Öcal, "From the Past to the Present: Imam and Preacher Schools in Turkey," *Religious Education* 102/2 (2007): 200.

128 Diyanet İşleri Başkanlığının (aralarında ABD ve Kanada'nın da olduğu) 34 ülkede imamları vardır. 2007 itibariyle Almanya'ya 528 ve Fransa'ya da 90 imam gönderilmiştir. Sabine Kroissenbrunner, "Turkish Imams in Vienna," *Intercultural Relations and Religious Authorities: Muslims in the European Union*, ed. W.A.R. Shadid ve P.S. van Koningveld (Leuven, 2002), s. 186.

129 Bu kitap yazıldığı sırada Türkiye'de zorunlu eğitim sekiz yıldı.

130 Bu düşünceyi kanıtlayacak hiçbir istatistik görmedim. Bu iddia doğruysa bile, önemli istisnaları vardır. Yine de bu düşünce, imam hatip camiasında yaygındır.

131 Bunlar, bu okul yöneticilerinin bana söylediği yuvarlak rakamlardır. Resmi tam oranları öğrenemedim.

132 Feyzullah Kıyıklık hakkında dördüncü bölümde daha fazla söz söyleyeceğiz. Kartal Anadolu ve Kadıköy Anadolu İmam Hatip liselerinin mezunlarının başarısı, kısmen, giriş bölümünde değindiğimiz Kartallı ve Kadıköylü üst kimliğiyle kısmen açıklanabilir.

açıklanabilir. 1980'ler ve 1990'lar boyunca imam hatiplere büyük bir yeni öğrenci akını olmuştur. 1982-83 öğrenim yılında 374 imam hatip okulunda 219.931 öğrenci bulunuyorken, 1996-97 öğrenim yılında 601 imam hatip okulunda 511.502 öğrenci kayıtlıdır.[133]

1990'lar boyunca imam hatiplerin üniversiteye mezunlarının yüzde 15 ila 20 arasında bir miktarını göndermek suretiyle genel liselerle neredeyse başa baş bir başarı yakalaması birçoklarını şaşırtmıştır. 1998'den sonra bu eğilim değişmeye başlamıştır; imam hatipler üniversiteye mezunlarının yüzde 22'sini gönderirken, düz liselerde bu oran yüzde 10 ve altındadır.[134] İmam hatiplerin bu gelişmesi, bu bölümde tartışılacak olan 1997-98 eğitim reformlarının neden olduğu bütün engellere rağmen gerçekleşmiştir.

Bir kez daha, imam hatip okullarının 1980'ler ve 90'lardaki yükselen talihi, ülkedeki İslami politikaların büyüyen başarısıyla birlikte ve onun yardımıyla gerçekleşmiştir. Necmettin Erbakan tarafından 1983'te kurulan Refah Partisi,[135] laikliğin çoğulculuk açısından başarısız olduğuna ve toplumun muhafazakâr dindar kesimlerini haklarından mahrum bıraktığına inanmaktadır.[136] Halefleri gibi bu parti de siyaset ve toplumu İslami normlara göre dönüştürmek arzusu taşımaktadır.

RP'nin siyasetteki etkisi, partinin yüzde 21,4 oy aldığı ve meclisteki sandalyelerin çoğunu kazandığı 1995 seçimlerine kadar mütevazıdır.[137] Cumhuriyet tarihinde ilk defa İslamcı bir siyasi parti meclisteki en büyük parti olarak ortaya çıkmış, 28 Haziran 1996'da İslamcı bir siyasi lider Türkiye'nin başbakanı olmuştur.

RP'nin seçim zaferi Türkiye'nin siyasi hayatında yeni bir dönemin başlangıcını gösterir. Bu durum, İslami gelenek ve âdetlere uygun alternatif

133 Bu ve diğer bölümlerde verilen diğer rakamlarda olduğu gibi bu rakamlar da normal ve anadolu imam hatip liselerini ayrım yapmadan içerir. Ünsür, *age*, s. 225.

134 Çakır ve Bozan, *age*, s. 24.

135 Olayın arka planı için, bkz. Mustafa Peköz, *Türkiye'de Politik İslamın Gelişimi ve MNP-FP Gerçeği* (İstanbul, 2001); İhsan Dağı, *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği* (Ankara, 1998); Metin Gür, *Şeriat ve Refah* (İstanbul, 1997); Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak* (İstanbul, 1994).

136 John Esposito, "Islam and Secularism in the Twenty-First Century," *Islam and Secularism in the Middle East*, ed. John Esposito ve Azzam Tamimi (New York, 2000), s. 5.

137 RP, yüzde 21 oyla meclisteki 550 sandalyeden 158'ini kazanmıştı. Bu seçimlerde merkez sağ Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi de sırasıyla yüzde 20 ve 19 oy almışlardı.

bir modernleşme projesinin Batı kökenli laikliğe baskın çıktığını gösterdiği için laikleri alarma geçirmiştir.[138]

RP'nin yükselişiyle birlikte imam hatip okullarının milli eğitim sistemindeki rolü de toplumdaki yarıkları derinleştirmiştir. 1990'ların ortalarında devlet memuru olarak iş bulan öğrencilerin yarıdan fazlası imam hatip mezunudur.[139] Birçok laiklik yandaşına göre bu devlet görevleri, imam hatip mezunlarına İslami sosyal ve siyasi gruplar ağı içinde merkezi bir rol oynama fırsatları vermiştir. *Milliyet* yazarı Yalçın Doğan şöyle yazar: "İmam hatip mezunları üniversitelerde genellikle hukuk ve kamu yönetimini tercih ediyor. Oradan içişleri, emniyet ve adalet birimlerine yerleşiyor. Refah Partisinin kadroları buralarda oluşuyor. İmam hatipler gerçekte RP'nin arka bahçesi...!"[140] Benzer şekilde, Anavatan Partisinin eski genel başkanı Mesut Yılmaz da şunları söylemiştir: "Türkiye'de iki zihniyet savaş halindedir. Bu iki zihniyetten bir kutbu CHP çizgisi, diğeri ise RP çizgisidir. Diğeri imam hatipler onların arka bahçesi, mücahitleri olsun istiyor."[141]

Laiklerin bu görüşleri, birçok imam hatip öğrencisinin ve mezununun giderek sosyal ve siyasi olarak daha faal hale gelmesi olgusuyla birleşmiştir. 1990'larda imam hatipte öğrenci olan Tayfun bunu şöyle anlattı:

> Babalarımızın kuşağının tersine biz daha fazla okuyorduk, daha çok tartışıyorduk ve kesinlikle daha çok soru soruyorduk. ... Neden? Çünkü okuyacak daha çok İslami dergi, katılacak daha çok İslami gençlik örgütü ve izleyecek daha çok İslami TV kanalı vardı.

Tayfun'un ev arkadaşı Bora da şunları ekledi:

> Daha büyük hayaller görmek için bizi cesaretlendiren başlıca etki, RP'nin varlığıydı. 1990'larda RP siyasi arenadaki başlıca güçtü. Önde gelen yöneticileri, okulların statüsünü geliştirmeyi vaat eden

138 Alev Çınar, *Modernity, Islam, and Secularism inTurkey: Bodies, Places, and Time* (Minnesota, 2005), s. 20.
139 J. Dorian, "Higher Education in Turkey," *Times Higher Education Supplement* (1277), 1997, s. 6.
140 *Milliyet*, 13 Kasım 1996.
141 *Hürriyet*, 3 Nisan 1997.

imam hatip okulları mezunlarıydı. Bunlar, siyasi partilerinin hayatta kalmasında ve İslami hareketin gelişmesinde okullara önemli roller yüklüyorlardı.

Zayıflama ve Gerileme: 1997-2002

İslamcı RP ile toplumun laik kuvvetleri arasında yükselen gerilim, 1997'deki siyasi krize yol açmıştır. Zamanın Yargıtay cumhuriyet başsavcısı olan Vural Savaş'a göre RP, "laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı"dır.[142] İktidara geldiklerinden beri üyeleri özellikle orduyu provoke eden, faizsiz bankacılık, kamu kuruluşlarında örtünme ve kamuya açık yerlerde namaz kılma gibi bir dizi İslami uygulamayı cesaretlendirmiştir.

Bu krize yol açan diğer bir kilit faktör, imam hatiplerin yaygınlaşması üzerine yapılan tartışmadır.[143] 1996-97 öğrenim yılı itibariyle 600'den fazla imam hatip okulu ve 1,5 milyona yakın imam hatip mezunu vardır.[144] Birçok laiklik yanlısının gözünde imam hatipler ve mezunları RP'nin başarısında tayin edici bir rol oynar. RP ise bu okullardan ve mezunlarından aldığı desteği asla gizlemeyerek, laiklerin endişelerini doğrulamış, tam tersine partinin kurucu üyeleri imam hatiplerin siyasi varlık ve güçlerinde taşıdığı önemi vurgulamıştır. RP Şanlıurfa Milletvekili İbrahim Halil Çelik, bir konuşmasında, imam hatip okullarını kapatma girişiminin kanlı bir çatışmaya yol açacağını iddia etmiştir.[145]

28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu, Başbakan Erbakan'a bir tavsiye listesi bildirmiş, ülkedeki İslami faaliyeti zayıflatmak için planlanan bu

142 Refah Partisi kapatma davası iddianamesi; http://www.hurriyet.com.tr/dunya/8460645.asp.

143 Olayın arka planı için, Hakan Akpınar, *28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü* (Ankara, 2001); Ali Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi* (İstanbul, 2001); Ali Bayramoğlu, *28 Şubat: Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi* (İstanbul, 2007); Süleyman Kocabaş, *Refahyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası* (İstanbul, 1997); Necmettin Erbakan, *Refah Partisi Savunması* (İstanbul, 1997). 1998-2001 arasında 309 belediye başkanına karşı laiklik karşıtı eylemler iddiasıyla 227 adli suçlama yapıldı. Milli Güvenlik Kurulunun tedbirlerinin listesi için: http://www.setav.org/ups/dosya/17832.pdf, son giri Kasım 2011. Listedeki dördüncü tedbir imam hatip okullarıyla ilgiliydi: http://t24.com.tr/dogan-akin/kose-yazisi.asp?author=24&article=4371, son giriş Kasım 2011; Uğur Ergan, "Raporda İlginç Cümle," *Hürriyet*, 30 Haziran 2001; "Hükümete 2. Bildiri," *Cumhuriyet*, 2 Mart 1997.

144 Bu sayı, imam hatip okullarının açıldığı 1950'den bu kitabın yazıldığı tarihe kadar verilen toplam mezun sayısıdır.

145 Günseli Önal, "Kan Dökülecek, Fıstık Gibi Olacak," *Sabah*, 9 Mayıs 1997.

tavsiyeler Erbakan hükümetinin çözülmesine, yeni bir koalisyon hükümetinin kurulmasına yol açan ve imam hatip okullarının büyümesini ve mezunlarının önüne serilmiş fırsatları engelleyen bir dizi olayı ateşlemiştir.[146]

Bu reformların doğrudan bir sonucu olarak imam hatip okullarının öğrenci sayısı 1997 ile 2002 arasında 511.502'den 77.392'ye düşmüştür. Revaçtaki bazı okullarda kayıtlı öğrenci sayısındaki düşüş çok sarsıcıdır: Adana İmam Hatip Lisesinde öğrenci sayısı 6.500'den 230'a düşmüş, bu durumu bazı okulların kapatılması takip etmiştir: İmam hatip okullarının sayısı zirve yaptığı 1997-98 öğrenim yılındaki 605'ten 2001-2002 öğrenim yılında 558'e düşmüştür.[147]

İmam hatipleri etkileyen ilk eğitim reformu sekiz yıllık zorunlu eğitimin getirilmesidir. Reform bütün öğrencilerin sekiz yıl boyunca ilköğretimde kalmasını zorunlu kılmış,[148] bunun sonucu olarak imam hatiplerinki de dahil olmak üzere bütün ortaokullar kapatılmıştır.

Hükümetin laiklik yanlıları tarafında geniş bir şekilde desteklenen bu reformu yapmaktaki amacı, öğrencileri laik eğitim sisteminde daha uzun süre tutarak İslami telkinlere daha az duyarlı kılmaktır.[149] Bu reformdan önce öğrenciler 6-11. öğrenim yılları arasında imam hatip okullarında okuyabilmektedir; ancak sekiz yıllık zorunlu eğitim sistemiyle, bir öğrenci imam hatipte ancak 9-12. yıllar arasında bulunabilecektir, yani öğrenciler bu okula 11 yaşında değil 14 veya 15 yaşında girecektir.

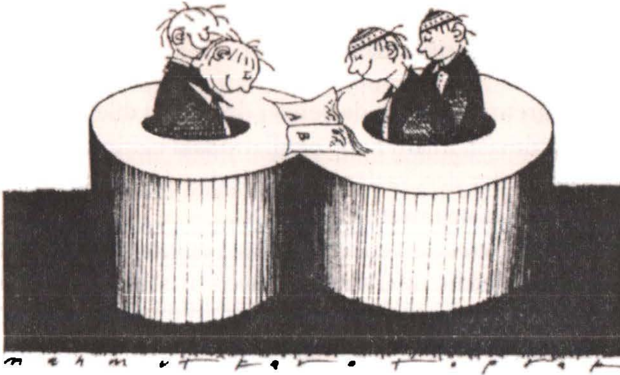
Medyadaki laikçiler bu eğitim reformunu, öğrencilerin etkilere açık olduğu bir çağda dini aşırıcılığa ve "fanatik inançlara" kapılmamaları için hayati olduğu şeklinde tasvir ederek desteklemiştir. *Milliyet*'in karikatüristi Mahmut Karatoprak 8 rakamının içinde iki öğrenci grubu çizmiştir. Deliklerden birin-

146 Her ne kadar askeri müdahale, RP'nin kapatılması ve İslami cephenin parçalanmasına yol açtıysa da, ironik bir şekilde bu müdahalenin İslami siyasi partilerin ve İslamcıların Türkiye'nin siyasi ve politik sahnesinde kalmasına yardımcı olduğu da düşünülebilir. Bu dönemde birçok İslami vakıf, grup ve yayın da ağır soruşturmalar geçirdi. Güvenlik güçleri önemli sayıda entelektüelle birlikte yerel ve siyasi liderleri gözaltına aldı ve sorguladı.

147 Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* (İstanbul, 2007), s. 546.

148 1997'ye kadar zorunlu eğitim ilkokullarda beş yıldı. Ağustos 1997'de hükümet, ilk ve ortaokulları birleştirdi ve ilköğretimi sekiz yıla çıkardı. (Sekiz Yıllık Zorunlu ve Kesintisiz Eğitim Yasası, no. 4306.) Bu dönemde başbakan, ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz ve milli eğitim bakanı da Hikmet Uluğbay'dı.

149 Arych Shmuelevitz, "Turkey's Experiment in Islamist Government, 1996-1997," 21, http://www.dayan.org/dataandanalysis.htm, son giriş Ekim 2008.

Resim 1.1 Mahmut Karatoprak, *Milliyet*, 24 Haziran 1997

de düz lise öğrencileri, diğerinde imam hatip öğrencileri vardır. Öğrencilerin halleri, saç kesimleri, hatta giyim kuşamları bile birbirine benzer. Ayırt edilebilir iki farklılık, imam hatip öğrencilerinin başında takke bulunması ve Arapça yazılı metinleri okumalarıdır. Karikatürde bir husumet ya da önyargının bulunmayışı, Karatoprak'ın sekiz yıllık eğitim reformunu Türkiye'nin muhafazakâr dindar kesimleri için makbul gösterme çabasını yansıtır.

Ancak bu reform İslami cemaatler tarafından hayli olumsuz karşılanmıştır ve hâlâ da öyledir. Özellikle 1997'de, bütün büyük şehirlerde cuma namazlarından sonra konuşmalar ve gösteriler şeklinde protestolar yapılmıştır. Günümüze kadar da bir grup İslami sivil toplum örgütü, ordunun müdahalesini ve sekiz yıllık zorunlu eğitime geçilmesini protesto etmek için her 28 Şubat'ta bir araya gelir. Ancak İslamcıların bu devamlı protestolarına rağmen tasarı, 18 Ağustos 1997'de 242'ye karşı 277 oyla meclisten geçmiştir.[150]

İmam hatip öğretmenleri bana, orta bölümlerin kapatılmasının kendileri için öğrencilerinin zihinlerini şekillendirmeyi gerçekten de daha güç kıldığını söyledi. Kelam ve fıkıh öğretmeni olan Sezai bunu şöyle açıkladı:

> Öğrencilere İslamı ortaokul sırasında öğretiyorduk. Kavrayışlarının en yüksek olduğu dönem buydu. ... Ağaç yaşken eğilir. Bu atasözü

150 http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=240, son giriş Ocak 2011.

İslamı öğretmek söz konusu olduğunda bilhassa doğrudur. Genç beyinlere şekil vermek daha kolaydır.

Arapça öğretmeni Hülya da benzer duyguları dile getiriyordu: "Orta bölümlerin kapatılması, imam hatip okullarındaki eğitimin toplam kalitesini düşürdü. Öğrenciler ileri yaşlarda kendilerine öğretilenleri daha küçükken yapabildikleri gibi özümseyemiyorlar."

İmam hatip okullarını etkileyen ikinci eğitim reformu "katsayı faktörünün" uygulanmasıdır. MGK'nın tavsiyeleri ışığında YÖK, üniversite giriş sınavlarının sonuçlarında katsayı faktörünü uygulamıştır.[151] Bir öğrencinin üniversite giriş sınavlarından aldığı puan, ham puanıyla lise başarı puanının öğrencinin durumuna uygun bir katsayıyla çarpılmasıyla bulunan bir başka sayıyla toplamıdır. Bu puanlar bazen öğrencinin hangi fakülteye girebileceğini tayin eden tek unsur haline gelmektedir.

Katsayı faktörü imam hatip öğrencileri gibi bütün diğer "meslek" okulu öğrencilerinin de kâbusu olmuştur. Bir imam hatip öğrencisinin ortaöğretim başarı puanı, ilahiyat fakültesi dışındaki bütün fakülteler için 0,3 katsayısıyla, bir düz lise öğrencisinin ortaöğretim başarı puanı ise fakülte ayrımı yapmaksızın 0,8 katsayısıyla çarpılmaktadır.[152] Böylece, bir düz lise öğrencisiyle tam olarak aynı ham puanı ve ortaöğretim başarı puanını alsa bile bir imam hatip öğrencisi, ilahiyat fakültelerinden başka bir fakülteye girmek istiyorsa büyük bir dezavantajla karşı karşıyadır. Örneğin 2007'de 289 ham puan alan bir imam hatip mezunu hiçbir mühendislik fakültesine giremezken,[153] aynı puanı alan bir düz lise mezunu birçok mühendislik fakültesine kayıt yaptırabilmiştir.

Katsayı faktörü, imam hatip öğrencileri için en uygun tercihin dini alanda eğitim almak olduğunu, diğer mesleklerin onlara uygun düşmedi-

151 http://www.yok.gov.tr, son giriş Şubat 2009.

152 Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* (İstanbul, 2007), s. 543.

1999 ve 2003 arasında katsayılar, düz liseler için 0.5 ve imam hatip liseleri için 0.2'ydi. 2003 ve 2009 arasında düz liseler için katsayı 0.8 ve imam hatip okulları için de 0.3 oldu. 2007'de Yusuf Ziya Özcan'ın YÖK başkanlığına atanmasından beri, bu kurum, katsayı faktörünün kaldırılması için girişimlerde bulundu. Ayrıntılar için aşağıya bakınız. 2007'den beri katsayı faktörü ve gelişmelerle ilgili daha fazla bilgi için, http://t24.com.tr/erdogan-akin/kose-yazisi.aspx?author=24&article=4371, son giriş Aralık 2011.

153 O yıl bir öğrencinin aldığı en yüksek puan 500'dü.

ğini kabul etmek anlamına gelmiştir. YÖK'ün kararının ani etkisi, imam hatip okullarının cazibesinin ve üniversitelerdeki imam hatip mezunlarının sayısının azalması olmuştur. Katsayı faktörün uzun vadede imam hatip mezunlarının Türkiye'nin siyasi, sosyal ve iktisadi hayatında güçlü mevkilere gelmesini zayıflatacaktır. MGK üyeleri, milli eğitim sisteminin birlik ve bütünlüğünü koruduklarını iddia etmiş, 1997 siyasi krizi sırasında *Milliyet*'e verdiği bir röportajda eski Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök, katsayı faktörünü destekler yönde konuşmuştur:

> ...Çünkü imam hatip liseleri bilgili, bilinçli imam yetiştirdiği müddetçe problem değil, bilakis faydalıdır. Ancak bu [imam hatip] okullar ilahiyat fakülteleri dışındaki bütün fakültelere kaynaklık yapar bir hale getirilirse, alternatif bir eğitim sistemi oluşturur. Bu durum, laik eğitim sisteminde beklenmeyen hasarlar yaratarak bir rejim sorunu haline gelebilir.[154]

28 Şubat reformlarının katsayı faktörünün uygulanmasıyla ortaya çıkan sonuçlarından biri, çok sayıda muhafazakâr dindar ailenin özellikle de başarılı olan çocuğunu imam hatipten alıp düz liselere kaydettirmesi olmuş ve bu eğilim imam hatip okullarındaki eğitimin seviyesini sarsmıştır. İstanbul İmam Hatip Lisesinde Arapça öğretmeni olan Okan o dönemi şöyle anlattı:

> Bu çocuklara yirmi yıldır ders veriyordum. ... 1997'den beri her yıl yeni sınıfların kalitesi daha da bozuldu. Bu okulun mezunlarının üniversite giriş sınavlarında ilk 100'e girdiği günler çoktan geride kaldı.

Okan'ın meslektaşı Fehim de şunları söyledi:

> Şimdiki öğrenciler, derslere ilgi ve tartışmalara katılımda daha düşük seviyedeler. Ders saatleri sırasında öğrenciler arkadaşlarıyla konuşuyor, sınıfta kâğıt uçak uçuruyor ve başka sınıflardaki arkadaşlarına SMS gönderiyor. ... İmam hatip okullarının şimdiki öğrenci

154 *Milliyet*, 5 Ekim 2007. "Rejim problemi" Türkçede özel bir anlam taşır. Bu kavram, laik cumhuriyete yönelik meydan okumalara ve tehditlere bir göndermedir.

yapısı yaşadıkları lise tecrübesine karşı epeyce ilgisiz ve kayıtsız. Bunların çoğu, imam hatip okullarına ailelerinin isteğiyle veya başka bir alternatifleri olmadığı için kaydoluyor. Çoğu burada olmak istemiyor ve başka yere gitmek istediklerini de ifade ediyorlar.

Fehim şöyle devam etti:

Katsayı faktörü, üniversiteye devam etmek isteyen birçok imam hatip öğrencisinin hayal ve ideallerini parçaladı. Öğrenciler arasında moral ve kendine güven düşüklüğüne yol açtı. ... Birçok öğrenci okula gelmekle yetiniyor; öğretmenleriyle zaman geçiriyor ve günün sonunda evlerine dönüyorlar. Bu tavır birçok öğrenciye de yayılıyor ve okulların genel dinamiklerini bozuyor.[155]

Reformların arkasından, giderek artan sayıda imam hatip mezunu kariyer tercihini dini alanlara yöneltmiştir. Kariyer tercihleri aslında ilk kuşak mezunlarınkine benzemeye başlamıştır; ancak 1973 öncesiyle 1997 sonrası arasında büyük bir farklılık vardır. 1973'ten önce imam hatip mezunları, öyle istedikleri için din görevlisi olmaya meylederken, 1997'den sonra ise pek az başka alternatifleri olduğu için din görevlisi olmaya yönelmişlerdir. 2005'te, imam hatip mezunu Nihal Altuntaş üniversite giriş sınavlarında ülke çapında 44. olmasına rağmen ilahiyat fakülteleri dışında bir yere girmeyi başaramamıştır.[156]

Konuştuğum imam hatip öğrenci ve mezunlarının ancak yaklaşık yüzde 20'si imam ya da hatip olmak istediklerini söyledi. Geri kalanı hemşirelik, psikologluk, gazetecilik, tasarım ve hukuk gibi din dışı alanlara ilgilerini ifade etti. Anketime verilen cevaplar bu durumu teyit etmektedir. Örneğin 13. soruda, öğrencilerin eğitimlerine devam etmek istedikleri fakülteyi belirtmelerini istedim. Güngören İmam Hatip Lisesinde bu soruya

155 Fehim ve Okan'ın yorumlarına rağmen, ben birçok imam hatip öğrencisi arasında yüksek düzeyde kendini adama ve coşku gördüm.

156 *Yeni Şafak*, 23 Temmuz 2005. Altıntaş muhtemelen ülkedeki az sayıda en seçkin ve prestijli birkaç fakülteyi tercih etmekle yetinmişti. Sınavlarda aldığı puanla daha mütevazı ve daha az prestijli bir yere kayıt yaptırabilirdi. Ne var ki, kazandığı başarının ışığında bakıldığında, bu çabasının nihai sonucu, katsayı faktörüyle imam hatip öğrencilerinin önüne konulan engelin ağırlığını gösteriyordu.

cevap veren 52 öğrenciden 43'ü ilahiyat dışında fakülteleri seçti.[157] Benzer bir şekilde, Üsküdar İmam Hatip Lisesinde soruya cevap veren 85 öğrenciden 67'si ilahiyat fakülteleri dışındaki yerleri tercih ediyordu.[158]

İlahiyat fakültelerinde okuyan imam hatip mezunları arasında bile "Keşke başka fakültelerde okusaydım" diyenler vardı. İstanbul ve Marmara Üniversitesi ilahiyat fakültelerinde okuyan imam hatip öğrencileriyle bunun hakkında konuştum. Mezunlardan biri "Burada okuyorum, çünkü burası üniversite giriş puanımla girebileceğim tek fakülte. Aslında hukuk okumak istiyordum" dedi. Başka bir mezun da şöyle diyordu:

> Benim gönlüm iş idaresi istiyordu. Yoksul bir aileden geliyorum. İş idaresi okumak istiyordum, çünkü böylece iyi bir iş bulabilir ve aileme bakabilirdim. Ancak şimdi Diyanet İşleri Başkanlığında memur olacağım, yani, eğer şanslıysam. İmamlar çok az ücret alıyor.

Eğitim reformunun bir başka sonucu, imam hatiplerin kız öğrencileri arasında okuldan sonra hemen evlenme eğiliminin ortaya çıkmasıdır. Birçok öğrenci katsayı faktörünün üstesinden gelemeyeceğini ve üniversiteye giremeyeceğini düşündüğü için, evlenme düşüncesi belki de bir aile kurmakla ilgili olduğu kadar ekonomik meselelerle de ilgilidir. Bir diploma alıp iş bulamayan birçok kız imam hatip öğrencisi, tercihlerinin çok sınırlı olduğunu gördüğünden evlenip aile kurmayı düşünmeye başlamıştır. Kadınların ortalama evlilik yaşı 23 olsa bile, dördüncü yılındaki kız öğrencilerin önemli bir bölümünün söz yüzüğü takmakta olduğunu gördüm.[159] Bu durumu soruşturduğumda, mezun olduktan sonra evleneceklerini söylediler. Yakındaki düğünüyle ilgili konuştuğum Ayşe, dördüncü sınıftaydı. Evliliği "bir ibadet şekli" olarak gördüğünü söylüyordu. Ne demek istediğini sorduğumda şöyle dedi: "Bir insanın dininin yarısını koruması evlilikle olur." Ayşe şu hadisi hatırlatıyordu: "Evlenen, imanın yarısını tamamlamış olur, kalan yarısı hakkında ise Allah'tan korksun."[160]

157 Bu okulda toplam 58 öğrenci anketi cevaplandırmıştı.
158 Bu okulda toplam 100 öğrenci anketi cevaplandırmıştı.
159 http://www.turkishweekly.net/news/4844/marriage-age-increases-slightly-in-turkey.html,son giriş Mart 2011.
160 *Kitab'ül Kâfi*, 5.328.

Katsayı faktörü uzun vadede devletin takip etmesinin güç olacağı yeni İslami eğitim biçim ve yöntemlerinin ortaya çıkışına da yol açmıştır.[161] Aşağıda tartışılacağı gibi, eğitim reformunun en beklenmedik ama önemli yan etkilerinden biri, özel "din öğretmenleri" pazarındaki büyük genişlemedir. Katsayı faktörünü baypas etmek için, çocuklarının geleceğini riske atmak istemeyen birçok aile çocuğunu düz liselere kaydettirmiş, buralarda verilen din eğitiminden memnun olunmaması durumunda alternatif dini eğitim kanalları arayışına girilmiştir. Bu süreçte bazı aileler çocuklarını İslami konular hakkında evde eğitmek için özel hocalar tutmuştur.

1997 askeri müdahalesini takip eden eğitim reformu, imam hatip okullarının cinsiyet dinamiklerini de değiştirmiştir. Kız öğrencilerin kabul edilmeye başlandığı 1976'dan beri kızlarının İslami kaide ve uygulamaları karşıladığına inandıkları bir çevrede eğitilmesini isteyen muhafazakâr dindar aileler arasında imam hatipler popülerleşmiştir. Yıllar geçtikçe, imam hatiplerde kız öğrencilerin oranı düzenli olarak artmış, hatta son birkaç yılda erkek öğrencilerin de üzerine çıkmıştır.[162] 2006-2007 öğrenim yılında Kartal İmam Hatip Lisesinde kız öğrencilerin sayısı erkek öğrencilerin neredeyse iki katı seviyesindedir.[163] Benzer şekilde Esatpaşa İmam Hatip Lisesinde de kız öğrenciler, bütün öğrencilerin yüzde 69'una denk düşmektedir.[164]

Kız öğrencilerin artmasının cinsiyet dinamiklerini nasıl değiştirdiğine dair yorum yapan bir imam hatip müdürü bana şöyle dedi:

> İmam hatip okulları yavaş yavaş kız liseleri haline geliyor. Kız öğrenciler benim okulumda bütün öğrencilerin üçte ikisini oluşturuyor. Kızların üstünlüğü yüzünden okullardaki erkek öğrenciler sakin ve içe dönük. Birlikte eğitim sınıflarında bile sınıf başkanları kız öğrenciler.[165]

161 Ayrıntılı bir tartışma için bkz. bu kitapta dördüncü bölüm.
162 Çakır ve Bozan, *age*, s. 75; http://sgb.meb.gov.tr/ son giriş Ocak 2011.
163 2006-2007 öğretim yılında kız öğrencilerin sayısı 579, erkek öğrencilerin sayısı ise 291'di. (Rakamları okul müdürü vermiştir.)
164 2006-2007 öğretim yılında kız öğrencilerin sayısı 238, erkek öğrencilerin sayısı ise 109'du. (Rakamları okul müdür yardımcısı vermiştir.)
165 Bir sonraki bölümde tartışılacağı gibi, birçok imam hatip okulundaki derslikler cinsiyetlere göre ayrılmıştır. Ancak bu okulda birkaç ortak ders de bulunuyordu.

Bir başka okul müdürüne göre de durum şöyleydi:

> Kız öğrenciler erkeklerden daha faaller. Kulüp faaliyetlerine katılıyorlar, spor yapıyorlar, konferanslar örgütlüyorlar. Kızlar liderlik yetenekleri iktisap ediyorlar. Birkaç yıl önce bu durum tamamen başkaydı.

Milli Eğitim Bakanlığı imam hatipleri meslek okulları olarak sınıfladığı ve kızlar da din görevlisi olamayacakları için, ülkedeki bir grup laiklik yanlısı, bu okullardaki kızların sayısının artmasına dair eleştiri ve kuşkularını dile getirmektedir.[166] Önde gelen laikçi yazarlardan biri olan Emin Çölaşan şöyle yazmaktadır: "Dinimizde kadın imam olmadığına göre, o kızların imam hatipte ne işi var? ... Amaç, her meslekten örtülü tipler yetiştirip bunları zamanla devlete sızdırmak ve sayıları çoğaldıkça türban baskısını artırmak."[167] Ancak birçok kız imam hatip öğrencisi bu okulları tercih etmektedir, çünkü türbanlarını takabilecekleri dini atmosfere sahip bir lisede okumak istemektedirler. Din görevlisi olamayacak olmaları önem taşımamaktadır.

Ne var ki Diyanet İşleri Başkanlığı da alt düzey kadroları arasında giderek daha fazla kadın din görevlisi istihdam etmeye başlamıştır. Bu kadın görevlilerin çoğu Kuran kurslarında öğretmen olmaktadır, ama aralarında Diyanet İşleri Başkanlığında daha üst düzey görevlere getirilenler de vardır. 2005'ten itibaren bir bölüm kadın müftü olarak da atanmıştır. Bu dönemde Diyanet İşleri Başkanı olan Ali Bardakoğlu bu atamalarla ilgili görüşünü şöyle ifade etmiştir: "Bizim dinimizin öğretilmesi, cinsiyet ya da sınıf ayrımına dayanmaz. Kuran, on dört yüzyıl boyunca cinsiyetlerin eşitliğini vazetmiştir."[168] Buna ek olarak kurum kadınları alt düzey vaize olarak da istihdam etmeye başlamıştır. Bugün Türkiye'de 450'den fazla vaize vardır. Bu kadınlar da vaizler gibi, eğitimlerine ilahiyat fakültelerinde devam etmiş olan imam hatip mezunlarıdır.[169]

166 Umay Aktaş Salman, "İmam-Hatiplere Kız Öğrenci Alınmasın," *Radikal*, 24 Mayıs 2009; "5 Yılda Yüzde 144," *Hürriyet*, 7 Mart 2008; "Kızlar İHL'de Erkekleri Geçti," *Milliyet*, 9 Şubat 2008.
167 Emin Çölaşan, "Askerden İmam-Hatip Muhtırası," *Hürriyet*, 14 Ekim 2003.
168 http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/_c-478/_nr-138/i.html, son giriş Şubat 2009.
169 İstanbul Üniversite İlahiyat Fakültesi dekanı Fahri Kayadibi, fakültenin 1993'te kuruluşundan beri kız öğrencilerin oranında önemli oranda artışlar olduğunu söyledi ve kızların eğitim kariyerlerini sürdürmeye erkeklerden daha istekli olduğuna işaret etti. Mezuniyetlerinden sonra birçoğunun din dersi öğretmeni olarak iş bulduğunu da ekledi. "Mezunlarımız, bu fakültede bulundukları sırada iktibas ettikleri dini bilgiyi farklı liselere taşıyor ve yaygınlaştırıyor" diye not etti.

1997 müdahalesi İslami hareketin siyasi, sosyal ve iktisadi temellerini hedef almış ve monolitik, homojen bir İslami cephe olarak görülmekte olan şeyin parçalanmasına yol açmıştır.[170] Erbakan hükümetinin çözülmesinin ve partisinin kapatılmasının ardından Fazilet Partisi muhafazakâr dindar yurttaşların siyasi temsilcisi olmuş, ancak haleflerininki gibi onun ömrü de uzun sürmemiştir: Anayasa Mahkemesi partiyi 2001'de kapatmıştır.

1997 müdahalesinin ve FP'nin kapatılmasının ışığında birçok İslamcı, siyasi hedeflerini ve ideolojik retoriğini yeniden değerlendirmiştir.[171] Türkiye'de İslami bir ahlaki ve sosyal düzenin tesis edilmesinin olabilirliğine yönelik yeniden değerlendirmeler sırasında önemli sayıda İslamcı kolektif bir İslam düşüncesinden uzaklaşmış ve "düşük profilli, cepheleşmeden uzak, mutedil bir duruş" takınmıştır.[172] Jenny White bu mutedilleşmeyi "Arap modernist etkisindeki radikal İslamdan uzak, genel bir hareket" olarak nitelemektedir.[173]

Bu mutedilleşme[174] kendi sesini AKP'de bulmuştur. FP'nin kapatılmasından sonra, farklı önderliklerde iki siyasi parti kurulmuştur. Bir grup, Erbakan ve onun sağ kolu Recai Kutan'ın çevresinde toplanarak Saadet Partisini, diğer grup Erdoğan'ın çevresinden toplanarak Adalet ve Kalkınma Partisini kurmuştur. AKP'nin birçok üyesi, Müslümanlığın icaplarını yerine getiren kişilerdir ve dini kimlikleri üzerine açıktan konuşmaktan çekinmezler.[175] Bununla birlikte, haleflerinin ve SP'nin tersine AKP, İslami değerleri laik, demokratik bir çerçeve içinde sürdürmekte ve laikliğin daha

170 1997 ile 2002 arasında birçok İslami vakıf, grup, okul ve yayın kapatıldı. Bu süreçte, İslami hareketin mali kayakları, en önemlisi de Anadolu'daki muhafazakâr dindar işadamlarından yürüttüğü bir dizi işletme boykot edildi ve yargılandı. İslami şirketler halihazırda iktisadi bir kriz içinde, kamu ihalelerinden ve sözleşmelerinden çıkarıldı. Polis kuvvetleri yerel ve siyasi liderlerin yanı sıra önemli sayıda İslamcı entelektüeli de gözaltına aldı ve sorguladı.

171 Nilüfer Göle, "Islam in Public: New Visibilities and New Imaginaries," *Public Culture* 14/1 (2002): 174.

172 Ümit Cizre, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process," *The South Atlantic Quarterly* 102/2-3 (2003): 232.

173 Jenny White, "Islam and Politics in Contemporary Turkey," *Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (Cambridge, Cambridge University Press, 2008), s. 380.

174 Bu kavramı Nilüfer Göle'den aldım. Nilüfer Göle, "Islam in Public: New Visibilities and New Imaginaries," *Public Culture* 14/1 (2002): 173-190. Bunlar ayrıca kendi tavırlarını batılı modernite, demokrasi ve çokkültürlülük gibi konseptlere de uyduruyorlardı.

175 Deborah Sontag, "The Erdoğan Expariment," *The New York Times*, 11 Mayıs 2003.

"pasif" bir kavranışını kabul etmektedir.[176] İhsan Dağı, AKP'nin "İslami kökenli elitlerin demokrasiyi kucaklayarak, siyaseten rakip bir ortamda ve Avrupa'daki siyasi ağ ve küresel iktisadi kurumlarla ilişki içinde kendilerini yenileyebileceklerinin" örneği olduğunu belirtmektedir.[177]

Seçmenler AKP'nin temsil ettiği platformu ve adaylarını coşkuyla sahiplenmiştir. 2002'de parti genel seçimdeki oyların yüzde 34'ten çoğunu almış ve 1987'den beri ilk defa mecliste açık çoğunluğa dayalı bir hükümet kurmuş, 2007 genel seçimlerinde oy oranlarını artırarak, neredeyse yüzde 47 oya sahip olmuştur.

AKP'nin iktidara gelmesiyle imam hatip okulları önceki onyıllarda sahip oldukları statülerini, öğrenci çekme seviyelerini ve bütün diğer yetilerini yeniden kazanmış ve bu okullara kayıt yaptıran öğrenci sayısı 2003'te 71.100'den 2011'de 235.000'e çıkmıştır.[178] AKP hükümeti, katsayı faktörünün kaldırılması gibi, imam hatip camiası üyelerine umut veren bir dizi girişimde bulunmuş, ama laiklerin öfkelerini de üzerine çekmiştir. Bu bölümde görüldüğü gibi, laiklerin bu okullarla ilgili korkularının uzun bir geçmişi vardır. Önümüzdeki bölümlerde yapılacak tartışmalar bu korkuların gerçekliğini daha fazla değerlendirecektir.

176 AKP, aralarında RP ve FP'nin de olduğu uzun bir İslami siyasi partiler geleneğinden gelmektedir. Ahmet Yıldız, "Problematizing the Intellectual and Political Vestiges: From 'Welfare' to 'Justice and Development'," *Secular and Islamic Politics in Turkey*, ed. Ümit Cizre (Abingdon, Routlege, 2008), s. 41-61.
177 İhsan Dağı, "Turkey's AKP in Power," *Journal of Democracy* 19/3 (2008): 30.
178 İstatistikler için Mustafa Öcal, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* (İstanbul, 2007), s. 546 ve Milli Eğitim Bakanlığı web sitesi: http://sgb.meb.gov.tr/istatistik/index.htm, son giriş Ekim 2011.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİKTİRİLEN VE SERGİLENEN HABİTUS

İmam hatip camiasının seçkin bir üyesi olan Hayrettin Karaman'ın *Dert Söyletir* adlı kitabındaki şiiri "İmam-Hatip Canımız" şu dizeleri içerir: "Tek tip insan yetişmez / Tek sudan yemek pişmez / Birliği çokta ara / Tek tip toplum gelişmez."[1] Karaman bu şiirle imam hatiplerin topluma getirdiği çoğulluğu kutlamakta, aynı zamanda imam hatip okullarıyla diğer ortaöğretim kurumları arasındaki farkları ifade etmektedir.

İmam hatipler bir *habitus*'u, yani, öğrencilerinde dini hassasiyetler oluşturmak üzere tasarlanmış, "... her an bir algı, takdir ve eylem matrisi olarak işlev gören uzun süreli, dönüştürülebilir bir eğilimler sistemini" ortaya çıkarır.[2] Bu şekilde öğrencilerinin inanç konusundaki farkındalığını artırmayı ve onlara dinin birey ve toplum hayatında önemli bir rol oynaması gerektiği anlayışını vermeyi amaçlarlar.

"Dini hassasiyet" İslami referanslara sahip bir dizi tavır, değer ve uygulamayı ifade ediyor olabilir. Bu, bir kimsenin sadece hayattaki kişisel ve manevi durumunu değil, toplumdaki diğerlerine karşı tavır ve eylemlerini de etkileyen bir dindarlık seviyesine işaret etmek suretiyle, hem konuşmalarda hem de yazılarda kullanılan bir kavramdır.[3] İman ve ibadet unsurlarını içerir, ama bunlardan ibaret değildir. Bir kişinin dini hassasiyetlere sahip olduğunu söylemek, genel anlamda onun bilinçli bir dindar olduğunu kabul etmek anlamına gelir. Öte yandan bir bireyin hassasiyeti daima birçok farklı veçheden oluşur. Örneğin, Ayşe düzenli olarak ibadet ediyor, zekâtını ödüyor, çocuklarını Kuran kursuna gönderiyor ve türban takıyor olabilir. Buna karşılık Ayşe'nin kardeşi Fahriye de düzenli ibadet ediyor, yıllık zekâtını ödüyor ve türban takıyorken çocuklarını Kuran kursuna göndermekle ilgilenmeyebilir. İki kardeşe de, aynı bireysel ya da dini taahhütlerde bulunmasalar ve eğilimlere sahip olmasalar da, bilinçli dindar denebilir.

1 Hayrettin Karaman, "İmam-Hatip Canımız," *Dert Söyletir*, http://www.hayrettinkaraman.net/siir/dertsoyletir/0074.htm, son giriş Mart 2012.

2 Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge, 1977), s. 83.

3 Gazeteciler bu kavramı gazete ve dergilerde kullanır. İmam hatip camiası kendileri hakkında konuşurken dini hassasiyetlere sahip olduklarını ifade eder.

Birçok ülkede imam hatiplerle aynı hedeflerle faaliyet gösteren okullar mevcuttur. ABD'deki Katolik okulları, İsrail'deki *Ma'ayan* okulları, Endonezya'daki *pesantren* okulları, Mısır'daki özel İslami okullar, öğrencilerin daha "dini" tecrübeler edinmesini sağlayan ortaöğretim kurumlarının örnekleridir.[4] Bu okullar dini unsurları müfredatlarına ya seçmeli din dersleri ya da günlük dini ritüeller yoluyla sokar. Laikler genellikle imam hatipleri ideolojik ve siyaseten radikalleşmiş mezunlar üretmekle ve dini hassasiyetleri yaygınlaştırmak için birincil araçlar olarak faaliyet gösteriyor olmakla suçlar. Ancak dini okulların kişisel hayatlarında daha dindar ve siyasette de daha bilinçli dindar mezunlar yetiştiriyor olduğunu kabul etmekle, bu sonuçlara nasıl ulaştıklarını kavramak arasında bir fark vardır. Yakından bir inceleme, bu okulların öğrencilerine İslami norm ve uygulamaları gözetmeyi, savunmayı ve bunlara sahip çıkmayı öğretmeye girişirken, açıktan siyasi muhalefet ya da dini yeniden uyanışı örgütlemiyor olduklarını gösterir.

İmam hatip öğrencilerinin siyasi alanda sosyalleşmesi üzerine, müdürlerden biri bana şöyle demişti: "Dinini bilen insanlardan korkmayın. Bilmeyenlerden korkun, çünkü radikal İslamcı olanlar onlardır." Bu müdür kuşkusuz ki imam hatip okullarından yanaydı, bir imam hatip mezunu ve idarecisiydi, ama görüş açısı kendi tecrübelerini yansıtıyordu:

> İmam hatipten en yakın arkadaşlarımdan biri, 1990'larda Bakırköy Cezaevinde yönetici olarak çalışıyordu. Bu sırada Hizbullah ve İBDA-C üyeleri de bu hapishanede tutuluyorlardı. Arkadaşımın onlarla yaptığı konuşmalara katılıyordum. Bildiğiniz gibi bu gruplar din adına terörist faaliyette bulunurlar. Bu grup üyelerinin ne kadar dini bilgileri olduğunu merak ediyordum. Hepsinin tarikatlarla ilişkili olduğunu, ama hiçbirinin imam hatip mezunu olmadığını gördüm.

4 Aşırı tutucu Yahudi partisi Shas, İsrail'de genel olarak *Ma'ayan* diye bilinen bir dini okullar ağını işletmektedir. *Pesantren* ise Endonezya'daki İslami mütevelli okullarıdır. Harold A. Buetov, *The Catholic School: Its Roots, Identity, and Future* (New York, 1988); Nigel Cook, ed., *The Transmission of Knowledge in South Asia: Essays on Education, Religion, History, and Politics* (New York, 1996); Daniel A Stout ve Judith Mitchell Buddenbaum, *Religion and Popular Culture: Studies on the Interaction of Worldviews* (Iowa, 2001); Hanna Ayalon ve Abraham Yogev, "The Alternative Worldview of State Religious High Schools in Israil," *Comparative Education Review* 40/1 (1996): 7-27; Ronald Lukens-Bull, *A Peaceful Juhad: Hegotiating Identity and Modernity in Muslim Java* (New York, 2005).

İslam üzerine bilgileri ikinci eldendi. Ancak ikinci kaynaklardan duydukları ilkeler ve kavramlar için faaliyet gösteriyor ve dövüşüyorlardı.

Radikal İslamı teşvik ediyor olmasalar bile, dini hassasiyetlerin yaygınlaşması bu okulları devletin laik ideolojisine meydan okuyabilecek kuşaklar yetiştirecek bir pozisyona taşımıştır.[5]

"Eğitim"in genel bir tanımını yaparken, öğrencilerin imam hatiplerde entelektüel ve manevi olarak nasıl ve hangi araçlarla öğrenim görüp yetiştiklerini değerlendirmek yerinde olacaktır. Monica Ringer eğitimi "eğitim sistemiyle iletilen metinler, düşünceler ve kavramlar bütünü" olarak tanımlar ve eğitimin "insanların entelektüel ve kültürel perspektiflerini, değerler sistemini ve dünya görüşünü biçimlendirdiğini" ileri sürer.[6] İmam hatip okullarındaki eğitim iki unsurun bir bileşimidir: resmi müfredat ve tecrübe.[7] "Resmi müfredat" öğretmenlerin örgütlü ve yapısal bir tarzda planlaması ve öğrencilerine öğretmesi istenen konuları vurgular.[8] Öğrencilerin dersliklerde, toplantılarda ve planlı okul faaliyetlerinde ne öğrenecekleriyle ya da nelerle uğraşacaklarıyla ilişkilidir. Tecrübe ise öğrencilerin sadece okulda bulunmakla ne öğrendikleriyle ilgilidir. Eğitimin tecrübe tarafı, öğrencilerin yaşıtlarıyla, öğretmenleriyle, çevrelerini kuşatan güçlü estetik ya da normatif ortamla ilişkileri vasıtasıyla gayrı resmi ya da pasif olarak öğreneceklerini ve içselleştireceklerini içerir.[9]

5 Daha fazla tartışma için bu kitapta dördüncü ve beşinci bölümlere bkz.

6 Monica Ringer, "Education in the Middle East: Introduction," *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 21/1-2 (2001): 3.

7 Robert Dreeben, "The Contribution of Schooling to the Learning of Norms," *Harvard Educational Review* 37/2 (1967): 211-37; Margaret LeCompte, "Learning to Work: The Hidden Curriculum of the Clasroom," *Anthropology and Education Quarterly* 9/1 (1978): 22-37; Dave Hill, "The National Curriculum, the Hidden Curriculum and Equality," *Schooling and Equality: Fact, Concept, and Policy*, ed. Dave Hill ve Mike Cole (Londra, 2001), s. 95-116; George F. Kneller, *Educational Anthropology: An Introduction* (New York, 1965), s. 11-13.

8 Harry Lendquist, *Education: Readings in the Processes of Cultural Transmission* (Boston, 1970); J.I. Goodlad, "Curriculum as a Field of Educational Study," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, ed. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York, 2001), s. 3195-98; David H. Hargreaves (ed.), *The Challenge for the Comprehensive Schools: Culture, Curriculum, and Community* (Boston, 1982).

9 Benson R. Snyder, *The Hidden Curriculum* (New York, 1971); Jane Martin, "What Should We Do with a Hidden Curriculum When We Find One," *Curriculum Inquiry* 6/2 (1976): 135-51.

Eğitimin tecrübe tarafı "gizli müfredata" benzetilebilir ya da öyle mülahaza edilebilir.[10] Resmi müfredatla karşılaştırıldığında gizli müfredat yazılı değildir, açık hedefleri yoktur ve bir okuldan diğerine büyük ölçüde değişir. Byron G. Massialas'a göre, dersliklerde ve genel olarak da okulda en büyük etkiye sahiptir.[11] Alan Skelton gizli müfredatı "öğrencilerin, eğitim sürecinin içinde ve bu süreç boyunca tecrübe ettikleri bilgi, değerler, davranış normları ve tavırlarla ilgili zımni bir iletiler dizisi" olarak tanımlar. "Bu iletiler birbirleriyle çelişebilir, doğrusal olmayabilir, keskin çizgili olabilir ve her öğrenici, bu iletiyi kendi tarzında alır."[12] Ben gizli müfredat yerine tecrübe kavramını tercih ettim, zira bu kavramı daha geniş ve daha kapsayıcı buluyorum. Tecrübe, bir imam hatip okulunun öğrencilerinde ortaya çıkardığı her tür etki ve izlenimi içerir.

Giriş kapsamında son bir nokta, imam hatiplerdeki eğitimin okuldan okula değiştiğidir. Resmi eğitim tarafında müfredat ve ders kitapları standarttır ve bakanlık onaylıdır. Gayrı resmi eğitim tarafında, öğrencilerin okuldaki giyim kuşam ve cinsiyetlerin ayrılması kurallarına uymaları beklenir. Ancak bütün okullar ulusal yasa ve politikaları aynı şekilde uygulamamaktadır. İmam hatiplerin müdür ve öğretmenleri, eğitime yaklaşımlarıyla da birbirlerinden ayrılırlar. Yasa gereği olmasa bile pratikte müdürler okullardaki sosyal hayatı ve gayrı resmi eğitimi kontrol altında tutma konusunda esnek davranır. Benzer şekilde, öğretmenler de resmi müfredat ve ders kitaplarını uygulama konusunda esnektir. Böylece, imam hatip okullarındaki eğitimin öğrencileri nasıl etkilediğini anlamak bir ölçüde de eğitimin tamamen standart ve öngörülebilir olmadığını bilmekten geçer.[13]

10 Kathleen Lynch, *The Hidden Curriculum: A Reproduction in Education* (New York, 1989); Norman V. Overly (ed.), *The Understudied Curriculum* (Washington, D.C., 1970); Elizabeth Vallance, "Hiding the Hidden Curriculum," *Curriculum Theory Network* 4/1 (1973-74): 5-21. "Gizli müfredat"a "gayrı resmi müfredat" olarak da gönderme yapılabilir.

11 Byron G. Massialas, "Hidden Curriculum in the Classroom," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, ed. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York, 2001), s. 6683-85.

12 Alan Skelton, "Studying Hidden Curricula: Developing a Perspective in the Light of Postmodern Insights," *Curriculum Studies* 5/2 (1997): 188.

13 Hector Correa, "The Psychological and Social Variables Determining Education," *Socio-Economic Planning Sciences* 2/4 (1969): 439-54; Chris Kennedy ve Judith Kennedy, "Teacher Attittudes and Change Implementation," *System* 24/3 (1996): 351-60.

Bütün ortaöğretim okulları gibi imam hatip okulları da Milli Eğitim Bakanlığının gözetimi altında faaliyet gösterir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir kolu olan Talim ve Terbiye Kurulu bütün temel eğitim ve ortaöğretim okulların ders kitaplarını onaylar. Kurul ayrıca bu kitaplardaki bilginin sunuluş tarzını denetler ve önerilerde bulunur. Bu sistem hükümetin, bilginin ve bilginin taşınmasının devletin tarihi olarak laik gündemine uygunluğunu temin etmesini mümkün kılar. İmam hatiplerin durumunda hükümetin düzenleme uygulamaları bilhassa dikkate değerdir, zira bu okullar dini bilgi ve kavrayışı aktarmak üzere tasarlanmıştır.

Bir imam hatip okulunda eğitim dört yılda tamamlanır ve beşeri ve dini derslerden oluşan bir müfredat uygulanır. Öğrenciler fazla iş yüklerini karşılamak için, düz liselerdeki muadillerine göre dersliklerde daha fazla zaman geçirir. Bir öğrencinin derslikte geçirdiği ortalama haftalık ders saati düz liselerde 32'yken, imam hatiplerde 40'tır.

Genel olarak "kültür dersleri" diye bilinen beşeri dersler düz liselerdekiyle aynı olup tarih, coğrafya, matematik, fizik ve Türk dili ve edebiyatını kapsar; ancak laik müfredat derslerinin yoğunluğu düz liselerdekine göre daha azdır.[14] Örneğin tarih dersi bir düz lise öğrencisi için üçüncü yılda haftada altı saatken, imam hatip öğrencisi için sadece iki saattir.

İmam hatip okullarında genel olarak "mesleki dersler" diye bilinen din dersleri, öğrencinin İslamın öğreti ve ilkeleriyle içli dışlı olmasını sağlar.[15] Mesleki dersler arasında Kuran, Arapça, tefsir, fıkıh ve kelam da bulunur. Devletin yönlendirdiği müfredat, İslamın çağdaş biçimlerinden çok tarihi biçimlerini vurgulamak ve cumhuriyetin laik değerlerine uygun bilgi ve öğretileri aktarmak üzere tasarlanmıştır; ancak, göreceğimiz gibi, öğretmenlere konuları istedikleri tarzda öğretme serbestliğini de vermektedir.

İmam hatip okullarının müfredatlarında yıllar boyunca meslek dersleri ve kültür derslerinin oranlarında devamlı değişiklikler olmuştur. Yukarıda değinildiği gibi, 1970 ve 1980'lerdeki eğitim reformları ve hükümet inisiyatiflerinin ardından imam hatipler ikili bir amaca hizmet et-

14 DÖGM'den İrfan Aycan bana, bir imam hatip okulunun müfredatında, düz liselerdeki derslerin ancak "yüzde 80'ini" bulabileceğini söylemişti.

15 İmam hatip okullarının müfredatı Hanefiliği temel alır.

meye başlamış, sadece dini konularda eğitim veren değil, aynı zamanda öğrencilerini doğruca ülkenin önde gelen prestijli üniversitelerine gönderen kurumlar haline gelmişlerdir. Bu değişiklikle Milli Eğitim Bakanlığı, okulların müfredatına daha fazla kültür dersi eklemiş ve kültür derslerinin oranı giderek meslek derslerinin oranını aşmıştır. 2007 itibariyle müfredatın yüzde 53'ünü kültür dersleri, yüzde 47'sini meslek dersleri oluşturmuştur.[16]

Yine de imam hatip okulları düz liselerdekinden çok daha fazla dini içerikli ders vermektedir. 1980'lerin başından beri düz liselerin müfredatında zorunlu din dersi de bulunmaktadır (din kültürü ve ahlak bilgisi). Bu ders haftada bir saattir; yıllık ancak 36 saati bulur. Buna karşılık dördüncü sınıftaki bir imam hatip öğrencisi haftada 16 saat din dersi alır, bunun yıllık toplamı 576 saate denk gelir. Din kültürü ve ahlak bilgisi ancak giriş mahiyetinde bir derstir ve esasen sekiz ana konu içerir: inanç, ibadet, akıl ve vahiy, ahlak ve değerler, din ve laiklik, Hazreti Muhammed, din, kültür ve medeniyet. Bunlar arasında ahlak ve değerler, inanç ve din, kültür ve medeniyet üzerine olan konular ders saatlerinin çoğunluğunu oluşturur. Buna karşılık imam hatip okullarındaki din dersleri neredeyse kültür dersleri kadardır ve öğrencilerine İslamın belli veçheleri üzerine uzmanlık bilgileri alma olanağı sunar.[17] Düz lise öğrencileri 10. sınıfta Hazreti Muhammed'in hayatını yılda dört saat okur. İmam hatip öğrencileri ise 10. sınıfta bu konuda yılda 288 saat ders görür.[18]

İmam hatip okullarının mesleki müfredatında 11 ders bulunur. Bir imam hatip öğrencisi ilk yıl haftada 20 saat meslek dersi alır; bu süre ikinci yıl 10, üçüncü ve dördüncü yıllarda ise 16 saat olur. Bu 11 dersin omurgasını Arapça ve Kuran dersleri teşkil eder. Bunlar dört yıl boyunca her dönem alınması gerekli olan derslerdir.

İmam hatip, müfredatında yabancı dil olarak Arapça bulunan tek okuldur. Arapça ilk yılın müfredatında haftalık 15 saat verilir. İkinci, üçüncü

16 İmam hatip okullarının haftalık müfredatları, DÖGM'nin internet sitesinden temin edilebilir: http://dogm.meb.gov.tr/ihld_cizelge_eski.htm, son giriş Ocak 2008.

17 Ekteki müfredat konusuna bakınız.

18 Öğrencilerin Hz. Muhammed'in hayatını okuduğu siyer dersleri, imam hatip öğrencilerinin 10. sınıf müfredatlarının bir parçasıdır.

ve dördüncü yıllarda haftalık dört saate düşer. Benim de izlediğim Arapça derslerinde öğretmenler yeni gramer kurallarını veriyor ve bunların cümlelerde nasıl uygulanacağını gösteriyorlardı. Arkasından öğrenciler bu cümleleri defterlerine yazıyor ve ezberliyordu.

Arapça dersleri öğrencilerin Kuran'ı okumasına ve anlamasına yardımcı olmak için tasarlanmıştır.[19] Arapça öğretmenleri bana, bu derslerin Arapça öğrenmenin İslama nüfuz etmek ve bilinçli dindar bireyler haline gelmek için temel bir önem taşıdığı düşüncesini yaygınlaştırmak üzere verildiğini; bu derslerin öğrencileri Arap kültürüyle irtibatlandırmaktan çok, dinle bağlarını güçlendirmek için tasarlandığını anlattı.

Kuran'da, Kuran'ı Arapça olarak niteleyen bir dizi ayet bulunur; İslam âlimleri tarihsel olarak Arapçaya Kuran'ın tam olarak kavranmasını geliştirmek için temel bir araç gözüyle bakmıştır.[20] Hayrettin Karaman'a göre:

> İslam şiarı olan Kur'an Arapça Kur'an'dır, ibadette (namazda) okunacak Kur'an Arapça Kur'an'dır; çünkü başka dilde Kur'an yoktur ve olamaz... Bir şiar olarak Kur'an'ın tekliğinin korunması ve ibadet dilinin Kur'an dili olması zaruridir; İslam birliği için, ümmet bütünlüğü için, ibadette okunan şeyin Kur'an olması için, yapılan ibadetin (namazın) sahih olması için zorunludur.[21]

Birçok imam hatip okulunda sınıfların duvarında şu ayet asılıdır:

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰناً عَرَبِياًّ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

"Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kuran olarak indirdik."[22]

19 İmam hatip okullarında öğrencilere Arapça konuşmayı öğretmek, Arapça okumayı öğretmekle karşılaştırıldığında çok daha talidir. Pek az öğrenci Arapça okuma ve yazma becerilerini geliştirir. Pek çok akademisyen imam hatiplerde Arapça öğreniminin tutarsızlığını eleştirmektedir. Benim imam hatip okullarındaki Arapça öğrenimine ilişkin kişisel tecrübem bu görüşleri desteklemektedir.
20 Kuran, 44:58: "Biz onu senin dilinle kolaylaştırdık ki, düşünüp öğüt alsınlar." Kuran, 14:4: "Biz her peygamberi ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara iyice açıklasın."
21 Hayrettin Karaman, *Hayatımızdaki İslam* (İstanbul, 2006), s. 62-64.
22 Kuran, 12:2.

Ben, Arapça derslerinin öğrencilerine aşıladığı davranışlardan birinin de Arapça ve İslami kelime ve kavramlarla dolu bir Türkçe kullanmak olduğunu gözlemledim. İmam hatip öğrencileri ve mezunları birbirlerini genellikle Arapça "selamünaleyküm" diye selamlar. Laik bir tınısı olan "günaydın" yerine "hayırlı sabahlar" derler. Benzer şekilde, selam alındığında da "aleykümselam" diye yanıt verirler. Çoğunlukla, biri hapşırdığında "çok yaşa" yerine "elhamdülillah", iyi durumda olduklarını ifade etmek için "hamdolsun", bir beklentiyi ifade etmek için "inşallah", takdir ve saygı göstermek için de "maşallah" derler. Her işe "bismillahirrahmanirrahim" diyerek başlarlar. Birçok öğrencinin bu cümleyi anketimi cevaplamaya başlamadan önce kâğıdın sol üst köşesine yazdığını fark ettim.[23]

Öğrencinin aldığı eğitimle dili kendine has kullanma tarzı arasında bir ilişki vardır.[24] Türkiye'deki Amerikan okullarına kayıtlı öğrenciler birçok İngilizce kelime ve deyim içeren bir konuşma dili kullanır: "*OK* mi?" "*Order* ettin mi?" "*Check* eder misin?" Benzer şekilde dini okullara kayıtlı öğrenciler de, Arapça kelime ve deyimler içeren bir Türkçeyle konuşur.

İmam hatip öğrenci ve mezunlarının Arapça kelime ve deyimleri kullanması, dini hassasiyetlerinin bir veçhesini de yansıtır. İstanbul'daki bir imam hatipte ikinci sınıf öğrencisi olan Elif bunu şöyle açıkladı: "Arapça öğrenerek Allah'a adım adım yaklaşıyoruz. Onun sözünü nasıl okuyacağımızı ve sırrına nasıl ereceğimizi öğreniyoruz." Benzer şekilde Ankara'da imam hatip dördüncü sınıf öğrencisi olan Zehra da şöyle demişti:

> Arapça harika bir dil ve dinimizin dili. Okulda dil öğrendiğimiz için, dini bağlamda belli kelimelerin anlamlarını daha iyi kavrıyoruz. Maşallah kelimesini her kullandığımda bu deyimin anlamını hatırlıyorum: Bütün iyi şeyler Allah'ın inayetiyle gerçekleşir. Peki, arkadaşının başarısını bu kelimeyi kullanarak takdir eden bir düz lise öğrencisi için aynı şeyi söyleyebilir misiniz?

23 Anketlerle ilgili giriş bölümüne bakınız. Bismillahirrahmanirrahim yazmak, geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemlerinde genel bir uygulamaydı.

24 Siobhan Moroney, "Latin, Greek, and the American Schoolboy," *The Classical Journal* 96/3 (2001): 295-307; Colin Baker, *Attitudes and Language* (Philadelphia, 1992).

Kuran derslerine gelince, öğrenciler ilk yıl haftada sekiz saat ders alır. İkinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarda Kuran dersleri haftada dört saattir. Bu derslerde öğrenciler ayetleri ezberlemeyi ve ezberden okumayı öğrenir. Kuran'ın okuma kurallarını öğrenir, cüzleri okur ve bunların önemini tartışırlar.

Herhangi bir Kuran sınıfında öğretmenler belli bir ayeti ezberden okur ve sonra öğrencilerden bu ayeti tekrar etmelerini ister. Bu birkaç kez tekrar eder. Sonra, derse bağlı olarak, öğretmen belli bir öğrenciden bu ayetleri ezberden okumasını ister. Ders, daha önceki saatlerde ezberlenmiş olan ayetler hakkında meal ve yorumlarla devam eder.[25] Öğretmen belli bir ayetin önemini anlatır ve sonra öğrencilere ne düşündüklerini sorar. Sonunda ödev olarak öğrencilerinden bu ayeti ezberlemelerini ister.

İmam hatip öğrencileri Kuran derslerinde ya da diğer derslerde geliştirdikleri ezber yeteneğinden yararlanıyor görünmektedir. İster tarih dersinde tarihleri, isterse matematik formüllerini ezberlemekte olsun, imam hatip okullarında harcanan zaman, eğitimin en çok hafıza terbiyesi üzerine olduğu izlenimini bırakır. Öğrenciler sık sık, Kuran derslerinde edindikleri yeteneklerin diğer derslerde kendilerine nasıl yardımcı olduğunu anlattı. İstanbul, Ankara ve Konya'daki bir dizi imam hatip öğrencisinden şu ifadeyi işittim: "Kuran ayetlerinin ezberden okunması zihni uyanık ve diri tutar."

Kuran ayetlerini ezberlemenin bir sonucu, imam hatip öğrencilerinin dini ifadeleri günlük düşünce ve konuşmalarının içine sokmasıdır. Bu uygulama ayrıca öğrencilerin bir dizi bağlam ve durumda Kuran'a göndermelerde bulunmasına da olanak sağlar. Konuşmanın konusu ne olursa olsun, rastladığım imam hatip öğrencileri Kuran ayetlerine gönderme yapma yeteneğine sahipti. Bir defasında Hacer'in öğle arası sırasında derslikte ağladığını fark ettim. Ne olduğunu sorduğumda, arkadaşlarından birinin büyükannesinin öldüğünü söyledi. Taziyelerimi ilettiğimde Hacer şöyle dedi: "Biz şüphesiz Allah'a aitiz ve şüphesiz ona döneceğiz."[26]

Benzer bir şekilde, Ankara'daki bir imam hatip lisesine yaptığım ilk ziyaretlerden birinde, dinlenme saatlerinde bir grup kızla oturuyordum ve kızlar İngiltere'deki hayat hakkında sorular soruyordu. Aniden Sena ayağı-

25 Öğrenciler öğretmenlerinin kendilerine verdiği Türkçe meallere bağlıdır.
26 Kuran, 2:156.

nın yanında bir örümcek görüp bir çığlık attı. Diğer kızlar da çığlık atmaya başladı. Arkadaşlarından biri örümceği ezmek için harekete geçince Sena onu durdurdu ve örümceğin ölmesini engelledi. "Allah'tan başkasına sığınanlarla ilgili bir mesel vardır" dedikten sonra ekledi: "Örümcekler hakkındaydı değil mi? Ne yazık ki gerisini hatırlamıyorum."

Sena herhalde bu ana uygun düşmeyen Ankebut [Örümcek –ç.n.] suresinin 29. ayetini hatırlamıştı. Bu ayet insanın dayanıksız şeylere değil de Allah'a inanmasının önemi hakkındadır: "Allah'tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi!"[27] Çoklarına göre bu ayet, örümceklerden kaçınmakla değil sağlam inançlı olmakla ilgilidir. Ama Sena'nın duasının duruma pek uygun düşmemiş olmasının fazla önemi yoktu. O görece bir kriz anında Kuran'daki bir ayette gördüğü örümceği anlatmıştı. Eylemini belleğindeki Kuran ayetine dayandırmıştı. Özel meselelerde dahi böylesi durumlar imam hatip öğrencileri için sıra dışı değildir.

İmam hatip okullarında öğrenciler dini metinleri düşünür, onlarla ilişki kurar ve onları birbirleriyle ilişkilendirir. Düz liselerde öğrencilerin ellerinde bir Kuran'la yürümeleri, birbirlerine Kuran'dan ayetler okumaları veya koridorlarda sureleri ezberlemeleri sıra dışı olurdu. İmam hatip okullarında ise bu normaldir. Kuran'la kurdukları yakın ilişki, imam hatip öğrencilerine Allah'ı hatırlamanın onun inayetini kazanmak için temel önemde olduğu inancını aşılayan bir rol oynar.

Konuştuğum öğrenciler dünyevi hayatlarına, ebedi hayatlarına açılan bir kapı gözüyle bakıyordu. Eğer ibadet eder ve Allah'a bağlanırlarsa, ebedi hayatları için daha az endişelenmeleri gerekeceğine inanıyorlardı. Sık sık andıkları ayetlerden biri şuydu: "... Oysa ahrete göre dünya hayatının yararı, pek az bir şeydir."[28] Bir diğeri de "... Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."[29] İstanbul'da bir imam hatipte 4. sınıf öğrencisi olan Banu bana şöyle demişti: "Son dört yıldır, kendimi Allah'ın ellerine teslim etmenin önemini öğreniyorum. Kontrolüm dışında birçok şey olduğunu fark ettim. Yapabileceğim en iyi ve tek şey, Allah'a tevekkül etmek."

27 Kuran, 29:41.
28 Kuran, 9:38.
29 Kuran, 13:28.

Banu'nun sınıf arkadaşı Ali de dinin hayatındaki hayati yerini vurgulamak için şu ayeti okudu: "... Asıl iyilik, Allah'a, ahret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyene ve kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. ..."[30] Bu tür söylemler formül gibi olsalar da, öğrencilerle görüşmelerim ve karşılıklı ilişkilerim, bende, Kuran'la düzenli olarak ilgilenmenin onların hayata dair davranışlarında derin bir etkiye sahip olduğu izlenimini bıraktı.

İmam hatip okullarının mesleki müfredatında Arapça ve Kuran'ın yanında dokuz din dersi daha bulunur. Bu derslerin ilki olan temel dini bilgiler, İslamın temel itikat, ilke ve ritüelleriyle ilgilidir. İlk yıl 72 saat verilir ve konularından biri namazdır. Öğrenciyi namazın fiziksel ve manevi veçheleriyle tanıştırmak için tasarlanmıştır. Konuştuğum birçok imam hatip öğrenci ve mezunu, lise eğitimlerinin kendilerine bu ibadetin önem ve zaruretini aşıladığını söyledi.

Öğle namazı, okul saatlerine denk düşer.[31] İmam hatip okullarında müfredat öğrencilerin namaza katılmasını sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Bazı okullarda idareciler öğle arasını uzun tutar, bazılarında öğrenciler namazı var olan öğle tatilinde kılar. Ancak her halükârda öğrenciler namazlarını okul zamanında kılabilir. Düz liselerde ise, okulların çoğunda mescit yer almadığından, okul zamanında namaz kılmak isteyen öğrenci uygun mekân bulamaz.[32]

Namaz, imam hatip öğrencilerinin vücut ve zihinlerini düzene sokmakta etkili bir rol oynar. Üsküdar İmam Hatip Lisesindeki öğle namazı vakti sırasında 1. sınıf öğrencisi Gül bana şöyle söylemişti: "Namaz hem sistemli ve hem de içgüdüseldir." Gül'ün Kuran öğretmeni Hüma da, öğrencilerin vücutlarını düzene sokmanın, zihinlerini düzene sokmakta yardımcı olduğundan söz etti:

30 Kuran, 2:177.
31 İkindi namazı genellikle okul saatleri dışına denk gelir.
32 "Lisede Namaza Soruşturma," *Milliyet*, 22 Ocak 2008; Hasan Celal Güzel, "İmdaat! Öğrenciler Namaz Kılıyor," *Radikal*, 5 Haziran 2007.

Namazın gündelik fiziki veçhesi, öğrencilerin dini bir fiil olarak namazın önemini düşünmelerini sağlar. Onlara, Allah'a dua etmek için niyet etmenin önemini hatırlatır. Namaz sırasında öğrenciler Allah'ın karşısında durur, ona şükreder, metheder ve kendilerine doğru yolu göstermesini isterler.[33]

Namaz vakitlerini okul saatleri dışında takip etmeyen bir dizi öğrenciyle de karşılaştım. İstanbul'da bir imam hatip okulunda 2. sınıf öğrencisi olan Haşim gülerek şunları anlattı: "Sabahları annem beni yataktan kaldırmaya çalışıyor. ... Başaramıyor! Akşamları genellikle ev ödevlerini yapıyorum. ... Ama okuldayken daima öğle namazlarını kılıyorum." Haşim'in namazlarının çoğunu okulda kılıyor olması, okulların İslami kaide ve ilkelere uymayı telkin etmek için çaba harcadığını ortaya koymaktadır; öte yandan okul dışında namaz kılma isteksizliği, bu telkinin etkisi hakkında soru işaretleri yaratır.

Bir öğrenci eğitimin başlangıcında tamamen anlamasa veya özen göstermese bile, giderek namaza değer vermeyi öğrenebilir. 3. sınıf öğrencisi Destan namazdan sonra camiden çıkarken, "namazın bir kimsenin Allah'la kurabileceği en yakın ilişki" olduğunu anlamasının üç yılını aldığını söylemişti: "Eğer namazlarınızı düzenli kılarsanız Allah'la aranızdaki engel kalkar. Bu olunca da başka ne istersin ki?"

Farklı ama yine de paralel bir örnekte Shamus Khan, namazda edinilen türden bir bedensel bilginin belli düzenler içinde tekrar edilen tecrübeler yoluyla geliştiğini belirtir. Bir öğrenci olarak bulunduğu ve daha sonra bir öğretmen olarak döndüğü New Hampshire'daki bir piskoposluk mütevelli okuluna dair yazısında, öğrencilerin şapelde günlük dualarını etmesinin, inançları hakkındaki farkındalığı artırdığı görüşünü dile getiren Khan, okul duasıyla ilgili kendi tecrübesinden yola çıkar: "Daha ziyade şaşkındım. Bu duayı ya da başka bir duayı okuduğumdan beri dokuz yıl geçmişti. Onu okumaya hiç ihtiyacım olmamıştı; ama yine de sözcükler dudaklarımdan bir refleks gibi dökülüyordu. Hatırlıyordum. Okul günlerimle ilgili içimde çok şey kıpırdamasa bile, bunun hâlâ duygusal olarak coşkulu bir an ol-

33 Kuran'daki Fatiha suresi "doğru yoldan" söz eder ve namazda okunur.

duğunu görüyordum. Bu benim duamdı, belki de sadece benim duam."[34] Belki de, namazla görünürde güçlü bir ilişki kurmamış olan Haşim gibi öğrencilerin de Khan'la benzer tecrübeleri olacaktır ve ileride namaza içkin bir takdir duygusu geliştireceklerdir.

Mesleki müfredattaki ikinci ders, siyerdir. İkinci yıl ve haftada iki saat verilmeye başlanan siyer dersleri, Hz. Muhammed'in hayatını ve İslamın ilk dönemlerini öğretmek için tasarlanmıştır. Ders kitaplarında İslam öncesi Arabistan, Hz. Muhammed'in fıtratı ve Mekke ve Medine'deki hayatın farklı yönleri gibi konular işlenir. Siyer, üçüncü sınıf müfredatında bulunan bir başka meslek dersiyle tamamlanır: Hadis. Hadis derslerinde öğrenciler Hz. Muhammed'in sözlerini ve eylemlerini öğrenir. Ders kitabında farklı türlerden hadisler, hadisle sünnet arasındaki ilişki ve İslami öğretinin bir alanı olarak hadis çalışmalarının önemi işlenir.[35]

Hem siyer hem de hadis dersleri imam hatip öğrencilerine belli duyarlılıklar telkin edecek bir bilgiyi iletmeyi amaçlar. İki ders de özel olarak Hz. Muhammed'i anlatır ve öğrencileri onun eylemleri, uygulamaları ve hayat tarzı üzerine bilgilendirir. İmam hatip okullarında zaman geçiren birinin, öğrencilerin Hz. Muhammed için hissettiklerini ve ona düşkünlüklerini fark etmemesi mümkün değildir. 1998'de karşılaştırmalı bir çalışmada Ruhi Sarpkaya, imam hatip öğrencilerinin en sevdikleri önderin önce Hz. Muhammed, sonra Atatürk olduğunu, oysa düz liselerdeki öğrencilerin en sevdikleri önderin önce Atatürk, sonra Hz. Muhammed olduğunu, bu durumun iki grup arasında önemli bir fark ortaya koyduğunu bulmuştu.[36]

Öğrenciler ne zaman Hz. Muhammed hakkında konuşacak ya da sohbette onun adını anacak olsalar, arkasından salavat getirirler: "Sallallahu aleyhi ve sellem." (Allah ona salat ve selam etsin.) Çoğu öğrenci salavat getiriyor olsa da, bir adım daha ileri gidip dua okuyanlar da vardır. İstanbul'da

34 Shamus Rahman Khan, Privilege: *The Making of an Adolescent Elite at St. Paul's School* (Princeton, 2011), s. 92.

35 Sünni hukukuna göre sünnet, İslam hukukunda Kuran'da sonraki ikinci yazılı otoritedir. Hadis, peygamberin sünnetini kaydeden yazılı kaynakların bir toplamıdır. Birçok hadis derlemesi vardır ve bunların altısı Sünniler tarafından kabul görür: Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Sünen-i Nesai, Sünen-i Ebud Davud, Sünen-i Tirmizi ve Sünen İbni Mace.

36 Ruhi Sarpkaya, *Atatürk'ün Eğitim Politikasında Tevhid-i Tedrisatın Yeri ve 1950 Sonrası Uygulamaların Sonuçları*, yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1998, s. 161-62.

bir imam hatip okulunda 2. sınıf öğrencisi olan Ömer şöyle demişti: "Cuma namazından sonra Hz. Muhammed'e, peygamber olarak katlandığı bütün çilelerden dolayı şükretmek için salavat getiririm." Ömer'in salavat derken sözünü ettiği aslında, Arapça bir duadır:

> Allah'ım! Muhammed'e ve ailesine rahmet kıl, tıpkı İbrahim'e ve ailesine rahmet kıldığın gibi. Sen övülmeye layıksın, şerefi yücesin. Muhammed'i ve ailesini mübarek kıl, tıpkı İbrahim'i ve ailesini mübarek kıldığın gibi. Sen övülmeye layıksın, şerefi yücesin.[37]

Karşılaştığım öğrencilerin çoğu, peygamber geleneğinin kendilerine bir istikamet verdiğine ve Allah'ı memnun etmenin örneklerini sunduğuna inanıyordu. Konya'da bir imam hatip okulunda yaptığımız sohbette, 3. sınıf öğrencisi Fatih "Hadis bana sofrada, duada, ana babama ve başkalarına davranışlarımda rehberlik sunuyor" dedi. Fatih'in arkadaşı Ahmet de şöyle devam etti: "Namazdan önce dişlerimi temizlemek için misvak kullanıyorum, çünkü [Hz. Muhammed] ne zaman gece namazına kalksa namazdan evvel dişlerini misvakla temizlermiş."[38] Fatih sözü arkadaşından aldı: "Hadiste denir ki, Hz. Muhammed herkesin dişlerini namazdan önce misvakla temizlemesini isteyecekmiş ama yapamamış, ashabına çok baskı yapmak istememiş."[39] Ahmet ve Fatih'in de aralarında olduğu önemli sayıda erkek öğrenci bana, biraz büyüdüklerinde sakallarının çıkmasını istediklerini, çünkü bunun peygamber sünneti olduğunu söylemişlerdi.

Benzer şekilde, 2. sınıf öğrencisi olan Melek de neredeyse daima (hatta onunla aynı fikirde olmasa bile) annesinin sözünü dinlemesinin sebebi olarak şu hadisi göstermişti: "Ondan [annenden] ayrılma, zira cennet onun ayağının altındadır."[40] Sohbetimiz sırasında Melek'in kız kardeşi,

37 *Allahümme salli alâ Muhammed'in ve alâ âli Muhammedin, kemâ salleyte alâ İbrahime ve alâ âli İbrahim, inneke hamîdun mecîd. Allahümme bârik alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed, kemâ bârekte alâ İbrahim'e alâ âli İbrahime, inneke hamîdun mecîd.* - ç.n.

38 Misvak, el-arak denen bir ağaçtan alınan ince küçük daldır. Bu ağaç, Suudi Arabistan, Hindistan, Pakistan'ın da aralarında olduğu birçok ülkede yetişir. Bu dalların ucundaki lifler dişleri fırçalamakta kullanılır.

39 Sahih-i Buhari, 2.13.13.

40 Kitab-ı Sitte, 161.

imam hatip mezunu Nesligül bir hadise göre üç şeyin Allah nezdinde en çok saygı göreceğini belirtti: "Birincisi, namazı vakitlerinde kılmak. İkincisi, ana babana iyi davranmak. Üçüncüsü, Allah adına cihada katılmak" ve ekledi: "Peygamberimize layık bir evlat haline gelmeye çalışıyorum."

Öğrencilerin cihat kavramından ne anladığını merak ediyordum. Okul dergilerinden birinde okuduğum bir öğrenci makalesinde "imam hatip öğrencilerinin cihat ruhuna sahip olduğu" iddia ediliyordu.[41] Nesligül'ün cihattan söz ettiğini işitince bu kavramın onun için ne anlam ifade ettiğini sordum. Şöyle cevap verdi:

> İnsanlar bir imam hatip mezunundan cihat kelimesini duyunca teyakkuza geçiyorlar. Bizim düşünme ve hareket tarzımıza dair suizanları var. Daha büyük bir cihattan, senin kendinle yaptığın cihattan söz ediyordum. Ama daha küçük, düşmanınla yaptığın cihadı da biliyorum. Ama şimdi savaş zamanı değil, kâfirlerin saldırısı altında değiliz.

Mesleki müfredattaki dersler öğrencilere her türden dini bilgiyi veriyor olsa da, bu bilginin nasıl kullanılacağı öğrenciye kalmıştır. Neden belli bir tarzda düşündüklerini ve davrandıklarını açıklamak için hadislere başvurmak imam hatip öğrencilerinde genel bir davranış olsa da, yazılı kaynaklarda bu hadisin nereden geldiğini bilen ya da hatırlayanlara daha az rastlanır. İstanbul'daki bir hadis öğretmeni buna değinmişti: "Öğrenciler eleştirel hadis alanında ancak üniversitede daha geniş çalışma yaparlar. Okullarda sadece öğretmenlerinin derslerde sunduğu bilgiyi içselleştirirler ve ders dışında bunu tekrar ederler."[42]

Hadis dersinin yanı sıra 3. sınıfta mesleki dersler arasında üç din dersi daha bulunur. Bunların ilki fıkıhtır. Fıkıh derslerinde öğrencilere dört farklı Sünni mezhebi hakkında bilgi verilir.[43] Nüfusun çoğu Hanefi mezhe-

41 Neslihan Pınar, "Davet Ama Nasıl?" *Yeni Soluk* 1/3 (1993): 12.

42 Hadis eleştirisi farklı hadis derlemelerinin karşılaştırılmasına ve tenkidine, belli kişilerin naklettiği hadislerin doğruluğunun ve yorumlanmasının tartışılmasına dayanır. İmam hatip öğrencileri ayrıntılı bir şekilde hadis eleştirisi okumaz.

43 Bu mezhepler Maliki, Hanefi, Şafi ve Hanbeli'dir. Kurucularının adlarıyla anılırlar: İmam Malik İbn Enes, Ebu Hanife, Ahmed İbn İdris Eş-Şafii ve Ahmed İbn Hanbel. Liyakat Takim, "Law: The Four Sunni Schools of Law," *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*, ed. Suad Joseph vd. (Hollanda, 2008).

binden olduğu için imam hatip okullarındaki fıkıh dersleri Hanefi hukukunun çalışmalarını vurgular.[44] Konular ibadetler ve muamelatla ilgilidir.

Karşılaştığım öğrenciler fıkıh dersini, mesleki müfredattaki en önemli derslerden biri olarak görüyor, İslamla bağlarını derinleştirdiği için bu derse hürmet gösteriyorlardı. İstanbul'da bir imam hatip okulunda 3. sınıf öğrencisi olan Osman bunu şöyle açıkladı: "Fıkıh size, Kuran ve hadise değer vermeyi öğretir." Bana, ilahiyatta eğitimlerine devam etmek istediklerini anlatan 4. sınıf öğrencileri, uzmanlıklarını fıkıh alanında geliştirmeyi tercih ettiklerini söylüyorlardı. Mısır'daki El Ezher Üniversitesinde eğitim görmek isteyen Ayşenur şöyle dedi: "Sanırım, okul hayatımız sırasında aldığımız bütün din derslerinden bizim üzerimizde en çok etki bırakanın fıkıh dersleri olduğunu söylersem, arkadaşlarımın çoğu adına da konuşmuş olurum." Arkadaşının bu sözünü destekleyen Hatice ekledi: "Eğer İslamı gerçekten anlamak istiyorsan, fıkıh okumalısın. Fıkıh, hayatın bütün kamusal ve özel veçhelerini düzenleyen bir bilimdir."

Fıkıh derslerinin kendilerine hayatlarını nasıl devam ettirecekleri konusunda rehberlik yaptığını düşünen birçok imam hatip öğrencisiyle karşılaştım. Ancak konuştuklarımdan hiçbiri, kendi hayatını ya da başkalarının hayatını dini kaynaklara göre idare edecek siyasi bir anlayıştan söz etmedi. Okullarındaki fıkıh eğitimi onlarda devletin İslami yasalara göre idare edilmesi ve vatandaşların hayatını İslami yasalara göre sürdürmesi gerektiği düşüncesini kökleştirme girişiminde bulunmamıştı. Bazı öğrenciler için fıkıh derslerinin, siyasi bir hassasiyet için, okuldan mezun olduktan sonra meyve verecek temeller tesis etmiş olması mümkündür. Kendini şeriatçı diye anan ve şeriatı inşa etme arzusunu ifade eden imam hatip mezunlarıyla da karşılaştım. Ancak bu hassasiyet neredeyse daima okul dışındaki unsurlar tarafından yaratılmış veya güçlendirilmişti.

Üçüncü sınıf öğrencilerinin aldığı diğer bir ders, tefsirdir. Bu ders iki değişik tefsir türünü öğretmek üzere tasarlanmıştır.[45] Öğrenciler Kuran

44 Özellikle ülkenin güneydoğusunda Şafi mezhebinden olanlar da vardır. Ancak fıkıh derslerinde Şafi hukuk ve içtihatları vurgulanmaz. Sünni fıkıh okulları arasında Hanefilik en eski ve takipçisi en çok olandır. Orta Asya, Afganistan, Pakistan, Irak, Türkiye ve Balkanlardaki Sünniler arasında baskındır. Hanefi mezhebine genel olarak en liberal olanı diye bakılır, çünkü aklı en çok vurgulayan odur. W. Heffening, "Hanafiyya," *Encyclopedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).

45 Bu iki tefsir türü rivayet tefsiri (mesur ya da nakli tefsir) ve dirayet tefsiridir (reyveya makul tefsir).

sure ve ayetlerini yorumlarken tarihi bağlamın önemini de öğrenir; bu çalışma alanı "esbabu'n nüzûl"[46] olarak adlandırılır. Ayrıca, bir ayetin kronolojiye göre bir diğer ayetle ve bir hadisin de bir başka hadisle iptal edilebildiği öğretilir. 3. sınıftaki dördüncü ders İslam tarihidir. Bu ders öğrencilere Hülefa-i Raşidin döneminin şahsiyetlerini ve dönemi öğretmeyi amaçlar. Öğrenciler Emeviler ve Abbasiler gibi hanedanları öğrenir ve İslami kültür ve medeniyetin farklı veçhelerini incelerler.[47]

Öğrencilerin İslam tarihi derslerinde öğrendikleri bazen öğle yemekleri sırasında tartışma konusu olur. İstanbul'daki imam hatip okullarının birinde kız öğrencilerle kafeteryada oturuyordum; yaşıtları olan erkek öğrenciler hakkında konuşuyorlardı: Kim daha hoş, kim akıllı, kim çekici. Sohbet Zeynep'in şu sözlerinden sonra evliliğe kaydı: "Halife Osman gibi bir adamla evlenmek istiyorum!" Masadaki diğer kızlar güldü: "Hay Allah! Karnıyarıktan Halife Osman'a nasıl geldik?" Ama sonra Aslı'nın sesi çınladı: "Sanırım ben Halife Ali'yi Osman'a tercih ederdim. Ali daha cesurdu. Aileni koruyacak kadar cesur biriyle evlenmek istersin!" Bir süre sessizlik oldu, sonra az önce kahkaha atan Kübra kendi görüşünü ekledi: "Ben Ebubekir kadar sadık birini istedim. Sadakat, nezaket ve cesaretten daha önemli."

Konuşmanın konusu çok da dikkat çekici değildir; evlilik genç kızlar için genellikle ortak bir konudur. Dikkat çekici olan, referanslardır. Bu öğrenciler gelecekteki koca tipi olarak ünlüleri değil de halifeleri temel alıyordu. Başka okullarda öğrenciler herhalde şöyle derdi: "Kıvanç Tatlıtuğ'a benzeyen, Cem Yılmaz'ın espri anlayışında ya da Ali Koç'un talihine sahip biriyle evlenmek istiyorum."

Dördüncü sınıfta öğrenciler üç meslek dersi alır. İlki, kelamdır. Kelam "dini itikadın hizmetine tartışma unsurlarını sokan bir disiplindir; böylelikle akıl yürütme ve tefekkür için alan açar."[48] Allah'ın bilgisi ve ona bağlanma kelam derslerinin konuları arasındadır. İkinci meslek dersi karşılaştırmalı dinler tarihidir. Bu derste öğretmenler diğer dünya dinlerinin

46 Kuran ayetlerinin iniş nedenleri –ç.n.

47 Bu halifeler hakkında, bkz. C.E. Bosworth, "al-Khulafa al-Rashidun," *Encyclopedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008). Emeviler hakkında, G.R. Hawting, "Umayyads," ve Abbasiler hakkında, Bernard Lewis, "Abbasids," *age*.

48 L. Garder, "Ilm al-Kalam," *age*.

inanç ve uygulamalarının temellerini anlatır. Her iki ders haftalık iki saattir. Haftalık dört saat süren üçüncü ders hitabet ve mesleki uygulamadır.

Öğrenciler hitabet ve mesleki uygulama dersinde sınıfta hitabet yapar. Her hafta erkek öğrencilerin önde gelenlerinden biri okulun imamı olarak atanır. Öğrenci o cuma günü ezan okur ve arkadaşlarını, öğretmenleri ve okul idarecilerini namaza çağırır. Sonra cemaate namaz kıldırır. Namazdan sonra minbere çıkar, derste hazırladığı hutbeyi okur. Eğer okulun bahçesinde cami yoksa öğrenciler yakın bir camiye gider ve imam olmak için geliştirdikleri yeteneklerini orada kullanır. 2010'da Karacabey İmam Hatip Lisesi öğrencileri okulun yakınlarındaki 15 farklı camide vaaz vermiştir.

Özünde bu ders öğrencilere gelecekte bir dini otorite olma tecrübesini kazandırır. 2005'e kadar Türkiye'deki bütün din görevlileri erkekti; dolayısıyla, esasen konuşma yeteneğini geliştirme üzerine olan hitabet dersleri kız öğrencilerin çoğuna bir şey ifade etmiyordu. Bu derslerde kız öğrenciler ya sınıf arkadaşlarının yaptığı konuşmaları dinliyor ya da ders çalışıyordu. Ancak bugün Diyanet İşleri Başkanlığı kadın din görevlileri de atamaktadır.[49] Bu gelişmeyi yansıtan bir örnek, İstanbul'daki bir imam hatip okulunun müdürü olan Hayati Bey'in şu sözleridir: "Bugün kadın din görevlileri için fırsatlar genişledi, kız öğrenciler de hitabet derslerine ilgi göstermeye başladılar. ... Kim bilir, belki kızların namazda erkeklerin başına geçeceği günler de gelir."

İmam hatip mezunlarıyla sohbetlerimin ışığında, hitabet derslerinin öğrencileri yalnızca dini değil laik meslekler için de teçhiz ettiğini söyleyebilirim. Bazı durumlarda bu dersler mezun olan kişinin siyasetçi olarak yeteneklerine katkıda bulunur. Genç bir AKP üyesi olan Menderes, bu derslerin eğitiminin önemli bir parçası olduğuna işaret etmiş, derste edinilen deneyimlerin kendilerine "iyi dil kullanımı, güçlü hitabet ve özenli teşkilatçılık gibi önemli liderlik yeteneklerini kazandırdığını" söylemişti.

Gayri Resmi veya Gizli Müfredat

İslami gelenek ve ibadetleri öğretmek suretiyle bir imam hatip tecrübesinin oluşmasına katkıda bulunan müfredat dışı (gizli) unsurlar da vardır.

49 Erkek meslektaşları gibi kadın vaizeler de caminin ortasında oturup kendilerine DİB tarafından verilmiş olan belli konular hakkında tartışır.

Bu unsurlar okulun mesleki müfredatıyla öğrencilere kazandırmaya çalıştığı dini bilinci arındırır ve takviye eder. Bu unsurların ilki, okulun sosyal estetiğiyle ilgilidir.[50] Sosyal bilimciler estetik tercihlerini toplumun kültürel geleneklerini, uygulamalarını ve davranışlarını anlamak için inceler.[51] Filozof Arnold Berleant'a göre sosyal estetik "bizatihi deneyimin niteliğiyle ilgilidir" ve "insan kültürünün her seviyesine yayılır."[52] İmam hatip okullarında sosyal estetik, binaların, yerlerin, alanların ve kıyafetlerin durumuna dairdir.

Okulların Fiziki Nitelikleri

İmam hatipler düz liselerden belirgin biçimde ayrılan özelliklere sahiptir. Kartal ve Ümraniye İmam Hatip Liseleri gibi önemli sayıda okulun bahçesinde cami vardır. Esatpaşa ve Sarıyer İmam Hatip Liseleri gibi diğerlerinin ise yakınlarında cami bulunur. Okul müdürlerinden, imam hatip okullarının genel olarak bir caminin yanına inşa edildiğini öğrendim. Ancak, idarecilerin okul binasının yanına ya da okul bahçesine cami yaptırmak için mimar tuttuğu örnekler de vardır. Araştırmam sırasında Kartal İmam Hatip Lisesinin ana yerleşkesi içine bir cami yapılıyordu. Okulla ilişkileri olan İslami sivil toplum örgütlerinin üyeleri, camiyi tasarlamak ve yaptırmak için Medine'den bir mimar çağırmıştı. Okul müdürüne bu sivil toplum örgütünü sorduğumda bu bilgiyi vermeyeceğine dair bir işaret yaptı ve örgütün üyelerinin "reklamdan" hoşlanmadığını söyledi.

Proje için yerel bir mimar da tutulabilirdi, ama Medine tercihi anlamlıydı. Müdür, sponsor örgütün "Türkiye'nin en ünlü imam hatip okullarından birinin içinde bir caminin olmamasının imam hatip okullarının topyekûn saygınlığına zararlı olacağını" mülahaza ettiklerini söyledi ve ekledi: "Komisyon üyeleri, İslamın kutsal şehirlerinden birinden bir mimarın okula talih ve şöhret kazandıracağına inanıyorlar."

Genel uygulama okulu sıfırdan inşa etmek ise de, daha önceden mevcut binaların imam hatip okullarına dönüştürüldüğü örnekler de var-

50 Tanım için, David MacDougall, "Social Aesthetics and the Doon School," *Visual Anthropology Review* 15/1 (1999): 3-20; Pablo Fernandez Christlieb, "Political Psychology and Social Aesthetics," *Political Psychology* 22/2 (2001): 357-66.

51 Janet Wolff, *Aesthetics and the Sociology of Art* (Ann Arbor, 1993); Arthur P. Bochner ve Carolyn Ellis, *Ethnographically Speaking: Autoethnography, Literature, and Aesthetics* (Walnut Creek, 2002).

52 Arnold Berleant, *Aesthetics and Environment: Variations on a Theme* (Burlington, 2005), s. 152.

dır. Güngören İmam Hatip Lisesinin müdür yardımcısı sohbetimiz sırasında şöyle demişti: "Birkaç yıl öncesine kadar ana binamız Kuran kursu olarak kullanılıyordu."[53] Dolayısıyla binanın yanında bir de camisi vardı. 1980'lerin sonuna doğru Diyanet İşleri Başkanlığı Kuran kurslarını kapattı ve binalar kullanım dışı kaldı. Bu bina 1993'te imam hatip okuluna dönüştürülmüştü.

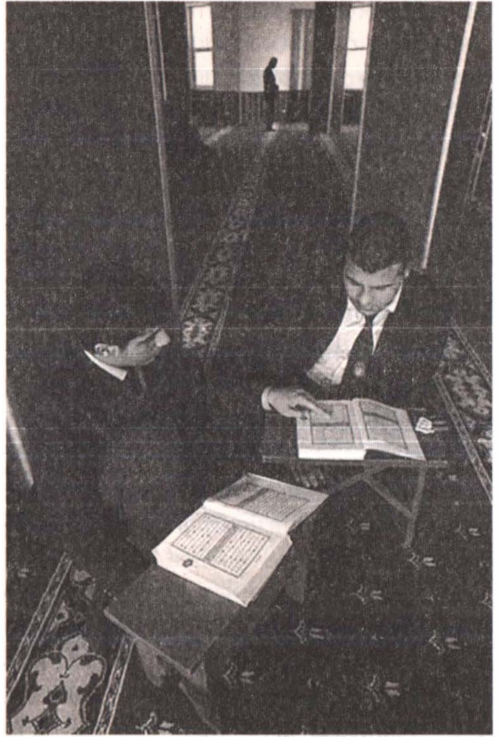
Genellikle imam hatip okulları yerleşkesi içinde veya yanında cami bulunuyor olmasına rağmen, birçok örnekte ana bina içinde mescit de vardır. Genel olarak, kız ve erkek öğrenciler için ayrılmış iki mescit bulunur. Farklı nedenlerle camide namaz kılmak istemeyen öğrenciler bu mescitlerde namaz kılar; dışarı çıkamayacak kadar hasta olabilirler, daha küçük bir cemaatle birlikte namaz kılmak isteyebilirler ya da kendilerini camiye gidecek gibi hissetmiyor olabilirler.

Genel olarak imam hatip öğrencileri öğle namazından önce okulda abdest alır. Okulların hem içinde, hem de önünde abdest yerleri vardır; tuvaletlerde de öğrencilerin abdest alabileceği ayrı kısımlar bulunur. Ayrıca camilerin dışında da öğrenciler için abdest yerleri vardır.

Camiler, mescitler ve abdest yerleri imam hatip öğrencilerine tercih ettikleri namaz mahalline kolayca ulaşma olanağı verir. Tercih ettikleri dedim, çünkü kimsenin bir caminin ya da mescidin içinde namaz kılması şart değildir. Gerçekte, temiz olması kaydıyla, istenen yerde namaz kılınabilir. Ancak İslam âdet ve geleneklerine göre cemaatle birlikte namaz kılmak tercih edilir. Bir dizi imam hatip öğrencisinin de söylediğine göre, "Peygamber neredeyse daima cemaatle birlikte namaz kılmıştı ve sahabesine de aynısını yapmalarını önermişti." Gerçekten, bir hadise göre Hz. Muhammed şöyle demiştir: "Kişinin bir başka kişiyle birlikte kıldığı namaz tek başına kıldığı namazdan, iki kişi ile birlikte kıldığı namaz bir kişiyle birlikte kıldığı namazdan daha sevaptır. Cemaat ne kadar çok olursa bu namaz Allah'a o nispette sevimlidir."[54]

53 Öğrencilerin dini bilgi edinebileceği yerlerden biri de Kuran kurslarıdır (Birinci bölümde değinilmişti). DİB 1981'den beri ilköğretimini tamamlamış öğrenciler için Kuran kursları açmaktadır. Öğrenciler bu kurslarda Kuran cüzlerini okur ve ezberlerler ve İslamın bazı temellerini öğrenirler. Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul, 2004); Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler* (İstanbul, 2005).

54 Ebu Davud, *Salat*, s. 47.

Resim 2.1
Beyoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesinde Kuran okuyan öğrenciler, Şubat 2010

Camilerin ve mescitlerin imam hatip öğrencilerinin bir cemaat içinde namaz kılmasına olanak sağladığı ve böylelikle de başka müminlerle birlikte namaz kılmanın önemini kavrattığı söylenebilir. Karşılaştığım mezunların çoğu, camilerde namaz kıldıklarını söyledi. Neden camide kıldıklarını sorduğumda da, cemaatle birlikte namaz kılmanın yalnız namaz kılmaktan daha iyi olduğuna dair okul eğitiminin belirleyici olduğunu söylediler. İmam hatip mezunu Ziya o günleri şöyle anlattı:

> Yedi yıldır her gün arkadaşlarımla birlikte öğle namazına camiye gittim. Bundan hoşlanıyordum, çünkü arkadaşlarımla birlikte namaz kılmak çok hoştu. Ama bunca yıldan sonra namaz kılmaya hâlâ

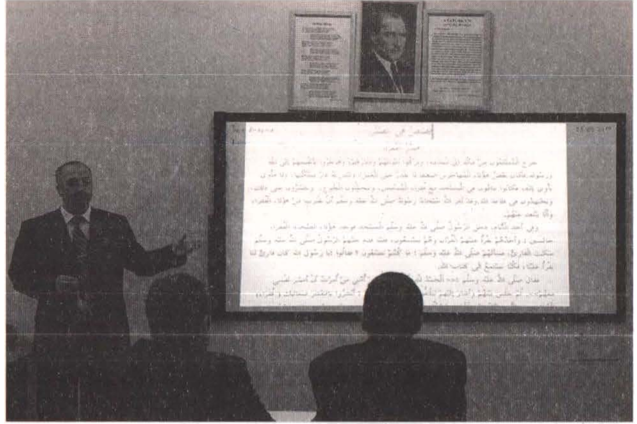
camiye gidiyorum. Sanırım bunu yapmamın nedeni, başkaları varken namaz kılmanın yalnız başına namaz kılmaktan daha iyi olduğuna inanmış olmam.

Ziya'nın sınıf arkadaşı Murat da şunları söyledi:

Okulda öğretmenlerimiz bize, caminin Allah'ın evi olduğunu ve boş bırakılmaması gerektiğini öğrettiler. Namazlarımı çoğu zaman camide kılıyorum. Bazen evimin aşağısındaki camiye gidiyorum, başka zamanlarda da çalıştığım yere yakın camiye. Sanırım, bir cemaatle birlikte namaz kılmanın beni etkilediğini söyleyebilirim. Bence camide namaz kılmak bir görev.

Dinin esin verdiği fiziksel bazı unsurlar bir tarafa, imam hatip okulları (düz liseler gibi) devletin laik gündemini Atatürk'ün resimleri, temsilleri ve özdeyişleri aracılığıyla destekler. İstanbul'daki bir özel Amerikan okulunda, Bursa'daki düz lisede, Trabzon'daki Anadolu lisesinde, Van'daki meslek lisesinde okuyan öğrenciler birbirinden büyük ölçüde farklıdır, ama bütün bu okullar devletle ilişkileri bağlamında ortak bazı özellikleri sergiler. Benzer şekilde imam hatip okullarında da Atatürk'ün posterleri, büstleri ve çerçeveli resimleri vardır. Atatürk'ün, üzerinde "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" yazılı büyükçe bir büstü, Güngören İmam Hatip Lisesinin girişinde durmaktadır.

Bu bağlamda imam hatiplerle diğer liseler arasında dikkat çekici bir fark vardır. İmam hatip okullarında duvarlarda ve koridorlarda asılı olan Atatürk özdeyişleri, genellikle eğitimle ilgili genel ve geleneksel cümleler değil de, dinle ilgili daha az alıntılanmış sözlerdir: "Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur," "Temeli çok sağlam bir dinimiz var" gibi. Bir imam hatip okulunun müdürü bana şöyle bir açıklama yapmıştı: "Atatürk'ün İslama ya da dine karşı olmadığı mesajını nakletmek çok önemlidir. Öğrencilerin laiklik ve dinin birlikte uyum içinde var olabileceklerini öğrenmeleri temel önem taşır. Başka bir deyişle, laik olmak kimseyi dinsiz yapmaz."

Resim 2.2 Beyoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesinde öğrenciler ders sırasında Şubat 2010

Akademisyenlerde olduğu gibi, imam hatip camiasının üyeleri de Türkiye'deki laikliğin doğasını ve uygulamasını tartışır. Birçok müdür, öğretmen ve öğrenci, dini ifadeye baskı olarak gördükleri şeylere karşı şikâyetlerini dile getirmiştir. İstanbul'da bir imam hatip okulunda 3. sınıf öğrencisi olan Berna gibi birçok kız öğrenciden şu tür yakınmalar işittim: "Türban yasağı, dini inançların ve özgürlüğün ihlalidir." Öğrenciler bana, "Türkiye'nin laiklik yorumu keşke Amerika'nınkine benzeseydi" diye düşündüklerini de söyledi. Berna cümlesine şöyle devam etmişti: "Amerika'da türbanımı takıp okula devam edebilirdim. ... Filmlerde haç takmış öğrencilerin türban takmış olanlarla aynı derslikte oturduklarını görüyorsun. Keşke burada da öyle olsaydı."

Sürekli tekrarlanan diğer bir şikâyet, laik devletin Atatürk'ü idolleştirdiği algısından kaynaklanır. İstanbul'da hadis öğretmeni olan Oruç şöyle demişti:

> Öğrencilere Atatürk değer ve ilkelerini öğretmek için bir çaba var. ... Bu öğrenciler mezun olduklarında Atatürk hakkında tek kelime daha işitmek istemiyorlar.

Öğrencilerin Atatürk'e neredeyse ilahi bir tarzda saygı gösterilmesini eleştirdiğini de işittim. Berna'nın sınıf arkadaşı Çiçek, katı laikleri nasıl

ayıpladığını anlatıyordu: "Atatürk'ü peygamberimizle aynı mertebeye koyuyorlar. Yanlış bu." Bu yorumlar bir tarafa, Atatürk'ün kişiliğine ya da ziyaret ettiğim okullardaki resimlerine yönelik açık bir saldırganlık görmedim ya da işitmedim. Bu durum imam hatip camiasındaki öfke ve sertliğin, bizzat Atatürk'e ya da onun cumhuriyetçi ilkelerine olmaktan ziyade, dini sınırlamak ve dini cemaatleri yasaklamak için Atatürk'e başvuran katı laiklere yöneldiğini gösteriyor.

İmam hatip camiası üyelerine dair gözlemlerim ve kendileriyle yaptığım sohbetler, laiklik anlayışı ve bu alandaki uygulamalar hakkındaki şikâyetlerine rağmen, çoğunun dini eğitimi hâlâ devletten beklediklerini de gösteriyor. Şennur'un sözleriyle:

> Kızımın kafasının batıl ve yanlış inançlarla dolmasını istemiyorum. ... Onu imam hatip okuluna göndererek doğru İslamı öğrendiğinden emin oluyorum. Bütün okullar, kitaplar ve öğretmenler, devlet tarafından teftiş ediliyor, onaylanıyor ve atanıyor. Onlarda yanlışlık olmaz.

Şennur'un arkadaşı Esra da şöyle diyordu: "Dini eğitim, meşru olması için devletin denetimi altında yapılmalı. Oğlumun medreseye gidip sonra Hizbullah'a katılmasını istemiyorum."

İmam hatiplerdeki dekoratif unsurlar, laik devlet kadar İslama da uygun olmalıdır. Genel olarak bu okullarda bulacağınız dini atmosferi ortaya çıkaran bu uyumluluktur. Örneğin, Kâbe'nin büyükçe bir maketi, İstanbul İmam Hatip Lisesinin girişinde her sabah öğrencileri selamlar. Maketle ilgili düşüncelerini belirten müdür şöyle demişti: "Kâbe İslamın en kutsal yeridir. Her gün namaz sırasında bütün dünyadaki milyonlarca Müslüman yüzlerini Kâbe'ye döner. Öğrencilere Kâbe'nin biricikliğini ve azametini her gün hatırlatmak iyidir."

Ziyaret ettiğim imam hatip okullarında dini resim, poster benzeri materyaller de gördüm. İdarecilerin çoğunun odasında Kâbe'nin posterleri ve esma-yı hüsnâ[55] asılıydı. Koridorlarla ve dersliklerde şu türden Kuran ayetleri-

55 En güzel isimler: İslam inancında Kuran ve hadislerde Allah'a izafe edilen fiil veya sıfatlardan türetilmiş veya doğrudan Allah'ı ifade amacıyla kullanılmış olan isimler –ed.n.

ni sergileyen posterler bulunuyordu: "O, gökleri ve yeri yaratandır. ... O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."[56] En yaygın ayet, Alak suresindendi: "Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı 'alak'tan yarattı. Oku! Senin rabbin en cömert olandır. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir."[57] Bir başka yaygın ayet de Şuara suresindendi: "Ey Rabbim! Bana bir hikmet bahşet ve beni salih kimseler arasına kat."[58]

Kuran ayetlerinin yanı sıra peygamberin sözleri de duvarları süslüyordu. Güngören İmam Hatip Lisesinde her dersliğin kapısında Hz. Muhammed'in şu sözlerinin kazılı olduğu renkli bir yapıştırma ışıldıyordu: "Ameller niyetlere göredir." Karatay Merkez İmam Hatip Lisesinde bir duvar hadis hattıyla süslüydü: "Âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanından ağır gelir." Diğer bir hadis de İstanbul'daki birçok imam hatibin duvarında asılıydı: "İnancınızın saflığını koruyun; en ufak iyilik bile kâfi olacaktır."

İmam hatip okullarında dolaşırken öğrencilerin kutlu doğum haftası müsabakalarında kazandığı ödül ve plaketleri muhafaza eden vitrinlerle karşılaştım. Kutlu doğum, Hz. Muhammed'in doğumudur ve öğrencilerin ona düşkünlüğünü takviye eder. Kutlu doğum haftası sırasında temel eğitim ve ortaöğrenim kurumlarında bazı etkinlikler yapılır.[59] Ancak okulların ve öğrencilerin Kuran okuma, kompozisyon yazma gibi bu etkinliklere ne ölçüde katılacağı, okula ve öğrenci yapısına bağlıdır. İmam hatip okulları ve öğrencileri bu kutlamalara özel ilgi gösterir.

Kutlu doğum etkinliklerinde alınan ödüllerin sergilendiği vitrinlere ek olarak, koridorlarda ve kafelerde de büyük Müslüman şair, düşünür ve filozoflarına hürmet için hazırlanmış vitrinler gördüm. Bu isimler arasında en çok ilgi görenler İslami hareketin önde gelen iki ismi olan Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983) ve Mehmet Akif Ersoy'dur (1873-1936). Necip Fazıl Kısakürek, din ve ulusun bütünleşmiş kavramlar olduğu düşüncesini savunmuş, "İslamı öğretmeye önem göstermeyerek milli bilinci parçaladığı"

56 Kuran, 42:11.
57 Kuran, 96:1-5.
58 Kuran, 26:83.
59 Bu kutlamalar nisan ayında olur ve genellikle on gün kadar sürer. Bu sürede bütün ülkede Hz. Muhammed'in doğumunu kutlayan etkinlikler yapılır. DİB bu kutlamaların tarihini Gregoryen takvime göre belirlemiştir.

için laikliği eleştirmiştir.[60] Laikliğin, devletin Batı emperyalizminin üstesinden gelmekteki yetersizliğinin sorumlusu olduğu görüşünü dile getirerek, İslam halifeliğinin yeniden tesisi için çağrı yapmıştır. Mehmet Akif Ersoy, milli marşın yazarı olduğu için birçok kişi onu "milli şair" sayar.[61] Kısakürek gibi Ersoy da cumhuriyetin laik rejimine saygı göstermemiş ve hilafetin kaldırılmasından üzüntü duymuştur. Sık anlatılan bir hikâyeye göre, bir Kuran tefsiri yazmış, ama laik hükümet tarafından yayınlanacağını anlayınca tefsiri yakmıştır.[62] İstanbul'da onun adını taşıyan bir imam hatip okulu da vardır.

Birçok imam hatip mezununun evinde ve bürosundaki süslemelerin okullardaki süslemelerine benzediğini fark ettim. Kâbe temsilleri (poster, kabartma ya da duvar kilimi şeklinde) en yaygın İslami süslemeler arasındadır; hadisler ve esma-yı hüsnâ da onu takip eder. Oturma odalarında, hem büfe hem de kitaplık olarak kullanılan mobilyalarda İslami kitaplar ve ansiklopediler bulunur.

Cinsiyetlere Göre Ayrım

İmam hatip okullarının çoğu, cinsiyetlere göre belli ayrımları gözetir. Muhafazakâr dindarlar arasında Kuran'ın ve sünnetin, kadın ve erkek arasında uygunsuz ve gayrı meşru ilişkilere yol açabilecek durumları asgariye indirme ihtiyacını vurguladığı genel kabul gören bir düşüncedir. Nur suresinde şöyle söylenir:

> Mümin erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu davranış onlar için daha nezihtir. Şüphe yok ki, Allah onların yaptıklarından hakkıyla haberdardır. Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Görünen kısımlar müstesna, zînetlerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının

60 Gökhan Çetinsaya, "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of Turkish-Islamic Synthesis in Modern Turkish Political Thought," *The Muslim World* 89/3-4 (1999): 359. Kısakürek yazar, şair ve düşünürdü. Türkiye'nin İslami düşünce ve faaliyetlerinin şekillenmesinde en etkili figürlerden biridir.

61 Mehmet Emin Erişirgil, *İslamcı Bir Şairin Romanı* (Ankara, 2007).

62 Vahit İmamoğlu, *Mehmet Akif ve İnanan İnsan* (İstanbul, 1996); Muzaffer Uyguner, ed., *Mehmet Akif: 1873-1936* (Ankara, 1991); Kazım Yetiş, *Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler* (Ankara, 1992).

üzerine kadar salsınlar. Zînetlerini kocalarından, yahut babalarından, yahut kocalarının babalarından yahut oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut erkek kardeşlerinden, yahut erkek kardeşlerinin oğullarından, yahut kız kardeşlerinin oğullarından, yahut Müslüman kadınlardan, yahut sahip oldukları kölelerden, yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden, yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vâkıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler. Gizledikleri zînetler bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey müminler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz![63]

1990'ların başına kadar kamu ya da özel okullar arasında sadece erkek ya da kız öğrencilere mahsus liseler bulunuyordu; Üsküdar Amerikan Kız Lisesi ya da İstanbul Erkek Lisesi bu örneklerdendir. 1990'ların başlarında bu okullar karma eğitim yapar hale getirildi.[64] İmam hatipler cinsiyetlere göre eğitim veren son ortaöğrenim kurumlarıdır. Bu ayrımın doğası okuldan okula değişir. Erkek ve kız öğrenciler bazı okullarda farklı binalarda kalır, bazı okullarda farklı katlarda. Bazen cinsiyetlere göre düzenlenmiş katlar birbirinden bir ara katla ayrılır. Üsküdar İmam Hatip Lisesinde bu ara katta öğretmen odası, müdür odası ve kafeterya vardır. Ama İstanbul'da ziyaret ettiğim imam hatip okullarının çoğu, kız ve erkek öğrencileri aynı katlarda, farklı sınıflara koymuştu.

Bu durumun istisnaları da vardır. Ankara Tevfik İleri İmam Hatip Lisesi gibi birkaç okulda ortak derslikler, katlar ve binalar bulunur. Bazı okullarda karma eğitim birinci ve ikinci yıl gibi belli yıllarda yapılır; ayrı sınıflar üçüncü ve dördüncü yıllarda kurulur. Ama bu ortak sınıflarda bile öğrencilerin ancak kendi cinsinden biriyle aynı sırayı paylaştığını, kız ve erkek öğrenciler aynı sınıfı paylaşsalar bile aralarındaki ilişkinin çok az olduğunu ve hatta bazen hiç olmadığını fark ettim. Karşılıklı bir ilişki gerektiğinde sohbetler mütevazı ve sınırlı oluyordu. Hem kız hem de erkek öğrenciler birbirinin karşısında yere bakıyordu.

63 Kuran, 24:30-31.
64 Abbas Güçlü, "Karma Eğitimden Vaz mı Geçilecek?," *Milliyet*, 1 Mayıs 2005. Ayrıca Milli Eğitim Temel Kanununda şöyle denir: "Okullarda kız ve erkek karma eğitim yapılması esastır." Bu kanunla ilgili ayrıntılar için: http://www.mevzuat.meb.gov.tr/html/88.html, son giriş Aralık 2008.

Bu davranış dini temelde açıklanabilir, ama bir ceza korkusunun sonucu da olabilir. Birçok imam hatip okulunda öğretmen, idareci ve de öğrencilerden oluşan, bu sosyal kuralları uygulayan ve yaygınlaştıran disiplin kurulları vardır. Kurulların başlıca görevlerinden biri, kız ve erkek öğrencilerin ancak izin verilen sınırlar içinde karşılıklı ilişki kurmasını garanti etmektir. Cinsiyetler arasındaki bir dostluğun bile ağır sonuçları olabilir. Samsun'da 4. sınıf öğrencisi olan İskender'in başına böyle bir şey gelmişti: "Kızlardan da birkaç arkadaşım vardı ama bu yüzden disiplin kuruluna gönderildim." Kurul İskender'e bu yüzden iki gün okuldan uzaklaştırma vermişti.

Genelde imam hatip öğrencileri okullarında uygulanan sosyal kurallara uyar. Hem kız hem de erkek öğrenciler, kızların ve erkeklerin karışmasını asgariye indirecek uygulamalardan yana olduklarını söyledi. İstanbul'da bir imam hatip okulunda 4. sınıf öğrencisi olan Esra, biriyle çıkmayı "sosyal bir bozulma" ve "ahlaksızlık" diye nitelemişti. Arkadaşı Emine de şöyle demişti: "Cinsiyetlere göre ayrılmanın bir nedeni vardır. Buna uymadığında kendini arzu etmediğin durumlarda bulabilirsin."

Ancak cinsiyetlere göre ayrılma uygulamasını doğru bulmayan bir avuç öğrenciyle de konuştum. Bunlar ortaokulda karşı cinsten arkadaş edinmeye başlayan ve farklı cinsiyetlerden gençlerin birbiriyle nasıl ilişkide olacağına dair farklı görüşleri olan öğrencilerdi.[65] Hem evde hem de okulda engeller olduğu halde nasıl randevulaştıklarını sorduğumda "Yazışıyoruz ya da SMS gönderiyoruz" dediler. İmam hatip öğrencilerinin çoğunun cep telefonları vardır ve bunları, kendileri için önem taşıyan başkalarına SMS göndermekte kullanabilirler. Bazıları da evde ya da okulda bilgisayarla e-posta gönderebilir ya da sohbet edebilir. Randevulaşan öğrenciler bana, bu "sapkın davranışlarını" ailelerinden, öğretmenlerinden ve "daha muhafazakâr" yaşıtlarından gizlemeye çalıştıklarını söylediler. İskender, artık kızlarla arkadaşlık kurmadığını belirtti. Bunun doğru olup olmaması tali bir meseledir. Bu genç eğer karşı cinsten birileriyle bir arada bulunmaya devam ederse bu yüzden yargılanacağını ve kınanacağını iyi biliyordu.

Yaşıtlarının ortamından uzaklaştırılmak ve "kötü bir isim" yapmak, öğrencilerin İslami normlara uyma kararlarında etken olur. İskender bana

65 Saha çalışmam sırasında kızlarla randevulaşan dört erkek öğrenciyle karşılaştım.

şöyle demişti: "Bizim kasabada bir tane düz lise var. Oradan geçerken kızların ve erkeklerin bahçede el ele tutuştuklarını görüyor ve biz de öyle yapmak istiyorduk. Ama öğretmenlerimizin gözü sürekli üzerimizde olduğu için buna fırsatımız olmuyordu. Öğretmenleri boş ver, kızların elini tutarsak bizi yargılayacak Müslüman öğrenciler de var. Biz de kızlarla dans etmek istiyor ama yapamıyorduk."[66]

İskender örneği tekil olsa bile önemlidir. Karşı cinsle ilişkinin nasıl büyük problem haline geldiğini biliyorum. Emine, imam hatipten bir arkadaşının hikâyesini anlatmıştı: "Yakın arkadaşlarımızdan biri, komşusu olan bir endüstri meslek lisesi öğrencisiyle görüşmeye başladı. Birkaç ay birlikte çıktılar, sonra arkadaşımız hamile kaldı. Ne yapacağını bilmiyordu. Ailesine ve öğretmenlerine söyleyemiyordu. Onu hastaneye götürüp çocuğu aldırdık. Korkunç bir tecrübeydi onun için. O zamandan beri de dine döndü."

İmam hatip öğrencilerinin aileleri de cinsiyet ayrımı uygulamasını destekler. Görüştüğüm ailelerin çoğu, çocuklarının karşı cinsten birileriyle evlilik öncesi ilişkiyi engelleyen bir atmosferin olduğu okullarda okumasından mutluydu. Bir imam hatip öğrencisinin annesi olan Nilüfer şöyle demişti: "Beni yanlış anlama, kızımın iyi bir imam hatip öğrencisiyle evlenmesini çok istiyorum. Ama onunla çıkmasını istemiyorum." Şennur da şöyle iddia ediyordu: "Ben evlenmeden önce kocamı iki defa gördüm. Yirminci evlilik yıldönümümüzü yakınlarda kutladık. Yani çıkmak her zaman mutlu bir evliliği garanti etmez. Kızım bana niye imam hatip okullarını düz liselere tercih ettiğimi sorduğunda da ona bunu söylüyorum."

Çok sayıda imam hatip mezunu da ofislerde, lokantalarda ve toplu taşıma araçlarında İslami cinsiyet ayrımı uygulamasına uyar. İslami sivil toplum örgütlerinin çoğunda kadınlar ve erkeklerin çalıştığı katlar ayrıdır. Kafeteryalarda kadınlar ve erkekler başka masalara oturmaya meyleder. Toplu taşıma araçlarında erkekler ve kadınlar birbirlerinden uzak oturmayı seçer. Bazen, tek boş koltuk bir erkeğin yanındaysa dindar kadın ayakta kalır. Benzer şekilde muhafazakâr dindar erkekler ve kadınlar asansörlere

66 Alıntılayan Aylin Akpınar, "The Making of a Good Citizen and Conscious Muslim through Public Education: The Case of Imam-Hatip Schools," *Education in 'Multicultural' Societies–Turkish and Swedish Perspectives*, ed. Marie Carlson, Annika Rabo ve Fatma Gök (Stockholm, 2007), s. 171.

de birlikte binmez. Erkek ve kadınlar asansör beklerken, kadınlar ne kadar genç olursa olsun, erkeklerin ancak kadınların hepsi bindikten sonra asansöre bindiğine tanık oldum.

Konuştuğum imam hatip mezunları, kadınların ve erkeklerin birbirinden ayrı tutulduğu ve zamanlarını farklı yerlerde geçirdiği otellerde tatil yapmayı tercih ettiklerini söyledi. Bu "İslami" otellerin daha tanınmış ve tercih edilir olanları, Aydın yakınlarında Caprice Palace ve Antalya yakınlarında İlya Alanis'tir. Bu mekânlarda kadınlar ve erkekler farklı jimnastik salonlarına gider, farklı yerlerde güneşlenir ve farklı kumsallarda yüzer. Mezunlardan yurtdışında tatil yapma olanakları bulunanlar da kamusal alanlarda cinsiyet ayrımının kural olarak uygulandığı Mısır, Tunus ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelere gider.

Başörtüsü

Başörtüsü laiklerle İslamcılar arasındaki siyasi çelişki ve kutuplaşmanın bir kaynağı haline gelmiştir; öyle ki, başörtüsünün tanımı bile tartışmalara yol açar.[67] Laikler arasında kadınların başlarını örtmek için kullandığı örtüyü iki kategoride sınıflandırma eğilimi vardır. İlk kategoride alında, saç hizasından örtülen ve boyunda bağlanan başörtüsü bulunur. İkinci kategoride ise saçı ve boynu tamamen örten, genellikle de uçları elbiselerin içine sokulan, daha özenli bir örtü olan türban vardır. Laikler için türban, devlet dairelerinden ve üniversitelerden uzak tutulması gereken bir unsurdur ve siyasi İslamın sembolüdür; başörtüsü ise öyle değildir.[68]

İmam hatip öğrenci ve mezunlarının çoğunluğu, laiklerin kendilerine dayatmaya çalıştığı kategorik ayrımı reddeder ve tek bir başörtüsü

67 Türbanla ilgili son tartışmalar için, bkz. Orhan Birgit, "Cumhuriyet'in Yörüngesi ile Oynayanlar," *Cumhuriyet*, 30 Ocak 2008; Fatih Çekirge, "Türbana GATA Fiyongu Formülü," *Hürriyet*, 21 Ocak 2008; Naci Bostancı, "Başörtüsünün Arkasındaki Sosyoloji," *Zaman*, 6 Şubat 2008; Fatma Barbarosoğlu, "Herkesin 'Örtü'sü Kendine!," *Yeni Şafak*, 5 Şubat 2008.

68 Türbanla ilgili geniş bir literatür mevcuttur. Nilüfer Narlı, "The Türban: The Symbol of Radicalism, Islamic Identity, Piety, or Modernity," *Islam et Laïcité: Approches Globales et Régionales*, ed. Michel Bozdemir (Paris, 1996), s. 361-82; Elizabeth Özdalga, *The Veiling Issue: Official Secularism and Popular Islam in Moder Turkey* (Richmond, 1998); Nilüfer Göle, *Modern Mahrem* (İstanbul, 1991); Barış Kılıçbay ve Muta Binark, "Consumer Culture, Islam, and the Politics of Lifestyle," *European Journal of Communication* 17/4 (2002): 495-511.

Resim 2.3 İstanbul Kazım Karabekir Kız İmam Hatip Lisesinde ders arası, Şubat 2010

tanımını tercih eder.[69] İstanbul'dan bir imam hatip okulu mezunu olan Sümeyye şunları söyledi: "Laikçiler başörtüsünün siyasi bir sembol olduğunu düşünüyorlar. Bizim şeriatı kurmak isteyen kökten dinciler olduğumuzu sanıyorlar. Hiç de öyle değiliz." Sonra da şöyle devam etti:

> Bunları söyleyen insanlar, yirmi yıl önce kendi başlarını aynı şekilde bağlamadıklarını anlamıyorlar. Zamanla tarz da değişiyor. Benim annemin başını bağlama tarzı ona yakışıyor. Ama bu benim tarzıma uymuyor. Ben de kendi tarzımda giyiniyorum. Örtümü boynuma doluyorum ve kazağımın altına gizliyorum. Şimdi, onlara [laikçilere] göre annem başörtüsü takıyor, ama ben türban. Aptallık bu. İkimiz de aynı nedenle örtünüyoruz: İnancımız için.

İmam hatip, örtünmenin müsamaha gördüğü ve teşvik edildiği yegâne ortaöğrenim kurumudur. Tesettür imam hatip okullarında bir kural değilse de, okulların kadın nüfusunun ezici çoğunluğu örtünür. Öğrenciler ve öğretmenler kapalıdırlar, çünkü "bu Allah'ın isteğidir." Sümeyye'nin yakın arkadaşı Nezahat, imam hatip öğrencilerinin örtünmeye yönelik davranışlarını şöyle değerlendirdi:

69 Her ne kadar konuştuğum imam hatip öğrenci ya da mezunlarının hiçbiri bunu söylememiş olsa da, inanıyorum ki türban kavramına karşılık başörtüsü kavramı, türbanın olumsuz çağrışımından kaçınma arzusundan kaynaklanır.

> Ben imam hatip okulunda okumasaydım bile, yine de ailemden gelen dini hassasiyetler yüzünden örtünürdüm. Mecburiyetten örtünürdüm. Ailem bana şöyle derdi: "Örtünmelisin." Ama belki bu baskı kalktıktan sonra başörtümü çıkarırdım. Çıkarırdım, çünkü aslında ne için örtünmekte olduğumu bilmezdim. Okulda dini bir bilinç ve uyanıklık kazandım. Dersler bize dini norm ve uygulamaları öğretti. Şimdi örtünüyorum, çünkü dini vecibelerimi biliyorum. Ailemin arzularına dogma gibi uymuyorum.

Örtünmenin arkasındaki temel nedenler inanç temelli mülahazalar olsa bile, bu yaş grubu için tipik olan çevreye uyum baskısı da göz ardı edilmemelidir.[70] Tesettür uygulaması imam hatip okullarında öyle yaygındır ki, kapanmamış öğrenciler ve öğretmenler kalabalığın geri kalanından uzak tutulur. Okuldan eve otobüs yolculuğumuz sırasında tesettüre girmemiş bir 1. sınıf öğrencisi olan Nefise bana şöyle demişti:

> Annem evlenene kadar örtünmemiş. Hem annem hem de babam, benim örtünmem için çok erken olduğunu düşünüyorlar. Bundan memnunum da, çünkü insanlar bana başka türlü davranmıyorlar. Ama okul sınırları içinde bu çok zor. Örtünmek için resmi bir baskı yok, ama bazen başörtüsü kullansaydım hayatım daha kolay olurdu diye düşünüyorum. Başörtüsü kullanmamak, arkadaşlarımla, öğretmenlerimle ve idarecilerle ilişkilerimi etkiliyor.

Akranları tarafından kabul edilme arzusu Azize'nin örtünme kararında etkili olmuştu:

> Eğer imam hatip okuluna kayıtlı olmasaydım herhalde şimdi başörtüsü kullanıyor olmazdım. Okula başlamadan önce arkadaşlarıma benzemiyordum, örtünme arzum yoktu. Okulda birkaç hafta geçirince, kapanmamanın okuldaki hayatımı daha da zorlaştıracağını

70 Cedric Cullingford ve Jenny Morrison, "Peer Group Pressure within and outside Schools," *British Educational Research Journal* 23/1 (1997): 61-80; B. Bradford Brown, "The Extent and Effects of Peer Pressure among High School Students," *Journal of Youth and Adolescence* 11/2 (1982): 121-33; Michael Connor, "Peer Relations and Peer Pressure." *Educational Psychology in Practice* 9/4 (1994): 207-15.

fark ettim. Kızların çoğunluğu başörtülüydü ve birlikte dolaşıyorlardı. Böylece ben de örtündüm.

İmam hatip müdürlerinin, tesettüre göz yumma ya da bunu yasaklama yetkisi vardır. Yasa ve yönetmeliklere göre kız öğrenciler sadece Kuran derslerinde örtünebilir; ancak çoğu imam hatip müdürü bu kanunu uygulamaz, kız öğrencilerin bütün derslerde örtünmesine izin verir. Kamu görevlisi olarak kadın öğretmenlerin, ne kadar dindar olurlarsa olsunlar, yasa gereği okul sınırları içinde örtülerini çıkarmaları gerekir: Başörtüsünü okula gelip giderken takabilirler, ama okulda çıkarmak zorundadırlar. Ancak bir imam hatip okuluna girildiğinde müdürlerin bu kuralları uygulamadığı görülür: hem öğrenciler hem de öğretmenler tesettürlüdür.[71]

Müdürlerin çoğu, yasayı yok sayacak ve okul içinde tesettürü göz ardı edecek kararlar alır. Bir gözleri müfettişlerin üzerindedir ve onlar gelmeden önce tesettürlü öğretmenleri uyarırlar. Bazen örtülü öğretmenlerin gitmesine izin verirler. Çoğu, muhafazakâr dindar kadınları inançlarından dolayı cezalandırmanın adil olmadığına inanır. İstanbul'dan bir imam hatip okulu müdürünün sözleriyle:

> Eğer bunları kovarsak kim onlara iş verecek? Bu tesettürlü öğretmenler arasında kimya dersi veren doktorlar, sosyoloji dersi veren avukatlar da var. Yaptıkları işte çok yetkinler, ama türbanlarından dolayı iş bulamadıklarında gelip burada ders veriyorlar.

İstanbul'dan bir başka imam hatip okulu müdürünün sözleriyle:

> [Önümüzden geçen bir öğretmeni göstererek] Şu tesettürlü öğretmenin bakması gereken üç çocuğu var. Eğer devletin yasalarına uyup onu kovarsam Allah'ın gözünde adaletsizlik yapmış olurum.

Müdürlerin başörtüsüne kamusal desteğinin istisnaları da vardır. Bazı müdürler öğretmenlerin örtülerini çıkarmasını ya da peruk takmasını önerir. Örneğin Tevfik İleri İmam Hatip Lisesinde tesettürlü öğretmen

71 Son yasa değişiklikleriyle kamu görevlilerinin kamusal alanda örtünme yasağı kalkmıştır –ed.n.

Resim 2.4 Kazım Karabekir Kız İmam Hatip Lisesinde ders sırasında öğrenciler, Şubat 2010

yoktur. Müdür okulun tarihi ve konumu nedeniyle gözetim altında olduğu kanısındadır.[72] Öğretmenlerin örtünmesine izin verse laik medyanın olumsuz başlıklar atacağından çekinmektedir:

> Başka okulların müdürleriyle karşılaştırılınca belli davranış biçimlerini hoşgörüyle karşılama lüksüm yok. Ama bu, tesettüre karşı olduğum anlamına gelmiyor. Bence kim türban takmak istiyorsa başka herkesin hak ve ayrıcalıklarına sahip olmalıdır.

Konuştuğum kız öğrencilerin çoğu, okula kayıt yaptırdığında örtünmeye başladığını ve mezuniyetten sonra da buna devam ettiğini söyledi. 1990'larda imam hatip öğrencisi olan Meryem "İlk birkaç ay, okulun dışına çıktığımda örtümü çıkarıyordum. Ama bir de baktım ki, hem okulda hem de okul dışında örtünüyorum" dedi. Arkadaşı Arzu da kendi hikâyesini şöyle anlattı: "On yıldır başörtüsü kullanıyorum. Okulun ilk haftası taktım ve ondan beri de çıkarmadım. Şimdi örtümün ve benim ayrılmaz olduğumuzu söyleyebilirim. Herhalde onsuz çıplak hissederdim." Bir imam hatip öğrencisinin babası olan Acun, kızının kapandığı günü hatırlıyordu: "Kızım Rümeysa ge-

72 Tevfik İleri İmam Hatip Lisesi ilk imam hatip okullarından biridir. AKP ile ilişkili çok sayıda önde gelen yerel ve ulusal siyasetçi bu okulun mezunudur.

çen yıl Kartal İmam Hatip Lisesine başladı. Daha ilk gün, bizden tek kelime işitmeden, annesinden başörtüsü istedi. Başına taktı ve okula gitti."

Çoğu imam hatip öğrencisinin ebeveyni, Acun gibi, imam hatip okullarının tesettürü teşvik etmesini ve hoş görmesini takdir etmektedir. Bir imam hatiplinin babası olan Zeki "Ben samimi bir Müslümanım. Benim başı açık dolaşan kızım olamaz" derken, Nilüfer de "Kızıma on yaşında türban takmasını söyledim. Lisedeyken zaten üç yıldır türban takıyordu. Zaten lise söz konusu olunca imam hatipte okumaktan başka seçeneği yoktu" diye konuştu. Zeki'nin liseden arkadaşı olan Eren ise şunları söyledi: "Eğer kızımı okula başörtüsüz gönderseydim, sadece o değil, babası olarak ben de kıyamet gününde bu yanlışın hesabını verirdim."

Öğretmenler Topluluğu

Öğretmenlerin genellikle model olma gücü vardır ve imam hatip öğretmenleri de farklı değildir. Resmi ve gayrı resmi müfredatın uygulanmasında kilit rol oynarlar ve öğrettikleri bilgiye tesir edebilirler.[73] Öğrencilerine, kabul edilmiş ve bilinen İslami normlarla uyumlu âdetler, uygulamalar ve hitabet yoluyla dini mesajları aktarabilirler.

Öğretmenlerin. öğrencilerin görüşlerini resmi olarak etkilediği ilk mekân dersliklerdir. Öğretmenlerin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenmiş müfredata uyması ve bakanlığın onayladığı kitaplardaki materyali öğretmesi gerekir; ancak bakanlık bu konuların nasıl sunulup öğretileceği hususunda geniş bir alan bırakır. Her konu için derste işlenmesi gereken başlıkların ana hatlarını belirler. Örneğin öğretmenlerin cihat ve ümmet konularını Kuran derslerinde tartışmasını ister, ama bu konuların nasıl sunulacağı ya da öğrencilerin hangi Kuran tefsirini öğreneceği konusunda belli talimatlar vermez.

Yine de öğretmenler öğrencilere İslam ve onun siyaset ve toplumdaki rolü hakkındaki kendi düşüncelerini kazandırmak için hükümetin yönetmeliklerinden kaçınmanın yollarını bilmektedir.[74] Öğretmenlerinin "ne müfre-

73 Daha ayrıntılı tartışma için bkz. Henry A. Giroux, *Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning* (Connecticut, 1988); Henry A. Giroux, *Theory and Resistance in Education: A Pedagogy fort he Opposition* (Massachusetts, 1983); David F. Clarke, "The Negotiated Syllabus: What is it and How is it Likely to Work," *Applied Linguistics* 12/1 (1991): 13-28; Michael W. Apple, *Education and Power* (Boston, 1982).

74 Soon-Yong Pak, At the Crossroads of Secularism and Islamism, doktora tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 2002.

datla ne de kitaplarla ilgisinin olduğunu" söyleyen öğrencilerle de karşılaştım. İstanbul'daki bir imam hatip okulundan mezun olan Rukiye, bir defasında Kuran öğretmeninin ne dediğini hatırlıyordu: "Eğer Hamas terörist bir örgütse, ben de teröristim." Bu sözleri kelimesi kelimesine, mezuniyetinden on yıl sonra bile hatırlıyor olmanın şaşkınlığıyla ekledi: "Bence öğretmenlerin öğrencilerini etki altına alması hiç de zor değil." Önde gelen bir Müslüman entelektüel olan Ali Bulaç, Mardin İmam Hatip Lisesindeki yıllarını hatırlarken şöyle yazıyordu: "Çok iyi ve nitelikli hocalarım oldu. Hemen hemen hepsi sürgüne gönderilmişti. Tabii ki nitelikli insanlar sürgüne gönderilir. Onlar bize İslami bilinci verdiler, ne okumamız gerektiğini öğrettiler. Merhum Seyyid Kutup'u, Mevdudi'yi, İhvan-ı Müslimin'i tanıttılar; Osmanlı ve Türkiye'nin yakın tarihinde olup bitenleri anlattılar. İslam ilimleri, fıkıh, kelam, tefsir, hadis, tasavvuf ve İslam düşüncesini bu sayede daha yakından tanıma fırsatını buldum."[75] İran devrimi sırasında imam hatipte okuyan birçok mezun bana, öğretmenlerinin Ayetullah Humeyni ve onun velayet-i fakihini[76] destekler tarzda konuştuğunu anlattı. 1980'lerde imam hatip okulunda okuyan Mehmet Ali şöyle dedi: "Arapça öğretmenimizin İran devriminin dünyanın saadete erişinin çekirdeği olduğunu söylediğini çok iyi hatırlıyorum." Belli ki bu gözlem, devletin Arapça öğretme talimatlarında yer bulmaz.

İmam hatip okullarındaki bazı öğretmenlerin İslami siyasi hedefleri desteklediği ve Seyid Kutup, Mevdudi ve Ayetullah Humeyni gibilerinin öğretilerine bağlı oldukları açıktır. 1996'da, Kahramanmaraş'ta bir meslek dersi öğretmeni olan Cemal Nar *İslamlaşma Bilinci* adlı bir kitap yazmış ve şunları söylemişti: "Amacımız, İslam ülkesini kurmak ve korumaktır. ... İslamın ideali, Allah'ın kanunlarının üstünlüğünü sağlamaktır. ... Demokrasi, laiklik gibi küfür kokan siyasetler, İslamın kabul edemeyeceği siyasetlerdir."[77]

Saha çalışmam sırasında siyasi bir söyleme bağlanmış öğretmenlerle karşılaşmadım. Dersliklerde bulunmam öğretmenlerin tavır ve eylemle-

75 Ali Bulaç, "İmam-Hatip Okuluna Nasıl Gittim?," *İzlenim* 38 (1996): 25.

76 Bu, Şii İslamında, İslami fakıhların devlet üzerindeki zamana bağlı otoritesi ve muhafızlığını ifade eden bir kavramdır. Said Saffari, "The Legitimation of the Clergy's Right to Rule in the Iranian Constitution of 1979," *British Journal of Middle Eastern Studies* 20/1 (1993): 64-82; Lloyd Ridgeon, ed., *Religion and Politics in Modern Iran: A Reader* (Londra, 2005).

77 Alıntılayan Emin Çölaşan, "Genç Beyinleri Zehirleyenler," *Hürriyet*, 15 Ağustos 2003.

rini etkilemiş olabilir ama siyasi tartışmalardan kaçınmak, imam hatiplerde çoğu öğretmenin ortak davranışıdır. Köşe yazılarından birinde Hayrettin Karaman şöyle yazar:

> Ben bu okulların ilk mezunlarındanım, bu okullarla büyüdüm; hem öğrencilerin ve öğretmenlerin hem de halkın amacını, beklentisini iyi bilenlerden biriyim. Bu bilgime dayanarak söylüyorum: Bu okulların bazı öğrencileri ve öğretmenleri parti politikalarına bulaşmış olabilirler, bazıları da "ülkeye şeriat getirmek" gibi olmayacak davaların peşine düşmüş olabilirler, buna benzer düşünceler ve eğilimler her okulda bulunur, ama bunlar imam hatiplerin ortak aklı ve ortak iradesi değildir; ortak akıl, ortak irade "Türkiye'nin Müslüman kalarak çağdaşlaşmasıdır."[78]

Derslerin içeriğine gelince, hükümetin eğitim malzemeleri üzerindeki kontrolü müphemdir. Milli Eğitim Bakanlığı imam hatip okullarındaki her ders için ders kitapları hazırlar. Öğretmenlerin bu kitaplardaki malzemeyi öğretmesi beklenir; ancak birçok öğretmen bana, bu kitapları "zayıf" bulduğunu söyledi. Samsun'da Arapça öğretmeni olan Nesrin şöyle şikâyet ediyordu: "Ders kitaplarında yeterince ve etkili örnek yok, konuların çoğunu üstünkörü geçiyorlar." O da diğer imam hatip öğretmenleri gibi ek materyal seçiyor ve derste bunları kullanıyordu. Öğrencilere nasıl namaz kılacaklarını öğretirken genç erkek ve kadınların namaz kıldığı DVD'ler gösteriliyordu. Hz. Muhammed'i anlatırken, onun sahabesinin hikâyelerini dile getiren kitaplardan alıntılar okuyorlardı. Benzer şekilde, İslami ahlak ve etik öğretirken, kurmaca ahlak meselleri aktarıyorlardı. İstanbul'da Kuran öğretmeni olan Peride'ye göre, bu tamamlayıcı malzemeler "farklılık kazandırıyor ve öğrencilerin konuya ilgisini çekiyordu."

Öğretmenler dinin siyaset ve toplumdaki rolü hakkında bir dizi görüşü destekleyen yardımcı malzeme seçmekte de takdirlerini kullanır. Dolayısıyla, içlerinden bazıları devletin laik gündemini takviye eden ya da yansıtan malzemeler seçerken başkalarının ona meydan okuyan ya da altını kazıyan malzemeleri tercih etmesi şaşırtıcı değildir. İstanbul'da tarih öğret-

78 http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/4/0448.htm, son giriş Aralık 2011.

meni olan Neşe kendini laik olarak tanımlıyordu ve imam hatip okuluna atanmasından şikâyet ediyordu. Yardımcı malzemelerin büyük bölümünün İslami muhtevası olduğuna işaret ediyordu:

> Geçen gün Osmanlı sultanları hakkında satın aldığım bir DVD'yi izliyordum. İçeriğinden hoşlanıp onaylasaydım sınıfta gösterecektim. DVD'de her Osmanlı sultanının bir savaşa girişmeden önce Kuran'dan sure okuduğunu görüp şoke oldum.

Neşe bu malzemeyi dersinde göstermemeyi tercih etti, ama birçok meslektaşının öyle yapmadığından kuşkulanıyordu.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın teftişleri bazen belirsiz ya da gevşek görünse bile, devlet görevlileri, öğretmenlerin düzenli teftişlerle kendilerine sunulan programa sadık kaldığını sağlama alır. Soruşturma sonucu müsaade edilmiş müfredat ya da kitaplardan sapmış olan öğretmenler de bulunur. Bu tür durumlarda başka okullara ya da başka şehirlere atanırlar, bazıları ise en ağır durumlarda tamamen görevden alınır.[79]

Öğretmenler dersliklerden başka gayrı resmi yollar ve mekânlar üzerinden de öğrencileriyle ilişkilerini sürdürür.[80] Bazıları öğrencilerinin evlerinde özel dersler verir. Diğerleri başlarına geçerek ya da destekleyerek, öğrencilerin müfredat dışı faaliyetlerine de katılır. Dersten sonra erkek öğrencilerle futbol oynarlar, yıllık okul pikniklerine katılırlar ya da onları hafta sonları müsabakalara ve gençlik örgütleri toplantılarına götürürler. Tatillerde şehrin çevresindeki kültür gezilerinde öğrencilere eşlik ederler.

Öğretmenler öğrencileri, benimsedikleri tutumlarla ya da izledikleri pratiklerle de etkiler. 1970'lerde imam hatip öğrencisi olan Kerim bu örneklerdendir: "İslamcı yayınları okumaya Arapça öğretmenim yüzünden başladım. Okula aynı otobüsle gidiyorduk; yanında sürekli Tevhit ya da Şura taşıdığını hatırlıyorum."[81] 1990'larda imam hatip öğrencisi olan Fırat'ın anlattığına göre, onu Milli Gençlik Vakfı toplantısına ilk götüren

79 Bulaç, agm, s.25.
80 Linda Herrera, benzer bir görüngüyü Mısır'daki özel okullarda da gözlemlemişti. Linda Herrera, "Islamization and Education: Between Politics, Profit, and Pluralism," *Cultures of Arab Schooling: Critical Etnogoraphies from Egypt*, ed. Linda Herrera ve Carlos Alberto Torres (New York, 2006), s. 30.
81 *Tevhit* ve *Şura*, 1970'lerin sonlarında yayınlanan İslamcı gazetelerdi. Nevzat Onay, *Son Senelerde Neşredilen İslami Dergiler Üzerine Bir Araştırma*, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1981.

Kuran öğretmeniydi ve aynı öğretmen İslami siyasetlerle içli dışlı olmasında da belirleyici bir rol oynamıştı.[82] Bu toplantılardan birinde Fırat, o sırada İstanbul belediye başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan ile karşılaşmış, Erdoğan ona şöyle demişti: "Bir gün bu ülkenin cumhurbaşkanı da imam hatip okulu mezunu olacak." Kasım 2007'de, bir imam hatip okulu öğretmeninin Atatürk'ün ölüm yıldönümü anmalarına katılmayı reddettiği haberleri çıktı; öğretmen, hilafeti kaldıran birini anarken kendini rahat hissetmediğini söylüyordu.[83] Öğretmenine özenecek bir öğrenci için bu davranışın nasıl bir örnek teşkil edeceğini tahayyül etmek güç değildir.

Öğretmenler, öğrencilerini İslami ritüel ve normlara alıştırma konusunda da tayin edicidir.[84] Konuştuğum öğretmenlerin neredeyse hepsi, ya yakındaki bir camide ya da okuldaki mescitte düzenli namaz kıldığını söyledi. Ayrıca çoğu, öğrencilerini de namaza teşvik ettiğini belirtti. İstanbul'daki bir imam hatip okulunda 1. sınıfta olan Basri, öğretmenlerin öğrencileri namaz kılmaları için zorladığını da ima ediyordu: "Haftanın çoğu gününde sabah ve akşam namazlarını kılmam. Hafta sonları bazen babamla birlikte namaz kılarım, ama yine de günde beş vakit namaza gitmem. Okulda ise daima namaz kılarım, çünkü kılmazsam öğretmenlerim deli olur." Basri'nin arkadaşı İsmail de yemeklerden sonra "elhamdülillah" deme alışkanlığını öğretmenlerinden aldığını söylüyordu: "Benim ailemdekiler de dindar insanlar, ama yemeklerden sonra hiç elhamdülillah demezler. Herhalde annem bunu söylediğimi fark etmiş olacak ki, niye öyle yaptığımı sordu." İstanbul'da Kuran öğretmeni olan Hüma öğrencilerin bu yorumlarını doğruladı: "Okul bittiği zaman da öğrencilerin sadece derslerde öğrendiklerini değil, kendilerine öğretilen tavır ve davranışları da unutmayacaklarını umut ediyoruz."

Mesleki dersler veren imam hatip öğretmenlerinin çoğunluğu da bir zamanlar imam hatip öğrencisi olmuştur.[85] Aynı dersleri onlar da almış, aynı ortamda onlar da bulunmuştur. Benzer bir arka plandan geldikleri

82 MGV, İslamcı RP ile ilişkili bir örgüttü. Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı tartışacağım.

83 Mustafa Gazalcı, *Eğitime Dinci Çember* (Ankara, 2008), s. 133.

84 Benzer bir görüngü, Mısır'daki İslami özel okullarda da görülür. Herrera, agm, s. 27.

85 Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze* (İstanbul, 2005), s. 163; Feride Acar ve Ayşe Ayata, "Discipline, Success and Stability: The Reproduction of Gender and Class in Turkish Secondary Education," *Fragments of Culture: he Everyday of Modern Turkey*, ed. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (New Brunswick, 2002), s. 96.

için, sadece dine içten bir bağlılıkla yetinmeyip onun yaygınlaşması çabasına katılmak da isterler.

İmam hatip öğretmenlerinin çoğu, zorunluluktan değil istedikleri için buradadır. Bu okullara inanır ve sundukları söylemi sahiplenirler. İmam hatip öğrencilerinin düz liselerdekilerle karşılaştırıldığında daha sakin ve saygılı olduğuna da inanırlar.[86] İstanbul'da Kuran öğretmeni olan Peride şöyle demişti: "İmam hatip okulları öğrencileri daha itaatkâr ve daha az problemlidirler." İstemeden imam hatip okullarına atanan bazı öğretmenler bile, bu tecrübenin hoşlarına gittiğini ve ayrılmayı düşünmediklerini söylüyorlardı.

Habitus'un Sergilenmesi

İmam hatip okullarının resmi ve gayrı resmi müfredatı, İslami norm ve uygulamalarda güçlü bağlar tesis eden bir *habitus*'u da aktarır. İmam hatipliler kamusal ve özel hayatlarının idaresinin mümkün olduğunca Kuran ve Hz. Muhammed örneğine uygun olması gerektiğine inanır. Dini uygulamada, sosyal ilişkilerde, hatta kişisel temizliklerinde Hz. Muhammed'e özenirler. Rehberleri olduğunu düşündükleri ilk İslam önderlerine saygı duyarlar.

Bu, İslam tarafından esinlenmiş ve etkilenmekte olsa bile, imam hatip öğrencilerini düz liselerdeki muadillerinden keskin bir şekilde ayıran tek *habitus* değildir. 1990'ların sonlarından itibaren İslamcıların birçoğu, İslami hareketteki değişiklikler sonucu "cemaat kimliğinin zorunluluklarından" sıyrılmıştır.[87] Bu değişiklikler, dindar ve laik kimliklerini içgüdüsel bir şekilde ve kolaylıkla ortaya koyan imam hatip öğrencilerinin görüşleri ve davranışlarında etkili olmuştur. Başörtülü öğrenciler okullarda, ayaklarında parıldayan Converse ayakkabılarla yürür. Erkek öğrenciler cuma namazlarından sonra futbol maçlarına çıkar. Öğrenciler, İslami yayınlar ve radyo kanallarının yanı sıra, laik televizyon kanallarını da izler. Sagapo ve Tarkan'ın konserlerine gider, Hekimoğlu İsmail ve Elif Şafak'ın kitaplarını okurlar. Bir öğretmen şöyle demişti: "Bugün bir düz liseyle imam hatip lisesi öğrencisi arasındaki tek

86 Aykırı bir kanaat, birinci bölümde verilmişti: Bir öğretmen, öğrencilerinin derste kâğıt uçak uçurduğunu söylüyordu.

87 Ayşe Saktanber, "Performance, Politics, and Visceral Transformation: Post-Islamist Youth in Turkey," *Being Young and Muslim: New Cultural Politics in the Global South and North*, ed. Asef Bayat ve Linda Herrera (Oxford, 2010), s. 270.

fark, türban takmaktır. Görünüşleri, izledikleri televizyon dizileri, makyajları, okudukları kitaplar, kullandıkları takvimler hep aynıdır."[88]

Dahası, imam hatip öğrencilerinin çoğunlukla okullarıyla ilgili çekişme ve tartışmalara ilgi duymadığını ve bunlardan bıkmış olduklarını da fark ettim. Bu gençler "farklı türden" bir okulda olduklarının ve okullarının genel devlet eğitime bir alternatif teşkil ettiğinin farkındaydı. Okulda örtünmenin siyasi bir mesele olduğunu da biliyorlardı. Ama bundan başka, gazetecilerin ve siyasetçilerin bu okulları siyasi, sosyal ve kültürel değişimin motor unsurları olarak görüp tartıştığından haberdar görünmüyorlardı. Sanki genelde, müfredat reformunun son derece tartışmalı niteliğinden ve takip ettikleri müfredatın onlarca yıllık siyasi ve ideolojik çekişmelerin bir ürünü ve yansıması olduğundan habersizdiler.

İmam hatiplerin etraflı bir şekilde "anlaşılması" bu okulları sadece siyasetçilerin, kanaat önderlerinin ve entelektüellerin gözündeki siyasi veçhelerine ve rollerine indirgeyemez. Günlük temelde iç içe bir ilişki içinde olanlar için imam hatipler "gündelik" okul tecrübesi sunan sıradan okullardır. İlişki kurduğum öğrenciler, siyasi bir amaç gereği olarak burada bulunduklarını ya da bu okulların sosyal bir dönüşüm aracı olduğunu düşünmüyordu. Siyaseti bilmeyen ya da onunla ilgilenmeyen gençliğin bir davranış özelliği olarak, öylesine, gündelik hayatlarına devam ediyorlardı. Benzer şekilde öğretmenler de, İslami hareketle bağlantılı bir eğitim biçimine katkıda bulunduklarının farkındaydılar ama kendilerini esasen eğitimci olarak görme eğilimindeydiler; siyasi eğilimleri taliydi.

Öğretmenler ve öğrencilerin İslami siyasetle ilgileri asli olmasa bile, geniş bir unsurlar ve aktörler silsilesi, imam hatip okullarını ve mezunlarını İslami hareketin ön saflarına itmektedir. Bir sonraki bölümde imam hatip öğrencilerinin siyasi görüş ve hassasiyetlerini kalıba sokmakta etkili olan unsurlar ve aktörler anlatılacaktır.

88 Aylin Akpınar, "The Making of a Good Citizen and Conscious Muslim through Public Education: The Case of Imam-Hatip Schools," *Education in 'Multicultural' Societies–Turkish and Swedish Perspectives*, ed. Marie Carlson, Annika Rabo ve Fatma Gök (Stockholm, 2007), s. 166.

Üçüncü Bölüm

SİYASİ SOSYALLEŞMENİN ARACILARI

Camia İçindeki Etkiler

Mehmet ve Ahmet, Samsun'da doğup büyümüş iki kardeş. Aralarında bir yaş var, bu yüzden aileleri onları okula birlikte göndermiş. Aynı ilkokuldan mezun olmuşlar ve eğitimlerine aynı imam hatip lisesinde devam etmişler. Mezun olduktan sonra üniversiteye girip İstanbul'a taşınmışlar. Mehmet, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine, Ahmet de Tıp Fakültesine girmiş. Şimdi kırklı yaşlarının başındalar; evliler ve çocukları var, doğdukları yerde yaşıyorlar. Mehmet AKP için çalışan üst düzey bir devlet memuru, Ahmet ise aile hekimi.

İki kardeş dış görünüşleri ve geçmişleri dışında birbirine siyasi, dini ve sosyal eğilimleri bakımından neredeyse hiç benzemiyor. Mehmet 1980'lerin sonlarından bu yana İslami siyasetle ilgilenmiş; hem Refah Partisinin hem de Fazilet Partisinin orta düzey kadrolarında çalışmış. Ahmet ise İslami siyasete hiç katılmamış. 1980'lerde ve 1990'larda merkez sağ ANAP'a oy veriyormuş ama son iki genel seçimde oy kullanmamış. Mehmet düzenli olarak camide namaz kılan mütedeyyin bir Müslüman; türbanlı bir kadınla evli, alkollü lokantalarda yemek yemiyor. Buna karşılık Ahmet sadece cuma namazlarına gidiyor ve ramazanda oruç tutmuyor. Başı açık bir kadınla evli ve rakıyı denediğini de ağzından kaçırdı.

İmam hatip öğrencileri ve mezunları benzer bir *habitus*'u sergilese bile, ortak bir eğitim ve aile geçmişine sahip olmak, mezunların dini, sosyal ve siyasi eğilimlerindeki büyük farklılıkların önünde engel değildir. Mezunlar ortak bir eğitim tecrübesine sahiptir; aynı derslikleri paylaşır, aynı kitapları okurlar.[1] Öğle namazlarında camilerde ve mescitlerde birlikte namaza dururlar. Karşı cinsle ilişkileri sınırlıdır ve öğretmenleri de birbirlerine benzer. Dahası, imam hatip öğrencilerinin ezici çoğunluğu sosyoekonomik geçmiş deneyimleri anlamında da benzerlikler taşır. Muhafazakâr dindar, hayatını memur, esnaf ya da serbest meslek sahibi olarak sürdüren, çalışan sınıftan ailelerden gelmişlerdir.

1 Bu, 3. ve 4. yıllardaki haftalık 10 saat seçmeli dersler dışında geçerlidir.

Benim imam hatip öğrenci ve mezunlarıyla tecrübelerim, laikçilerin bu okulların öğrencilerin beyinlerini yıkayan yerler olduğu yönündeki görüşüne aykırı düşüyor. Bir okulun başka tarzda eğitim vermesi, bu eğitimin bütün öğrenciler üzerinde tek biçimli bir etkiye sahip olacağı anlamına gelmez.[2] İmam hatip okullarındaki resmi ve gayrı resmi müfredat, her öğrencinin farklı şekilde aldığı mesajlar iletmektedir. Paul Willis'in belirttiği gibi, öğrenciler eğitimi çok çeşitli yollarla alan ve ilerleten "aktif alıcılardır."[3] İmam hatip öğrencileri ve mezunları da hayat, din ve kendilerinin siyaset ve toplumda oynaması gereken rol üzerine zengin kanaatlere ve bakış açılarına sahiptir.[4]

Öğrencilerin benzer etkilere eşit derecede maruz kaldıkları durumlarda bile bunlardan aynı şekilde ve aynı ölçüde etkilenememesi mümkündür. Samsun'daki kardeşlerin durumu böyledir. Küçük kardeş Ahmet, "iyi bir Müslüman değil" diye damgalanabilecek bir dizi davranış sergilemektedir. Siyaset ve toplum bir tarafa, dinin kendi özel ve kamusal hayatında oynaması gereken rol konusunda hiç de istekli değildir.

Mehmet ve Ahmet gibi örnekler kolaylıkla bulunabilir. İmam hatip mezunları arasında siyasal İslamdan yana ve laik devlete karşı olanlar

2 Herrera da, okulların öğrencilerini tekbiçimli olarak sosyalleştirdiği görüşüne karşı çıkar ve Mısır'daki İslami özel okullarla ilgili araştırmasında, okulların mutlaka hegemonik bir devletin egemenliği altında statik sosyal kurumlar olarak işlemek zorunda olmadığı görüşünü dile getirir. Okullar "direnişin, görüşmenin ve itaatin dinamik alanları" haline gelebilirler. Linda Herrera, *The Sanctity of the Schools: New Islamic Education and Modern Egypt*, doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 2000, s. 7-8, 27-28. Gregory Starett de benzer şekilde, dini eğitim üzerindeki devlet denetimi ve düzenlemesinin İslami öğretinin kalıba dökülmesinde, devletin öngördüğü şekilde işe yaramadığı görüşünü dile getirir. "Ne kadar harcama yapılırsa o kadar etkili olan sosyal bir kontrol" olarak anlaşılan eğitim programlarının, aksine, "ülkenin geniş tabanlı "İslami" hareketinin, yani mevcut Mısır hükümetine yönelik en önemli siyasi muhalefetin neden olduğu entelektüel, siyasi ve sosyal meydan okumalar türettiğini" belirtir. Gregory Starrett, *Putting Islam to Work: Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt* (Berkeley, 1998).
Sosyal aracı hakkındaki teoriler, öğrencilere görece pasif aracılar olarak muamele eden ve okullara onları yaratmak ve şekillendirmekte en büyük gücü atfeden, çok daha fazla sınırlı, determinist sosyal yeniden üretim yaklaşımlarına da ilginç bir karşı çıkış sunar. Kathleen Lynch, *The Hidden Curriculum: Reproduction in Education* (Londra, 1989); Henry Giroux, *Theory and Resistance in Education* (Londra, 1983).

3 Paul Willis, *Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs* (New York: Columbia University Press, 1981), s. 175.

4 Benim imam hatip öğrencileriyle yaşadığım deneyim, sosyal aracı görüşlerini destekler: Öğrenciler bilginin pasif alıcıları değildir. Soon-Yong Pak, *At the Crossroads of Secularism and Islamism*, doktora tezi, University of Wisconsin-Madison, 2002, s. 47; Gerry Rosenfeld, *Shut Those Thick Lips! A Study of Slum School Failure* (Illinois, 1983); Henry Giroux, "Ideology and Agency in the Process of Schooling," *Journal of Education* 165/1 (1983): 13-34.

da vardır, laik devleti ve onun organlarını destekleyenler de. İslamcı siyasi partilere oy verenler de vardır, merkez sağdaki partilere oy verenler de. Benzer şekilde, içki içen imam hatip mezunları da vardır, alkollü içki servis edilen lokantalara ayak basmayanlar da. Günde beş vakit namaz kılanlar da vardır, sadece cuma namazlarına gidenler de. Bir imam hatip okulundaki dersler ve deneyimler, öğrencinin inanç ve dini hassasiyetlerinin temelini besler; ancak, bu eğitim ve deneyimin, öğrencilerin siyasi görüş ve eğilimlerinin şekillenmesinde doğrudan ve ortak bir rol oynadığını söylemek çok doğru değildir.

Eğer bir imam hatip okulundaki dersler ve deneyim, öğrencilerin ve dini algılayış biçimlerinin politikleştirilmesi için yeterli değilse, bu ihtimale bu dört yıl boyunca başka hangi unsurlar etki eder? Okul çevresinde gelişen ve birey olarak öğrencilerin dini eğitim ve eğilimlerini şekillendiren camialar vardır. Bunlar, öğrencinin dindarlığının artmasında, dine bakışında, siyaset ve din arasındaki ilişkinin doğasına dair görüşlerinin şekillenmesinde hayati bir rol oynar.

Siyasi Sosyalleşmenin Aracıları

2006 ve 2007'de, AKP'de siyaset yapan 12 imam hatip mezunuyla görüştüm. Okul yıllarını överek anlatıyor ve bu deneyimlerin kendilerini toplumun üyelerine karşı sorumlu ve taleplerine cevap verir kıldığını iddia ediyorlardı. O sırada Eminönü belediye başkanı olan Nevzat Er lisedeki kültürel kazanımının kendisini "sıkı çalışan, güvenilir ve ahlaklı bir idareci" olmaya teşvik ettiğini değerlendiriyordu.[5] Nevzat Er'in yardımcısı Haydar da aynı fikirdeydi: "İmam hatip okulları halka hizmetin hakka hizmet olduğu düşüncesinin yaygınlaşmasında temel önemdedir." Nevzat Er'in okul arkadaşı olan Başbakan Erdoğan bir grup gazeteciye, her şeyini imam hatipte aldığı eğitime borçlu olduğunu söylemişti: "İmam hatip dönemim benim her şeyimdir. Hayatımın çizgisini, çerçevesini hep orada kazandım. Vatan aşkını, insanları sevmeyi, bu ülkeye hizmeti, ibadet etmeyi, sadece Allah için sevmeyi, zulmetmemeyi, çevre bilincini, sosyalleşmeyi, dayanışma şuurunu, kendim için

5 Nevzat Er'le görüşme, 24 Nisan 2007.

istediğimi başkası için de isteme zevkini bana imam hatip lisesi öğretti. Şu anda gece gündüz demeden koşmayı, vardan, yârdan, serden geçerek yürümeyi, bu aşkı, bu zevki orası verdi. Bana beni imam hatip lisesi kazandırdı."[6]

İmam hatiplerden mezun olan İslamcı siyasetçiler okul tecrübelerine çok değer verdiklerini söyleseler de, okulların, siyasi görüş ve faaliyetlerini şekillendiren birçok unsurdan biri olduğunu da belirtirler. Düz liselerden mezun olan muadilleri gibi imam hatip mezunları da okullarının çevresindeki ortamın büyük etkisi altındadır. İslamcı siyasetçilerin siyasi hassasiyetlerinin şekillenmesindeki etkenlerin en önemlileri arasında, aile üyeleri, imamlardan özel hocalara ve gençlik gruplarına kadar yerel şahsiyetler ya da önde gelen dini kişiler bulunmaktadır.[7]

AİLELER

Aile toplumun temel unsurlarındandır ve çocuklarının siyasi bilincinin oluşumunda ve şekillenmesinde etkili bir rol oynar.[8] İmam hatip öğ-

6 Muhammed Pamuk, *Yasaklı Umut: Recep Tayyip Erdoğan* (İstanbul, 2001), s. 21-22.

7 Benim "etki" dediğim şey, siyasi sosyalleşme aracıları olarak daha iyi bilinir. Larry Powell bunu "çocukların ve gençlerin siyasi bilinç, davranış ve tavır kazandıkları gelişme sürecinin incelenmesi" olarak tanımlamaktadır. Onun görüşüne göre, siyasi sosyalleşme aracıları (ister kolektif, ister tekil olsun) bireyin siyasi kanaatlerine etki edebilir. Larry Powell, "Political Socialization: The Development of Political Attitudes," *Political Campaing Communication: Inside and Out*, ed. Larry Powell ve Joseph Cowart (Boston, 2003), s. 20; Roberta Sigel (ed.), *Political Socialization: Its Role in the Political Process* (Philadelphia, 1965); Jack Dennis, *Political Socialization Research: A Bibliography* (Beverly Hills, 1973); Herbert H. Hyman, *Political Socialization* (New York, 1969); Peri Kedem ve Mordechai Bar-Lev, "Does Political Socialization in Adolescence Have a Lasting Influence?," *Political Psychology* 10/3 (1989): 391-416; Orit Ichilov (ed.), *Political Socialization, Citizenship Education, and Democracy* (New York, 1990); P.A. Beck, "The Role of Agents in Political Socialization," *Handbook of Political Socialization: Theory and Research*, ed. S.A. Renshon (New York, 1977), s. 114-41.

8 Joyce L. Epstein, *School, Family, and Community Partnership* (Boulder, 2001); Joyce L. Epstein, "School, Family, Community Partnership: Caring for Children We Care," *Phi Delta Kappa* 76/9 (1995): 701-12; Mavis Sanders, *Building School-Community Partnership* (California, 2006); Mavis Sanders, "The Role of 'Community' in Comprehensive School, Family, and Community Partnership Programs," *The Elementary School Journal* 102/1 (2001): 19-34; M. Kent Jennings ve Richard G. Niemi, "The Transmission of Political Values from Parent to Child," *The American Political Science Review* 62/1 (1968): 169-84; Jamies C. Davies, "The Family's Role in Political Socialization," *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 361/1 (1965): 10-19; Şuayip Özdemir, "Din Eğitiminde Ailenin Rolü," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (2002): 113-32; Martin L. Levin, "Social Climates and Political Socialization," *The Public Opinion Quarterly* 25/4 (1961): 596-606.

rencilerinde de durum böyledir.[9] Çocuklarını imam hatip sistem ve camiasına sokanlar çoğunlukla ailelerdir. Çocukların çoğu hangi liseye gideceği konusundaki tartışmaya katılsa bile, genellikle son sözü aileler söyler. Bir baba açıkça şöyle demişti: "Oğlum 18'ini devirene kadar dizginleri bende." Onun sözlerini yankılar gibi bir anne de şöyle vurgulamıştı:

> 14 yaşındaki bir çocuk, kendisi için neyin iyi olduğunu bilmek için çok genç. Eğer benim kızıma kalsaydı evimizin yanındaki düz liseye gitmeyi tercih ederdi. Ama şansımıza, babası ve ben ona doğru yolu gösterdik. Onun için iyi olan imam hatip okuluna gitmek.

Benim anketimdeki sorulardan biri şöyleydi: "Niye imam hatip okuluna gitmeyi seçtiniz?" 853 öğrencinin 600'den fazlası, imam hatibe gitme kararını kendisinin değil ailesinin aldığını söylüyordu. Öğrencilerden bazılarının kullandığı cümleler şunlardı: "Ben seçmedim, ailem seçti" ve "Ailem baskı yaptığı için buradayım."[10]

Aileler çocuklarına aşılamak istedikleri değerleri bu okulların vereceğine ve büyüteceğine inanır. Gerçekten de, imam hatip okullarındaki öğrencilerin ebeveynlerinin yüzde 80'i imam hatip mezunudur.[11] İmam hatip mezunu ve çeşitli yerlerde din öğretmenliği yapmış bir baba olan Zafer, imam hatibin okul ve ev ortamı arasında "pürüzsüz bir geçiş" sağlayan tek okul olduğunu iddia ediyordu. Diğer bir imam hatip mezunu Zeki, bu düşünceleri doğrularcasına "Çocuğumu imam hatibe göndererek nasıl Fatiha okunacağını öğrenmesini sağlıyorum" diye ekledi. Zeki'nin karısı Nilüfer, imam hatip okullarının "öğrencilerin İslami değerlere bağlı kalmasını sağlayan" tek okul olduğunu söyledi: "Kızımı imam hatibe yollayarak sağlam, ahlaklı ve dini bir ortamda eğitim almasını sağlıyorum."

9 Doğal olarak bu konu psikoloji ve eğitim çalışmaları gibi disiplinlerin alanındadır. Bkz. Jensen Leichter, *The Family as Educator* (New York, 1975); Bradley A. Levinson ve Kathryn M. Borman, *Schooling the Symbolic Animal* (Lanham, 2000); Joan E. Grusec ve Paul D. Hastings (ed.), *Handbook of Socialization: Theory and Research* (New York, 2007).

10 Örneğin, Sarıyer İmam Hatip Lisesindeki ankete katılan 58 öğrenciden 54'ü imam hatip okullarına gitme kararını ailelerinin verdiğini yazmışlardı.

11 Ahmet Onay, "İmam-Hatip Liselerindeki Din Eğitimi ve Dindarlık Yansımaları," *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim* (ed. Mahmut Zengin) (İstanbul, 2005), s. 97-112.

İmam hatip öğrencilerinin çoğu, ilişkilerini olabildiğince İslami kural ve ilkelere göre yaşayan ve yürüten ailelerden gelmektedir. Babaları ve ağabeyleri cuma namazlarına gider, anneleri ve ablaları başörtüsü takar. Ramazanda akrabalarıyla türbe ziyaretleri yaparlar. Dedeleri ve büyükanneleri hacca gider. Teyzeleri ve halaları gece yatmadan önce Kuran okur. Amcaları ve dayıları çember sakallıdır ve sol ellerinde gümüş alyanslar vardır. Yine de, aileyle olan bu benzerliklere rağmen çocuklar, tıpkı Samsunlu ağabey kardeş gibi, farklı davranışlar sergileyebilmektedir.

Büyüdükleri ve sosyalleştikleri ortamın bir sonucu olarak, imam hatip öğrencileri okul öncesinde de dini tutum ve davranışlar sergileyebilmektedir. Konya'da bir imam hatip dördüncü sınıf öğrencisi olan Abdullah, kız kardeşi Fadime'yle birlikte babasını namaz kılarken izleyip, hareketlerini taklit ederek namaz kılmayı öğrendiklerini söyledi. Abdullah'ın arkadaşı Necati ise babasının ona camide namaz kılmanın ne kadar önemli olduğunu anlattığını, onu arabayla anaokulundan alıp cuma namazına götürdüğünü anlattı. Anaokulundan camiye gidiş geliş iki saat sürmesine rağmen, babasının bundan şikâyetçi olduğunu hatırlamadığını söyledi. Necati'nin babasıyla görüştüğümde, anlattıkları oğlunun hislerini teyit edecek nitelikteydi:

> Oğlumla namaz kılarak hem dini vecibelerimi hem de babalık görevimi yerine getiriyordum. Hem onunla vakit geçiriyor hem de ona İslami değerleri aşılıyordum. Şimdi dönüp baktığımda oğluma hem baba hem de Müslüman olarak iyi bir örnek olduğumu görünce o iki saatlik araba yolculuğuna değdiğini anlıyorum.

Görüştüğüm imam hatip öğrencilerinin ve mezunlarının çoğu aile fertlerinden gördüklerinin ve onlarla olan etkileşimlerinin, ilk dini eğitimlerini şekillendirdiğini ifade etti. Karaman bana "ömürlük Kuran eğitimi" olarak adlandırdığı şeyle onu ilk tanıştıran kişinin babaannesi olduğundan bahsetti. 1980'li yıllarda imam hatip öğrencisi olan Kaya, oğlunun dini eğitimi üzerindeki etkisini sorduğumda şunları söyledi:

> Cumartesi sabahları babalığı bırakıp öğretmene dönüşüyordum. Ben imam hatip okuluna gittim, bu yüzden İslam ilimleri hak-

kında bilgim var. Kuran'ı çok iyi bilirim. Cumartesi günleri oğullarıma Kuran okumayı öğretirim. Bazen tefsir de yaparız. Böyle vakit geçirmeyi çok seviyorum ama çocuklarımın o kadar hoşuna gidiyor mu bilmiyorum. Bana sanki bir saat sonra sıkılıyorlar gibi geliyor.

Namaz kılmayı babasından öğrenmiş olan Başbakan Erdoğan, İstanbul İmam Hatip Lisesine başlamadan önce beş vakit namaz kılıyormuş.[12]

Ailelerinin dini anlamda etkileri öğrencilerin siyasi görüşlerini etkileyebilmektedir. Birçok imam hatip mezunu aktif siyasette olmanın dini bir vecibe olduğu fikrindedir. AKP'nin alt kademelerinde çalışan bir imam hatip mezunu olan Sabri şunu aktardı: "Babam hep siyasete Allah'ı memnun etmek için girdiğini söylerdi." İstanbullu bir dördüncü sınıf öğrencisi olan Kazım da şöyle dedi: "Babam RP'den bakandı. Mitinglerde büyüdüm. Siyaset benim kanıma işlemiş." Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan da babalarının onlara bir siyasi görev fikri aşıladığından bahsetmektedir.[13]

Aktif siyasetin teşvik edilmesi sık sık siyasi yakınlaşmalar halini alır. Aileler çocuklarının siyasi eğilimlerini onaylayarak veya onaylamayarak onlara siyasi inançlarını aktarır. İmam hatip mezunlarının çalıştığı veya oy verdiği siyasi partiler genellikle ebeveynlerinin desteklediği partilerdir. Cumhurbaşkanı Gül, MSP'yle olan yakınlaşmasının tesadüfi olmadığını söylemiştir; babası 1973'te MSP'den Kayseri milletvekilliğine aday olmuştur.[14] Sabri'nin arkadaşı Musa bana Erbakan şehirlerine geldiğinde beş altı yaşında olduğunu söyledi ve hatırladıklarını şöyle aktardı: "Babam ağabeyimle beni alıp şehir merkezine götürdü. Erbakan'ı duymamızı istiyordu. Bugün ağabeyim de ben de siyasetin içindeyiz. Ben yerel seviyede çalışıyorum, ağabeyim mecliste milletvekili." Benzer hislere sahip olan, Saadet Partisi üyesi Cemre şunları söyledi: "Babam Milli Görüşü yirmili yaşlarında benimsedi, öldüğü güne kadar da bundan

12 Turan Yılmaz, *Tayyip: Kasımpaşa'dan Siyasetin Ön Saflarına* (Ankara, 2001), s. 36-37

13 *Yeni Şafak*, 24 Nisan 2007; http://www.temelcoskun.com/YaziDetay.aspx?ID=3, son erişim tarihi Kasım 2011

14 Süleyman Kurt, "Cumhur İkinci Kez Köşk Yolunda," *Zaman*, 14 Ağustos 2007.

vazgeçmedi.[15] Şimdi meşaleyi taşıma sırası bende. Parti değiştirip onun hatırasına ihanet edemem."

Dini Otorite Figürleri

Aileler gibi, İslami hareket içindeki dini otoriteler de imam hatip öğrencilerinin görüşlerini etkilemede ve biçimlendirmede önemli yere sahiptir. Bu figürlerin otoritesi büyük ölçüde dini metinleri, özellikle de Kuran'ı okuyabilmelerinden ve yorumlayabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Büyük çoğunluğu imam hatip mezunu olup, ya mahalle camilerinde imam, ya tarikat lideri ya da cemaat üyeleridir. Dini bilgileri ve uygulamaları aktarır, bazı tavırları, yaşam biçimlerini ve görüşleri aşılarlar. Dönemin Ensar Vakfı başkanı Ahmet Şişman'ın sözleriyle:

> Her okulun civarında Müslüman olmanın ne demek olduğunu tam anlamıyla kavramış bir grup insan olurdu. Bu insanlar okulun İslam anlayışına göre sağlıklı bir şekilde gelişmesini sağlardı. İstanbul'da da Celal Hoca ve Mahmut Hoca vardı.[16]

İmam hatip öğrencilerine İslami değerleri benimsetmek için üç grup dini otorite figürü bilhassa önemlidir.

Özel Hocalar

Özel hocalık uzun süredir var olan, çok yaygın bir uygulamadır. Her konu ve ihtiyaca hitap eden özel hocalar bulunmaktadır. Aralarında öğrencileri özel lise ve üniversite sınavlarına hazırlayanlar da vardır, heykel veya yelkencilik gibi özel ilgi alanlarında ders verenler de. Özel ders piyasası içinde İslami ilimlerle ilgili bilgisini sunan bir grup da mevcuttur. Bu özel hocaların bazıları geçimini özel derslerden kazanan profesyonellerdir. Kimileri de ek iş olarak özel ders veren kişilerdir. İkinci gruptakiler arasında imam hatip okullarında meslek öğretmenliği yapanlar, düz liselerde din

15 Milli Görüş birçok siyasi partinin temelini oluşturan bir ideolojidir. Ahmet Yıldız, "Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook," *The Muslim World* 93/2 (2003): 187-209.
16 Ahmet Şişman, "Özel İmam-Hatip Liseleri Açılabilir," *İzlenim* 38 (1996): 33.

öğretmenliği yapanlar, özel dershanelerde yöneticilik yapanlar ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından atanan din adamları bulunmaktadır. Bazı özel hocalar yalnızca tek bir konuda, bazıları birçok konuda ders verir. Bu hizmetleri karşılığında paradan bağışa kadar birçok şekilde ücret alırlar. Ödeme şeklini ailelerle aralarındaki ilişki belirler.

1998'deki eğitim reformundan sonra din dersleri veren özel hoca sayısında hızlı ve büyük bir artış yaşanmıştır. Katsayı uygulamasının getirilmesi üzerine muhafazakâr aileler çocuklarını (özellikle de akademik anlamda umut vaat edenleri) imam hatip okullarından alıp devlet okullarına yazdırmaya başlamıştır. Bu aileler çocuklarının istedikleri üniversitelerde okuma şansını riske atmak istememektedir, fakat bir yandan da devlet okullarında verilen dini eğitimden memnun değildirler. Bu yüzden dini eğitim vermenin alternatif kanallarını aramış ve bu süreçte bazıları çocuklarına İslami konularda evde ders verecek özel hocalara yönelmişlerdir.

Katsayı uygulamasının hâlâ yürürlükte olduğu dönemde bu özel hocalardan birkaçıyla tanıştım. Hepsi de katsayı uygulamasının çok işlerine yaradığından söz ediyordu. Eyüp içtenlikle şunları söyledi: "Askeriye farkında olmadan ekmeğimize yağ sürdü." Başka bir özel hoca olan Rasim de şöyle dedi: "Bu katsayı meselesinden şikâyet edip Allah'ı kızdırmak istemem. Sonuçta bu katsayı uygulaması benim ekmek kapım."

Düz lise öğrencilerinin özel din hocalarına yönelik talebindeki artış 1998'den sonra yaşansa da, imam hatip okullarından bu hocalara öğrenci akışı hiç kesilmemiştir. Özel hocaların hepsi müşteri kesiminin çekirdeğini oldum olası imam hatip öğrencilerinin oluşturduğunu söyledi. Örneğin Eyüp "Şu anda on yıl öncesine kıyasla düz liselerden çok daha fazla öğrencim olduğu doğrudur. Ama bu bütün öğrencilerimin düz liselerden olduğu ya da özel din hocası olarak 1998'in bir sonucu olarak ortaya çıktığım anlamına gelmiyor" dedi. İmam hatip öğrencilerinin geçmişten beri bu işin önemli bir parçası olageldiğini vurgulamak için de şunları ekledi: "Ben otuz yıldır özel hocalık yapıyorum. Yüzlerce öğrenciye ders verdim. On yıl önceye kadar bu öğrencilerin çoğu imam hatipliydi." Eyüp'ün arkadaşı, başka bir özel hoca olan Hasan da şunu söyledi: "Öğrencilerimin çoğu bu mahalledeki imam hatip okulundan... Ders programları çok zor,

bilhassa dersleri zayıf öğrenciler için. Ailelerin çoğu 'Çocuğuma yardım etmezsen sınıfta kalacak' diyor."

Özel hocaların büyük kısmı ya imam hatip okullarında veya Kuran kurslarında öğretmenlerden ya da Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışan imamlardan oluşmaktadır; yani, din derslerini hükümetin belirlediği çerçeve dâhilinde vermektedir. "Sınırlarımı biliyorum. 11 yaşından beri din eğitimi vermeyi öğreniyorum. Şu an 55 yaşındayım" diyen Rasim'in bu sözleri başka bir önemli noktayı akıllara getirir: Özel hocaların büyük çoğunluğunu, tıpkı Rasim gibi, öğrencilerin okul deneyimine aşina olan imam hatip mezunları oluşturmaktadır.

Öte yandan çeşitli dini grupların mensubu olan ve bu İslami grupların yönetimindeki Kuran kurslarında veya sivil toplum kuruluşlarında eğitim veren özel hocalar da vardır. Bu hocalar İslami konularda devlet müfredatına bağlı kalmaksızın, öğrettikleri konularda ve kendilerini ifade etmeleri hususunda hiçbir kısıtlama olmaksızın ders verebilmektedir.

Özel hocaların bazıları, İsmailağa cemaati ve Süleymancılar gibi, Nakşibendilerden türemiş tarikatların ve cemaatlerin üyesidir.[17] Her iki dini grup laik devlet düzenine karşı bir İslam düşüncesine bağlıdır. Çoğu gayrı resmi olan Kuran kursları düzenler ve çoğunlukla muhafazakâr kesimin yaşadığı yerlerde sivil toplum kuruluşları faaliyetleri yürütürler. Gökhan da bu özel hocalardan biriydi: Süleymancı tarikatının kurup işlettiği bir Kuran kursunda ders vermekteydi ve kendisi de bu tarikata üyeydi: "Bir öğrenciyle o kadar uzun vakit geçirdikten sonra öğrencinin benim İslamı uygulayış biçimimi ve İslamın siyasetteki yerine bakış şeklimi benimsemesinden daha doğal bir şey olamaz."

Aileler çocuklarını bu kurslardaki veya kuruluşlardaki özel hocalara gönderince, çocuklarının alternatif düşüncelere ve görüşlere maruz kalma ihtimali de artmaktadır. Özel dersler daha fazla mahremiyete olanak tanıdığı için hocaların düşüncelerini daha kolay dile getirmelerini sağlamaktadır. Her ne kadar iki hoca grubu da öğrencilerine dini hassasiyetleri telkin etmeye ça-

17 *Nakşibendiler* hakkında, Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford, 2003), s. 153-150; Sencer Ayata, "Traditional Sufi Orders on the Periphery: Kadiri and Nakşibendi Islam in Konya and Trabzon", *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, der. Richard Tapper (Londra, 1991), s. 223-253.

lışsa da, bir imam hatip okulunda Arapça öğretmeni olan Meral imam hatip hocalarıyla özel hocalar arasındaki hizipleşmeyi dile getirmektedir:

> Öğrencilerim saz çaldığımı biliyordu. Öğretim yılının sonuna doğru [Mayıs 2006], onlara saz çalmamı istediler... Ben sınıfa saz çalmaya başlayınca öğrencilerden biri kulaklarını tıkayıp "Haram bir şeyin parçası olmak istemiyorum" dedi. Bu, öğrencinin okulda öğrendiği bir şey değildi. Özel hocasından öğrenmiş.

Öğrencinin evinin mahrem ortamında özel hocalar bazı düşünceleri telkin edip, diğerlerini kötüleyebilirler. İmam hatipler okullarındaki gibi Atatürk'ü halifeliği kaldırdığı için eleştirmek veya Müslüman Kardeşleri Mısır'daki "laik" rejime karşı mücadele ettikleri için övmek o kadar riskli bir şey değildir. Dolayısıyla, özel hocalar öğrencilerine İslam düşüncesinin radikal yönlerini daha rahat bir şekilde telkin edebilirler.

İmamlar

İmamlar İslami görüşleri genelde cemaatlerine, özelde imam hatip öğrencilerine aşılama konusunda otoriter bir konuma sahiptir. İmamların asli görevi cemaatlerine namaz kıldırmak ve cuma günleri vaaz vermektir. Bu ve bunun gibi işlevlerinin yanı sıra cemaatlerine dini, toplumsal ve maddi tavsiyelerde de bulunabilirler.[18] Kimi durumlarda gençlere danışmanlık yaparlar. Bir imam şunları söylemiştir: "Hafta sonları camide lise öğrencilerine ders veriyorum. Birçok konunun işlendiği bu dersler, dini bir otorite tarafından manevi rehberlik ve ahlaki eğitim verilecek şekilde belirleniyor."

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışan imamlar hiyerarşik bir yapı içinde hizmet vermektedir. Cuma vaazları kuruma bağlı on altı din âliminden oluşan bir komite tarafından yazılır. Vaaz metni tamamlanınca yet-

18 İmamların cami dışındaki bölgesel nüfuzlarıyla ilgili karşılaştırmalı bir inceleme için, Patrick D. Gaffney, "Authority and the Mosque in Upper Egypt: The Islamic Preacher as Image and Actor," *Arab Society: Class, Gender, Power,and Development*, der. N.S. Hopkins ve Saad Eddin Ibrahim (Kahire, 1997), s. 551-574. Patrick D. Gaffney, "The Changing Voices of Islam: The Emergence of proffessional Preachers in Contemporary Egypt," *The Muslim World* 81/1 (1991): 27-47; Zahra Kamalkhani, "Gendered Islam and Female Preachers in Contemporary Iran," *Discourse on Gender: Gendered Discourse in the Middle East*, der. Boaz Shoshan (Westport, 2000), s. 29-36.

kililer vaazı ülkenin her yerindeki müftülere gönderir, müftüler de illerindeki imamlara dağıtır.[19] İmamlar vaazlarını Başkanlık tarafından gönderilen haliyle vermezlerse işlerini kaybedebilirler. Bazı imamlar bu uygulamadan memnun değildir ve kontrolün Ankara'da olmasından şikâyetçidir. Fatihli bir imam olan Temel, "Bizim memleketteki din özgürlüğü Amerika'daki gibi değil" diyordu.[20] Dönemin Diyanet İşleri başkanı Ali Bardakoğlu bu konuda yaptığı bir yorumda her ne kadar mevcut hükümet imamların kendi vaazlarını yazmasını tercih etse de, çoğu imamın "yeterli eğitim ve kaynağa" sahip olmadığı için "doğru mesajı" veremeyeceğini ifade etmiştir.[21]

Bardakoğlu'nun kelime seçimleri "doğru mesajın" veya "yeterli eğitimin" ne olduğu konusunu muğlak bıraksa da, hükümetin imamları vaazlarında İslam konusundaki görüşlerini yaymaktan men eden sıkı denetimini gözler önüne sermektedir. Yine de imamlar cemaatlerini etkileyecek ve kendi İslami görüşlerini benimsetecek şekilde bağımsız davranabilecekleri birçok fırsata da sahiptir.

Konuştuğum imamlar cemaatlerinden bireylerle temasa geçebildikleri ve ilişki kurabildikleri çeşitli durumlardan ve etkinliklerden bahsetti. Bazıları cemaat üyeleriyle dini sohbetler ettikleri gayri resmi toplantılarda devlet tarafından dayatılanlardan farklı düşünceleri iletme fırsatı bulduklarını anlattı. Üsküdarlı imam Embiya şunları söyledi:

> Perşembe akşamları cemaatimden altı yedi kişiyle buluşurum. Birlikte Kuran okur, bazı konuları tartışırız. Bazen oğullarını, yeğenlerini, kayınbiraderlerini de getirirler. Böyle olduğu zaman sevinirim. Yeni gelenler grubu canlandırır, yeni fikirlerin oluşmasını sağlar.

Diğer imamlar gündelik konularda tavsiyelerde bulunmanın onları cemaat üyeleriyle daha da yakınlaştırdığını öne sürdü. Embiya'nın Kadıköy'de imamlık yapan arkadaşı Mehmet cuma namazlarından sonra

19 Diyanet İşleri Başkanlığının Ankara'daki genel merkezi il başkanlıklarını, il başkanlıkları da kendi yetki alanları içerisindeki merkezleri denetler. Müftüler camilerin düzenini ve camilerdeki personeli denetlemekle sorumludur. Mahalle camilerinin imamlarıyla başkanlık yetkilileri arasında bir köprü vazifesi görürler. Türkiye'nin seksen bir ilinde ve 900 ilçesinde birer müftü bulunmaktadır.
20 C. Collins, "Turkey Orders Sermons on Women's Rights," *Chicago Tribune*, 9 Mayıs 2004.
21 Agm.

cemaatinden bazı kişilerle çay için sohbet etmenin artık âdetten olduğundan bahsetti:

> Cemaatimdekiler artık benim hayatımın bir parçası, ben de onların hayatının bir parçasıyım. Çalıştıkları yerleri biliyorum, kaç çocukları olduğunu biliyorum, çocuklarının hangi okullara gittiğini biliyorum, ne zaman tatile çıktıklarını biliyorum. Tabii evde ve işte ne gibi dertlerle uğraştıklarını da biliyorum.

İmamların cemaatlerinden bireylerle ilginç bir sosyalleşme şekli ise tiyatro oyunlarında oynamaktır. 2007 kışında İzmirli bir grup imam "Çanakkale Geçilmez" isimli oyunda rol almıştı.[22] Bu oyun meşhur Çanakkale savunması hikâyesini anlatıyordu ve Çanakkale Savaşının Kurtuluş Savaşındaki ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki önemli yerinden bahsediyordu. İmamlar milli ve dini bayramlarda hiçbir ücret talep etmeden sahneye çıkıyordu. Bir görüşmede, baş karakteri oynayan imam amacının "cemaatinden bireylere ulusal ve dini hislerini geliştirecek mesajlar iletmek ve fikirler aşılamak" olduğunu ifade etti.[23] Bu amaca ulaşmak için bir imamın "oyuncu, sanatçı veya aktör olmasının" dinen caiz olduğunu da ekledi.

Oyun imam hatipliler tarafından da büyük ilgi görmüştü. İzmir'e teyzesini ziyarete gittiğinde oyunu izleyen imam hatip üçüncü sınıf öğrencisi Leyla şunları söyledi: "Bence imamların savaştaki İslam ruhunu canlandırmaya çalışması çok güzel bir şey. Türk milletinin Çanakkale'de milliyetçi ve dindar duygularla savaştığını unutmamalıyız." Önde gelen İslamcı gazetelerden birinde yazan tanınmış imam hatipli Yusuf Kaplan bu oyunu devletin laik politikasını eleştirme fırsatı olarak kullanmıştı: "İslamın can verdiği kültürü, tarihi ve medeniyeti insanların hayatından alarak... Çanakkale'ye can veren ince ruhu lekelediler."[24]

İmamların cemaatleriyle yakın ilişkiler kurabilmelerini mümkün kılan başka bir önemli unsur da Diyanet İşleri Başkanlığı yetkilileriyle aralarındaki gevşek bağdır. Başkanlık o köklü, bürokratik yapısına rağmen, en

22 İsmail Efe, "Sahnedeki Bizim İmam Değil mi?" *Zaman*, 8 Nisan 2007.
23 Agm.
24 Yusuf Kaplan, "Kim Demiş 'Çanakkale Geçilmez' Diye?", *Yeni Şafak*, 21 Mart 2006.

fazla yükümlülüğe sahip olan ve yaptırıma maruz kalan devlet kurumlarından biridir. Himayesi altında yaklaşık 77.000 cami vardır.[25] Bu camilerde görevlendirilen imamların Diyanet İşleri Başkanlığı denetimi altında çalıştığı varsayılmaktadır. Yine de, kısmen kurumun yetersiz gözetimi nedeniyle, imamların tartışmalı dini söylemler sergilediği birçok durum olmaktadır. Tekirdağ'ın bir ilçesindeki bir imam, cemaati bayram vaazının içeriğini tartışmalı bulup yetkililere şikâyette bulununca gazete manşetlerine çıkmıştır.[26] İmam vaazında bayram kutlamalarında başörtüsüz bir kadın olursa o kutlamanın "Allah katında makbul olmayacağını ve Allah'ın lanetine duçar olunacağını" söylemiştir.[27] Başka bir bayram vaazında Mudanya müftüsü karısından, annesinden veya kızından başka bir kadının elini sıkan erkeklerin evliliğinin geçersiz olacağını ifade etmiştir.[28]

Bu örneklerden yola çıkarak, bilhassa küçük şehirlerdeki imamların imam hatip öğrencilerinin görüşlerini nasıl etkileyebildiğini anlamak zor değildir. Asım İslamcı bir sivil toplum kuruluşunda din dersleri veren bir imam hatip mezunudur. Ona bu İslamcı kuruluşla bağını sorduğumda bana "bu bağın tarihin çok eski dönemlerine dayandığını" söyledi. Biraz daha açıklamasını istediğimde şunları anlattı:

> Babam da imamdı, babamın arkadaşları da. Babamın arkadaşlarından biriyle, bana Kuran okumayı öğreten Ahmet Hoca'yla özel bir bağım vardı. Hafta sonları onun camiine namaz kılmaya giderdim. Bu galiba babamı biraz kızdırırdı ama Ahmet Hoca'nın cemaatinin her bir bireyine böyle özel davranmasına hayranlık duyardım. Yumuşak bir sesle ve çok kibar konuşurdu. Bir namazdan sonra beni bu kuruluştan üyelerin düzenlediği bir toplantıya davet etti. Bu kuruluşla bu şekilde tanıştım. On üç yaşındaydım.

25 Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (İstanbul, 2005), s. 73; İsmail Kara, "Diyanet İşleri Başkanlığı: Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum", *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul, 2004), s. 175-200.
26 "Müftünün Skandal Bayram Yazısı," *Milliyet*, 5 Kasım 2006.
27 "Bayramı tebrik ve takdis etmeleri Allah katında makbul olmamıştır ve Allah'ın lanetine duçar olunmuştur."
28 "Müftüden Garip Bir Uyarı," *Milliyet*, 25 Ekim 2006.

Bardakoğlu, verdiği bazı röportajlarda, mevcut 77.000 caminin 10.000'den fazlasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından atanmış olmayan imamların görev yaptığını söylemiştir.[29] Diyanet İşleri Başkanlığı bir camiye imam atamadığında, o caminin cemaati aralarından birini imam olarak seçmektedir.[30] Bu "yerel imamlar" genellikle din adamı olarak eğitilmiş kişiler değildir; ne imam hatip ne de ilahiyat fakültesi mezunudurlar. Dolayısıyla İslam bilgileri ve anlayışları devletin laik gündemine pek uymaz. DÖGM Genel Müdürü İrfan Aycan'la ve güneydoğudaki imam hatip mezunlarıyla yaptığım görüşmelerde bu bölgedeki bazı imamların hâlâ medrese yönettiği ortaya çıkmıştı. Aycan şunları söyledi: "Bölgeye yaptığım ziyaretlerde şıhların hâlâ medrese yönettiğine şahit oldum... Bu yanlış. İslam öğretmek hassas bir konudur. Bu iş vasıfsız insanlara bırakılmamalıdır."[31]

Diyarbakırlı bir imam hatip mezunu olan Ramazan "Biz doğuda imamlara şıh deriz. Onların hükümleri ve sözleri aşiret reislerimizin sözlerinden daha önemlidir" diyerek yerel imamların önemine vurgu yaptı ve şöyle devam etti:

> Diyarbakır'da gittiğim caminin imamı Menzil grubunun önde gelenlerinden biriydi.[32] Benim imam hatip öğrencisi olduğumu biliyordu. Beni gruba katılıp İslam ümmetini yeniden kurmak için savaşmaya teşvik etti. Fikirlerim grubun amaçlarıyla aynı doğrultuda olduğu için onlara katıldım. Şimdi geriye dönüp baktığımda bu yaptığımdan pişmanlık duyuyorum...[33] O zamanlar kolayca etki altında kalabiliyordum ve imam da çok ikna ediciydi.

İmam hatipliler arasında Ramazan'la benzer hisler içinde olan pek çok kişi vardı. Hatta, yaptığım görüşmeler içinde İslamın toplumdaki ve siyasetteki yeri hakkında en radikal düşünceler bir mahalle imamının etkisine kapılmış olan imam hatip mezunlarından geldi.

29 Ebubekir Gülüm, "Diyanet'ten Gazoza Sessiz Tavır," *Milli Gazete*, 18 Ekim 2006.
30 Bu uygulama özellikle ülkenin doğu ve güneydoğu kesimlerinde yaygındır.
31 İrfan Aycan'la görüşme, 6 Mart 2007.
32 Menzil Nakşibendi tarikatının bir koludur.
33 Bu yaptığından, tarikat liderlerinin üyelerine dayattığı katı "İslami" kurallar yüzünden pişman olduğunu söyledi.

Tarikat ve Cemaat Liderleri

Tarikat ve cemaat liderleri genelde cemaatlerinin, özelde imam hatiplilerin görüşlerini biçimlendirmede belirleyici rol oynayan etkili figürlerdir. Her ne kadar tamamı imam hatip mezunu olmasa da, imam hatipliler üzerinde etki sahibidirler ve saygı görürler.

Tarikatlar ve cemaatler ülkenin toplumsal ve siyasi hayatında aktif ve önemli rol oynayan İslami oluşumlardır. 1925'ten beri yasadışı olmakla birlikte vakıf, cami veya dergâhlar şeklinde mevcudiyetlerini ve faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Tarikat veya cemaat üyesi olan imam hatipliler, tarikat şeyhlerinin ve cemaat liderlerinin yaşamları üzerinde etkili olduklarını doğrulamaktadır. İslami hareketi biçimlendirmede önemli rol sahibi olan iki dini grup, İskenderpaşa Dergâhı ve Gülen cemaatidir.

Nakşibendi tarikatının önde gelen kollarından biri olan İskenderpaşa Dergâhı, Şeyh Mehmet Zahid Kotku (ö. 1980) tarafından kurulmuştur.[34] Kotku İslami politik kimliğin gelişiminde kurucu bir rol oynamıştır.[35] Cemaatinin mensuplarını siyasette aktif olmaya, siyasi partiler kurmaya ve devlet bürokrasisine girmeye teşvik etmiştir. 1970'lerde, aralarında Necmettin Erbakan, Korkut Özal ve Recai Kutan'ın da olduğu takipçileri İslami hareketin önemli figürleri olmuşlardır.[36] Erbakan, MNP'yi kurma kararını alması konusunda Kotku'nun etkisinden bahsederken şunları söylemiştir: "Beni o teşvik etmişti... Bana sık sık partinin İskenderpaşa cemaatinin 'görünen yüzü' olacağını ve geleneksel toplumla Kemalist çevreler arasındaki kopukluğu gidereceğini söylerdi."[37]

Kotku'dan etkilenen en önemli politik figür muhtemelen Cumhurbaşkanı Erdoğan'dır.[38] Erdoğan, İstanbul İmam Hatip Lisesi öğrencisi olduğu dönemde pazar günleri Kotku'nun ikindi namazından sonra verdiği va-

34 Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan*, (İstanbul, 1990).

35 Thomas W. Smith, "Between Allah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey," *The International Journal of Human Rights* 9/3 (2005): 316.

36 Erbakan 1996-1997 arasında başbakanlık yapmıştır. Korkut Özal uzun süre boyunca siyasette yer almış, kardeşi Turgut Özal sekizinci cumhurbaşkanı olmuştur. Kutan ise SP'nin genel başkanlığını yapmıştır.

37 Ruşen Çakır, *age*, s. 215-216; Smith, agm, s. 307-325.

38 Ömer Erbil, "Nakşibendi Oyu AKP ve SP'ye," *Milliyet*, 7 Eylül 2002. Erdoğan'ın yanı sıra, Mecliste İskenderpaşa cemaatiyle sıkı bağları olan başka birçok imam hatip mezunu vardır.

azları dinlemeye gitmiştir.[39] Cemaatin mevcut lideri olan ve 2002 ve 2007 genel seçimlerinde AKP'yi açıkça destekleyen Nurettin Coşan'la sıkı bağını devam ettirmiştir.[40] Bu dini lidere duyduğu saygı ve minnetin bir göstergesi olarak, 2002'de başbakan seçilişinden sonraki ilk cuma namazını Mehmet Zahid Kotku Camiinde kılmıştır.[41]

Bediüzzaman Said-i Nursi (ö. 1960) tarafından kurulan ve dini inançlarla bilimsel bilgiyi uzlaştırmayı amaçlayan Nurcu hareket Türkiye'nin en önde gelen dini hareketlerindendir.[42] Nursi'nin ölümünden sonra, bu hareket hepsi de İslamın siyaset ve toplum üzerindeki rolü hakkında farklı yorumları olan küçük tarikatlara ve cemaatlere bölünmüştür. Şu anda birçok farklı Nurcu cemaati vardır. Hareketin en önemli kollarından biri Gülen cemaatidir. Cemaat ismini, takipçileri tarafından "hocaefendi" olarak bahsedilen kurucusu Fethullah Gülen'den (d. 1941) alır. Gülen cemaati şu an altı milyon civarında üyeye ve muazzam bir ticari kuruluş ve vakıf ağına sahiptir.[43] Ülke içinde ve dışında en tanınmış dini hareket konumundadır.

Gülen imam olduğu dönemlerde ülkenin birçok yerindeki camilerde vaazlar vermiş, bu vaazları sık sık gözyaşlarına boğularak sona erdirmiştir.[44] Gülen'in yükselişi kaset ve video endüstrisinin gelişimiyle aynı döneme denk gelir ve bu dönemde hız kazanmıştır. Sonuç olarak, coşkulu ve ilginç vaazlarının kayıtları takipçileri ve başkaları tarafından bolca izlenmiş, cemaatinin gelişimini hızlandırmıştır.

39 Şerif Mardin, "The Nakşibendi Order in Turkish History," *Islam in Modern Turkey*, der. Richard Tapper (Londra, 1991), s. 121-142.

40 Ömer Erbil, "Nakşibendilerin Oyları AKP'ye," *Milliyet*, 13 Temmuz 2007.

41 "Şeyhinin Camisinde İlk Cuma'yı Kıldı...," *Milliyet*, 9 Kasım 2002.

42 Nurcu hareketi üzerine, Hulki Cevizoğlu, *Nurculuk: Dünü Bugünü* (İstanbul, 1999); İsmail Mutlu, *Sorularla Bediüzzaman Said Nursi* (İstanbul, 1995); Şerif Mardin, *Religion and Social Charge in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (Albany, 1989); Bekir Berk, *Nurculuk Davası* (İstanbul, 1971).

43 Bu kuruluş ağı Gülen'in İslam anlayışını yaymaktadır. Bu kuruluşlar arasında okullar, şirketler, hastaneler, hayır kurumları ve medya kuruluşları bulunmaktadır. Gülen hareketi üzerine, Mehmet Gündem, *Fethullah Gülen'le 11 Gün: Sorularla Bir Hareketin Analizi* (İstanbul, 2005); Hakan Yavuz ve John L. Esposito, der., *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement* (Syracuse, 2003); Fethullah Gülen, *Küçük Dünyam* (İstanbul, 1995); Berna Turam, *Between Islam and the State: The Politics of Engagement* (Stanford, 2007); "A Farm Boy on the World Stage," *Economist*, 6 Mart 2008, http://www.economist.com/world/international/ displaystory.cfm?story_id=10808433 adresinde bulunabilir, son erişim tarihi Aralık 2008.

44 "Kadınlar! Ne Siz Bana Bakın, Ne De Ben Size," *Sabah*, 27 Aralık 2004.

İstanbullu bir imam hatip mezunu olan Taha, Gülen'in üzerindeki etkisini şöyle dile getirdi:

> Lisedeyken onun vaazlarını *walkman*'imden dinlerdim. Hitabet gücü ve bilgisi beni derinden etkilerdi. Onun gibi konuşabilmek isterdim... Hocaefendi cemaat üyelerini İslam ve toplum arasındaki bağları canlandırmaya teşvik eder. Ben de onun vaazlarını dinledikçe ve kitaplarını okudukça bu hedefe nasıl ulaşabileceğimi düşündüm. İnsanları din hakkında düşündürmek için araç olarak tiyatroyu kullanmaya karar verdim. Şimdi tiyatro oyunları yazıyorum, yönetiyorum ve bu oyunlarda sahne alıyorum. Bir adamın iç yolculuğu ve tinsel evrimi üzerine bir oyun olan ilk yazarlık denemem büyük beğeni aldı. Oyunu doksan kereden fazla sahneledim. Sanırım elli binden fazla kişi oyunu izledi. Bir bakıma, insanları Gülen'in İslam anlayışı ve yorumu hakkında aydınlatmayı başarmış oldum.

Benzer şekilde, İzmirli bir imam hatip mezunu olan Nazife "Kız kardeşimle odamızda onun vaazlarını dinler, en sevdiğimiz cümleleri birbirimize tekrar ederdik" dedi. Nazife'nin kız kardeşi Arife ise şunları söyledi:

> Liseden sonra akademisyen olmak ve hayatımı hocaefendi hakkında çalışmaya adamak istedim. Bunu kapalı halimle yapamayacağımı biliyordum. Bu yüzden başörtümü çıkarttım. Şu an Türkiye'nin en önemli üniversitelerinden birinin sosyoloji bölümünde yüksek lisans yapıyorum.

Başörtüsünü çıkartma konusu sorulduğunda ise şunları söyledi: "Hocaefendi bir kadının başını örtüp örtmemesinin çok da önemli olmadığını düşünüyor... bunun küçük bir ayrıntı olduğunu. Okuldaki ilk haftamda sürekli bunları söyleyip durdum kendime."[45]

Kotku gibi, Gülen de bazı imam hatip mezunlarının siyasi kariyerlerini etkilemiştir. Eski bir AKP'li belediye başkanı olan Kazım Avcı şu

45 İmam hatipli kızların çoğu büyük ihtimalle Arife'nin bu kararını tasvip etmeyecektir.

açıklamayı yapmıştır: "Fethullah Gülen benim amcamın en büyük oğludur. Seçimlerde adaylığımı koymayı düşünüyordum (2007 genel seçimlerinde). Ona bu konuyu danıştım ve olumlu yanıt aldım. Ben her konuda onun fikrini alırım."[46] Aralık 2007'de, o zamanlar CHP üyesi olan Nur Serter Mecliste Gülen'in aleyhinde konuşunca AKP'li birçok vekil ona çıkışmıştır. Burdur milletvekili Bayram Özçelik şunları söylemiştir: "Bir insanın aydınlanmadan, ışıktan, nurdan bu kadar korktuğuna ilk defa şahit oluyorum... Hocaefendiye şükranlarımı sunuyorum. Onun okulları sayesinde bayrağımız dalgalanıyor, dünyanın her yerindeki insanlar ulusal marşımızı dinliyor."[47]

Haziran 1999'da, ülkenin en büyük televizyon kanallarından biri olan ATV, Gülen'in vaazlarından oluşan bir dizi videokaset yayınlamıştır.[48] Gülen özellikle bir vaazda destekçilerini polis, askeriye ve yargı gibi önemli devlet kurumlarına sızmaya teşvik etmektedir.[49] Bu vaazlar silahlı kuvvetler mensupları arasında büyük tepkiyle karşılanmış ve Gülen'in ülkeden kaçmasına neden olmuştur. Laik hükümeti devirme teşebbüsü suçlamasıyla hakkında dava açılan Gülen, her ne kadar 2006'da bu davalardan beraat etse de ABD'de kalmayı tercih etmiştir.[50] Yine de İslami hareketin en nüfuzlu ve saygı duyulan seslerinden biri olmaya devam etmektedir.

Gençlik Örgütlerindeki Akranlar

Akranlar imam hatip öğrencilerinin toplumsal ve siyasi tutumlarının oluşumunda önemli yere sahiptir.[51] İslami değer ve kodları pekiştirirler,

46 "Fethullah Gülen'in Akrabası AKP'den Aday Adayı," http://www.haberler.com/fethullah-gulen-in-akrabasi-akp-den-aday-adayi-haberi/, son erişim tarihi Mart 2012.

47 *Radikal*, 10 Aralık 2007. Bayram Özçelik bu haberde Gülen'in dünyanın birçok yerindeki okullarından bahsediyor. Gülen'in okulları hakkında, Bayram Balcı, "Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and Their Role in Spreading of Turkism and Islam," *Religion, State&Society* 31/2 (2003): 151-177; Toktamış Ateş, *Barış Köprüleri: Dünyaya Açılan Türk Okulları* (İstanbul, 2005); "How Far They Have Travelled," *Economist*, 6 Mart 2008, http://www.wconomist.com/world/international/displaystory.cfm?story_id=10808408, son erişim tarihi Aralık 2008.

48 "Yer Yerinden Oynadı," *Hürriyet*, 20 Haziran 1999.

49 Marvine Howe, *Turkey Today: A Nation Divided over Islam's Revival* (Colorado, 2000), s. 251.

50 "Fethullah Gülen'e Beraat Kararı," *Sabah*, 5 Mayıs 2006.

51 Patricia Phelan, "Students' Multiple Worlds: Negotiating the Boundaries of Family, Peer, and School Cultures," *Anthropology and Education Quarterly* 22/3 (1991): 224-250; Jasmin Zine, "Muslim Youth in Canadian Schools," *Anthropology and Education Quarterly* 32/4 (2001): 399-423; Maureen T. Hallinan ve Richard A. Williams, "Students' Characteristics and the Peer-Influence Process," *Sociology of Education* 63 (1990): 122-132.

ayrıca öğrencileri çeşitli aktivitelerde yer almaya teşvik ederler. İmam hatip öğrencileri birtakım akademik ve akademik olmayan ortamlarda sosyalleşir. Bu sosyalleşmenin mekânı genellikle okullar olsa da, okul dışında da ağabeyleri ve ablalarıyla vakit geçirirler.

İmam hatip öğrencilerinin ağabey ve ablalarıyla sosyalleştiği ortamlardan biri İslamcı gençlik örgütleridir.[52] Öğrenciler diğer imam hatiplilerle grup toplantılarında buluşur, yaşça büyük öğrencilerle komiteler oluşturur, öğretmenlerle etkinlikler düzenler. Bu gençlik örgütlerinde ağabey ve ablalarıyla paylaştıkları bilgi ve deneyimler İslamcı politikalarla ilgili görüşlerini ve düşüncelerini etkileyebilir.

İmam hatip öğrencilerinin bir gençlik örgütüne katılmaya yönelmesi genellikle örgütün misyonu veya ideolojisinden değil, öğrencilerin hayranlık duydukları arkadaşlarıyla veya akranlarıyla vakit geçirme arzusundan kaynaklanır. Ancak, aktif üyelik aşamasından sonra bu örgütlerin ideallerine ve amaçlarına yönelik katkılar başlar. Bir gençlik örgütünde yaşadıklarını anlatan Haydar "Yaşça benden büyük öğrenciler (saygı duyup örnek aldıklarım) beni ilk Milli Gençlik Vakfı toplantıma götürdü. O zamanlar siyaseti pek umursamazdım. Vakıftaki arkadaşlar ve akıl hocalarım bana partilerle tabanları arasındaki farklılıkları öğretti" dedi. Haydar görüştüğümüz tarihte AKP gençlik kolu üyesiydi.

Görüştüğümüzde AKP gençlik kolu başkanlığını yürüten imam hatip mezunu Menderes de "Yaşça benden büyük, örnek aldığım okul arkadaşlarımdan biri MGV üyesiydi. Benim de onlara katılmam için ısrar etti, ben de kabul ettim. Kısa süre içinde sadece katılmak değil, vakfın düzenlediği politik faaliyetlerde de aktif rol oynamak istediğimi fark ettim" dedikten sonra şunu ekledi: "MGV İslami siyasette yer alma kararı almamda çok etkili oldu."

Haydar'ın AKP gençlik kolundan arkadaşı, gençlik gruplarıyla imam hatip öğrencileri arasındaki yakın ilişkiye şu sözlerle dikkati çekti:

52 Gençlik örgütleri hakkında, Michael Hanks, "Youth, Voluntary Associations and Political Socialization," *Social Forces* 60/1 (1981): 211-223; Richard A. Garcia, *Political Ideology: A Comparative Study of Three Chicano Youth Organizations* (San Francisco, 1977); Joseph Eaton, *Influencing the Youth Culture: A Study of Youth Organizations in Israel* (California, 1970).

Bu organizasyonların üyeleri akademik ve toplumsal meziyetleri olan öğrencileri tespit ederler ve akranlarından çok hürmet görürlerdi. Bu öğrencileri etkinliklerine davet eder, onları diğer imam hatip okullarından sınıf arkadaşı veya akranları olan diğer imam hatiplilerle tanıştırırlardı. Öğrenci örgütü sevecek ve etkinlikleriyle ilgilenecek olursa üye olurdu.

Çoğu zaman, bu öğrencilerin üyeliğini öğrenen okul arkadaşları da örgütle ilgilenmektedir. Haydar'ın kardeşi de bunlardan biridir:

> Okulun en popüler öğrencisinin bu örgütün üyelerinden biri olduğunu öğrenince hayret ediyorsunuz. Sağa sola sorup örgütün düzenlediği etkinlikler hakkında bilgi alıyorsunuz. Aralarından ilginizi çeken bir etkinlik olursa katılıyorsunuz. Ben de MGV'ye böyle üye oldum.

Ülkede birçok İslamcı gençlik örgütü bulunmaktadır; bunların bazılarının İslamcı siyasi partilerle doğrudan bağı vardır, diğerleri ise benzer görüşlü muhafazakâr öğrencilerin bir araya geldiği forumlar olarak işlemektedir. İçlerinden ikisi (Anadolu Gençlik Derneği ve Milli Türk Talebe Birliği) kuruldukları günden beri çok sayıda imam hatip öğrencisine hitap etmektedir. Anketime katılan imam hatip öğrencilerinin yüzde on yedisi bu örgütlerden birine katılımlarını okul dışı faaliyet olarak tanımlamıştır.

2002'de kurulan AGD, Erbakan'ın İslamcı siyasi partilerinin omurgasını oluşturan Milli Görüş ideolojisiyle bağlantılı uzun bir gençlik örgütü silsilesine dayanır.[53] Bu ideoloji Türk milletini ve değerlerini İslamileştirmeyi amaçlamıştır.[54] Milli Görüş ideolojisindeki bütün partilerin onlar için lobi faaliyetlerinde bulunan gençlik grupları ve dernekleri olmuştur.[55] Siyasi partiler laiklik karşıtı oldukları gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldığında, bu partilerin gençlik grupları da kapatılmıştır. Bu yüzden,

53 Bahsi geçen siyasi partiler MNP, MSP, RP, FP ve SP idi. Bu partiler aynı anda var olmamış, birbirini izlemiştir. AKP bu listenin dışında tutulmuştur çünkü parti liderleri kendilerini Erbakan'ın ideolojisinden ayrı tutmak için özel çaba sarf etmişlerdir.

54 Necmettin Erbakan, *Milli Görüş*, (İstanbul, 1975).

55 Soner Yalçın, *Hangi Erbakan?* (Ankara, 1994); Kenan Akın, *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam: Erbakan* (İstanbul, 2000); Mehmet Metiner, *Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi* (İstanbul, 2004).

AGD her ne kadar yeni kurulmuş bir dernek gibi görünse de aslında geçmişten gelen Milli Görüş ideolojisinin bir uzantısı niteliğindedir.[56]

1970'lerde ve 1980'lerde Milli Görüş ideolojisini geliştirme konusunda aktif olan grup Akıncılardır.[57] Örgütün üyeleri bir İslam devleti kurmayı ve şeriatı getirmeyi amaçlamıştır.[58] Eski bir Akıncılar üyesi olan Acun: "Sloganlarımızdan biri şuydu: 'Dinsiz devlet yıkılacak; İslam devleti yeniden kurulacak!'" dedikten sonra sözlerine şunları ekledi: "İran'daki gibi bir devrimle veya Pakistan'daki gibi bir askeri darbeyle İslamileşebilirdik. Ama biz bunu siyasetle, siyasi partiler vasıtasıyla yapmayı tercih ettik."

Akıncılara 1973'te henüz genç bir öğrenciyken katılan Cumhurbaşkanı Erdoğan, örgüt içinde hızla yükselmiş, önce ilçe, sonra bölge başkanı olmuştur. Dostlarına ve çalışma arkadaşlarına göre "İslamcı gençliğin gerçek lideri"dir.[59] Erdoğan'ın bir sınıf arkadaşı şunları aktarır: "Örgütte onun kadar çalışkan, kararlı ve karizmatik biri yoktu."[60] Eski meclis başkanı Bülent Arınç gibi başka imam hatip öğrencileri de Akıncılar üyesidir.

Akıncıların kapatılmasına neden olan 1980 askeri darbesinden sonra Milli Görüş ideolojisiyle bağlantılı olarak kurulan yeni gençlik vakfı MGV 1990'lar boyunca önemli bir yere sahip olmuş ve etki yaratmıştır.[61] Tıpkı Akıncılar gibi, birçok bakımdan Erbakan'a bağlı olmuş, RP ve FP'nin bir kolu gibi çalışmıştır. Görüştüğüm genç politikacıların neredeyse tamamı lise ve üniversite yıllarında MGV'ye katıldıklarını söyledi.[62] Vakıf öğrencilere sağlık hizmeti, konaklama imkânı, İngilizce ve matematik eğitimi fırsatı sunmuştur. Saygın din âlimlerinin katıldığı yarışlar ve konferanslar, dini tatillerde kutsal yerlere seyahatler düzenlemiştir. Kapatıldığı tarih olan 2004 itibariyle 900 şubeye ve ülke çapında 350.000 üyeye sahiptir. Bu üyelerin üçte ikisi imam hatip öğrencisidir.[63] AGD şu an Milli Görüş ideolojisinin mevcut siya-

56 "Şehit Gecesi'nde Ölüme Davet," *Milliyet*, 2 Mart 2008.
57 Feroz Ahmad, "Politics and Islam in Modern Turkey," *Middle Eastern Studies* 27 (1991): 14.
58 Soner Yalçın, *Hangi Erbakan?* (Ankara, 1994), s. 151.
59 NTV, *Lider Portreleri: Recep Tayyip Erdoğan*, 14 Ağustos 2007.
60 Cemal Subaşı, "Önemli Olan Otoriteyi Sarsmak," http://www.tempomag.com.tr/haberdetay/57443.aspx, son erişim tarihi Mart 2012.
61 MGV 1975'te kurulmuştur. "MGV'nin Sonu," *Star*, 21 Haziran 2005.
62 Bunlar AKP ve SP'den poltikacılardır.
63 "Milli Gençlik Vakfı Kapatıldı," *Yeni Asya*, 12 Aralık 2004.

si temsilcisi olan SP'ye bağlıdır. Derneğin genel sekreterliğine göre, dernek üyelerinin yarısından çoğu imam hatip öğrencisi veya mezunudur.[64]

MTTB birçok imam hatip öğrencisini cezbeden bir başka gençlik örgütüdür. Esasen cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra faaliyete geçen örgüt, ilk kırk yılında sol ve sosyalist ideolojileri tercih eden öğrencilere hitap etmiştir.[65] 1960'lı yıllarda ise daha İslamcı bir görüşü benimsemeye başlamış ve dini anlamda muhafazakâr üniversite ve lise öğrencilerinin bir araya geldiği bir meclis halini almıştır. Bu toplantılarda MTTB üyeleri İslam devletini kurmanın yollarını aramış, "Çağımız buhranda, tek kurtuluş İslamda", "Tek yol İslam, hak yol İslam", "Müslüman Türkiye, tek önder Peygamber" gibi sloganlar atmıştır.[66] 1980 darbesinden sonra askeri yönetim tarafından laiklik karşıtı faaliyetleri gerekçe gösterilerek kapatılan örgüt Aralık 2006'ya kadar kapalı kalmıştır.

İstanbul'daki belediyelerin görüştüğüm tüm başkanları bir zamanlar MTTB'nin aktif üyeleri olduklarını söyledi. 2007 genel seçimlerinden sonra AKP'den bakan olan bir belediye başkanı "Birlik [MTTB] bana bir düşünce aşıladı. Bu düşünce ülkeme hizmet etmekti. Bunu yapmanın yollarını düşündüm ve siyasete atılmaya karar verdim. İslamcı bir partiye katıldım çünkü görüşlerime uyan tek parti oydu" dedi. Benzer şekilde, görüşme yaptığım Milli Eğitim Bakanlığı yetkililerinden biri MTTB'nin ona insanın ülkesine hizmet etmesinin ne kadar önemli olduğunu öğrettiğini ifade etti ve şunları söyledi:

> Okulda halka hizmetin Hakk'a hizmet olduğunu öğrendim. MTTB'ye katıldığımda bu bilgi benim gerçekliğim halini aldı. Bu bilgiyi pratiğe dökmem için bana cesaret verdi. İslamcı siyasete bu şekilde girdim. Siyasi bir figür olarak, insanlara hizmet ediyor, halka hizmetin Hakk'a hizmet olduğunu aklımdan çıkartmıyorum.

Bülent Arınç MTTB'nin hayatında oynadığı role dair şunları söylemiştir: "Bu ocak bize ülkemizi sevmeyi öğretti. Bize dini inançlarımıza sa-

64 Aslan Ateş'le görüşme, 2 Mart 2007.
65 Zülküf Oruç, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği* (İstanbul, 2005), s. 37-53.
66 *Age*, s. 90-91.

dık kalmayı, bayrağımıza, toplumumuza, ulusumuza ve kültürümüze hizmet etmeyi öğretti."[67] Benzer şekilde, eski İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu da örgütün "milli değerleri benimseyen gençleri aynı çatı altında topladığını, bir üniversite görevi gördüğünü" ifade etmiştir.[68]

2006 yılı itibariyle AKP'nin mecliste MTTB ile bağlantısı olan yüzün üzerinde milletvekili vardır.[69] Recep Tayyip Erdoğan da örgüte İstanbul İmam Hatip Lisesinde öğrenciyken üye olmuştur.[70] Erdoğan röportajlarda sık sık MTTB'nin siyasi hayatında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu, okul arkadaşlarının birçoğuyla hükümetin bölgesel ve ulusal seviyelerinde bir araya gelmesini sağladığını dile getirmiştir.[71] Arkadaşları arasında eski Meclis Başkanı Mehmet Ali Şahin, eski Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik, İstanbul Belediye Başkanı Kadir Topbaş ve eski Sarıyer Belediye Başkanı Yusuf Tülün vardır.

Abdullah Gül de lise yıllarında MTTB'nin aktif bir üyesi olmuş ve yönetim kurulunda görev almıştır.[72] Gül'ün yakın arkadaşı, İslamcı *Yeni Şafak* gazetesi köşe yazarı ve imam hatip mezunu Fehmi Koru şunu söylemiştir: "Gül'ün güven telkin edici duruşu, sebatkârlığı ve vicdanlılığı MTTB zamanlarından ona kalan bir mirastır."[73] Cumhurbaşkanı oluşundan kısa bir süre sonra, Abdullah Gül daha önce görülmemiş bir adım atarak MTTB'nin yönetim kurulunu cumhurbaşkanlığı köşkünde ağırlamış,[74] bu tutumuyla ülkedeki laikler tarafından "İslamcıları Çankaya'ya, Cumhuriyet'in laik kurucusunun evine davet ettiği" için eleştirilmiştir.[75]

MTTB'nin Aralık 2006'daki yeniden açılış törenine bazıları imam hatip mezunu olan önemli siyasetçilerin katılması kamuoyunun ilgisini

67 Ocak Türkiye'deki Aleviler arasında da önemli bir kavramdır. David Shankland, "Anthropology and Ethnicity: The Place of Ethnography in the New Alevi Movement," *Alevi Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives*, der. Tord Olsson vd. (Londra, 1998), s. 15-22; http://imamhatip.com/kamusalalan/milli-turk-talebe-birligi-yeniden-dogdu-t51911.0.html, son erişim tarihi Ekim 2008.
68 Milli Tüfekler MTTB Açılışında Bulundu," *Sabah*, 17 Aralık 2006.
69 "Milli Türk Talebe Birliği'nde Duygulandıran Buluşma," *Zaman*, 17 Aralık 2006.
70 Barış Erdoğan, "Futbolcu Erdoğan'dan Başbakan Erdoğan'a," *Sabah*, 31 Temmuz 2007.
71 "Erdoğan'ın İktidar Öyküsü," *Sabah*, 6 Ağustos 2007.
72 "Yeni Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Kimdir?" *Aktüel Bakış*, 22 Nisan 2007.
73 http://www.habervitrini.com/haber/gazeteci-fehmi-koru-arkadasi-abdullah-gulu-anlatti-58445/, son erişim tarihi Mart 2012.
74 "Gül, MTTB Vakfı Heyetini Kabul Etti," *Anadolu Ajansı*, 21 Eylül 2007.
75 Melih Aşık, "Darbe Davası," *Milliyet*, 22 Eylül 2007.

çekmiştir.[76] Yeniden açılış töreninin sponsorlarından biri İmam Hatip Mezunları ve Mensupları Derneğidir (ÖNDER). Dönemin ÖNDER başkanı Yusuf Ziyaettin Sula, görüşmemizde bana bu etkinlikten övgüyle bahsetti: "Bu efsanevi dernek muhteşem bir toplantıyla yeniden kuruldu."[77] MTTB'de geçirdiği dönemin sadece keyifli değil, aynı zamanda faydalı olduğunu söyledi. "Yakın zamanda bir imam hatip okulundan mezun olan oğlumu da derneğe katılmaya teşvik ettim" diye ekledi. O dönemde Sula'nın oğlu MTTB'nin yönetim kurulundaydı.

İslamcı gençlik örgütleri yalnızca siyasi kimlik oluşturma anlamında değil, mesleki bağlar kurma anlamında da bir araçtır. Bu örgütlerin mensupları (Erdoğan ve Arınç gibi) hükümette güçlü konumlara geldiklerinde yeni yasaları yürürlüğe koymuş ve Ankara'yı genel olarak İslamcı hareketi, özel olarak ise imam hatip okullarını memnun edecek ve güçlendirecek şekilde biçimlendirmiştir.

Cemaatler içinde oluşan etkileşimler de öğrencilerin dini eğitiminin ve siyasi görüşleri kavrayışlarının bütünselliğine katkı anlamında eşit seviyede önemlidir. Bunlar dini görüşlerle siyasi görüşler arasında bir bağın var olduğu yönündeki algıyı geliştirecek şekilde bağımsız veya eşzamanlı etkide bulunur. Gelgelelim, imam hatip öğrencilerinin siyasi hissiyatını veya görüşlerini biçimlendirme bakımından hangi etkileşimin diğerinden önce geldiğini kestirmek güçtür.

Her ne kadar öğrenciler ve mezunlar benzer etkileşimlerden bahsetmiş olsa da, konuştuğum hiçbir öğrenci siyasi tutumlarını veya bağlılıklarını belirleyen herhangi bir unsuru öne çıkartmadı. Feyzullah Kıyıklık, yaptığımız görüşmede siyasi kariyerini ne kadar farklı unsurların etkilediğinden ve biçimlendirdiğinden bahsetti.[78] Kıyıklık 1992'den 2007'ye kadar Bağcılar belediye başkanlığını yapmıştı; 2007 genel seçimlerinde de AKP'den milletvekili oldu. Yaptığımız görüşmede imam hatip deneyimini daha geniş bir dizi İslami unsur çerçevesi içinde kavramsallaştırdı:

76 Ahmet Dönmez, "Milli Türk Talebe Birliği Yeniden Canlanıyor," *Zaman*, 14 Aralık 2006; "MTTB 26 Yıl Sonra Yeniden Kuruldu," *Zaman*, 17 Aralık 2006.
77 Yusuf Ziyaettin Sula'yla görüşme, 9 Ocak 2007.
78 Feyzullah Kıyıklık'la görüşme, 7 Mart 2007

> Babamın 1950'lerin sonunda siyasette (Demokrat Parti) yer alması yüzünden siyasetle ve siyasi hayatla iç içe büyüdüm. İmam hatip öğrencisi olduğum dönemde MTTB'ye katıldım. Bundan kısa bir süre sonra da Akıncılara katıldım. 1983'te RP'yi kuran bir grup İslamcı siyasetçi arasında yer alıyordum. Erbakan ve Erdoğan'la yan yana çalıştım. Üyelerin çoğunu liseden, Birlikten (MTTB) veya Akıncılardan tanıyordum. Onlarla farklı mecralarda birlikte vakit geçirdim ve ülkemizi geliştirmek için farklı şekillerde nasıl çalışabileceğimizi uzun uzadıya konuştuk. Ortak geçmişlerimiz ve görüşlerimiz sayesinde aramızda güçlü bağlar oluştu. Aramızda imam hatip mezunu olanlar da vardı olmayanlar da; fakat biz insanları sırf imam hatip mezunu değil diye dışlamadık... Önemli olan hangi ortak amaç uğruna çalıştığımızdı. Önemli olan aynı dili konuşuyor ve aynı ideale inanıyor olmamızdı. Benim için (ve sanırım birçok kişi için de) okul dışındaki birçok çeşitli unsur İslamcı siyasette yer alma kararını vermede rol oynamıştır. Birinin siyasete atılma kararını vermede tek belirleyici unsurun imam hatip geçmişi olduğunu söylediğini duyarsam çok şaşırırım.

Düz lise öğrencileri de dışarıdan gelen benzer etkiler üzerinden ikna edilebilir. Ne var ki, imam hatip öğrencilerinin bu etkilere maruz kalma ihtimali hem daha fazladır hem bunlar imam hatip mezunları için daha caziptir. İmam hatip öğrencileri iman temelli bir eğitim alır ve güçlü dini inanışları olan akrabalarla yaşar. Bu da cemaatlerdeki İslami etkileri daha kolay ve tutkulu bir şekilde kabul etmelerine neden olabilir. Trabzonlu imam hatip mezunu Süleyman bunu şöyle ifade etti: "Erkek kardeşim düz liseye gitti. Birlikte büyümüş olmamıza rağmen konuştuğumuz dil, dış görünüşümüz, olaylara yaklaşma biçimimiz oldukça farklı."

Diğer yandan, Mehmet ve Ahmet Aydın örneklerinde de görüldüğü üzere, imam hatibe gitmiş olmak öğrencilerin İslamcı politikaya atılmalarında tek etken değildir. Ağabey ve kardeş arasındaki zıtlıklar cemaatlerdeki politik toplumsallaşma araçlarıyla etkileşim seviyelerinden kaynaklanabilmektedir. Gençlik örgütlerine üye olan veya özel dersler alan öğrenciler

okullardaki İslami etkilere daha açıktır. Daha az dindar akranlar arasında büyüyen öğrenciler ise aldıkları eğitimdeki otoriteleri ve belki de İslami hareketi sorgulamaya daha yatkındır. Bu öğrenciler gelecekte "iyi" Müslüman olsalar da, dini görüşlerini siyasete daha az karıştırmaktadırlar.

Örneğin, 1980'li yıllarda bir imam hatip okulundan mezun olan televizyon gazetecisi Ahmet Hakan "İslamcı" olarak tanımladığı muhafazakâr bir aileden gelmiştir.[79] Hakan görüşmelerimizden birinde "Babam tamamen İslami düzen içinde yaşayan bir müftüydü. İmam hatip okuluna gitmek bu İslamcı ailenin bir üyesi olmanın doğal sonucuydu" dedi. Aile ve eğitim geçmişine rağmen, Ahmet Hakan İslamcı hareketin en önemli eleştirmenlerinden biri oldu ve bu dönüşümü "bir grup aydınlanmış arkadaşının" sayesinde yaptığı bir "içsel seyahate" bağlıyordu.

İmam hatip öğrencilerinin eğilimlerini ve duygusal yakınlıklarını belirleyen en büyük unsur belki de genel anlamda dini bakımdan muhafazakâr kökenlerle, özel anlamda ise imam hatiplerle bağlantılı, bireysel parti platformlarına yönelik farkındalıklardır. Örneğin, görüştüğüm imam hatip öğrencilerinin veya mezunlarının hiçbiri CHP'yi desteklediğini söylemedi. CHP'nin okullarını takdir etmediğini ve mezunlarına saygı duymadığını biliyorlardı ve büyük bölümü, okullarına sahip çıktığı için AKP'yi destekliyordu.

Hükümet gündemleri ve destekleri ülkelerin politikasını belirlemede çok önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim de bunun dışında değildir. Anayasada Türkiye'nin laik bir devlet olduğu ifade edildiği gibi, imam hatipleri 1930'larda kapatan da, 1998'de katsayı uygulamasını getiren de, son dönemde imam hatip okullarına ve camialarına cumhuriyetin kuruluşundan bu yana görülen en büyük desteği veren de hükümet inisiyatiflerinde yaşanan değişimlerdir.

79 Ahmet Hakan'la görüşmeler, 12, 14, 25 ve 26 Ocak 2007

İMAM HATİP OKULLARI, CAMİALARI VE İSLAMCI POLİTİKALAR

Kırklareli İmam Hatip Lisesi mezunu Metin, sınıf arkadaşı Kaya'yla bir kafenin bahçesinde oturmuş çaylarını yudumlar, imam hatiplilerin İslamcı politikacılara ve siyasi partilere yakınlığını konuşurlarken "Türk toplumunun gerçek dokusuna çok iyi uyuyorlar" dedi. "Erdoğan ve arkadaşları bizdenler" diye de devam etti. "İçimizden geliyorlar."

Paylaşılan kimlikler mütedeyyin camialar içinde siyasetçilerin onların çıkarlarını saptayıp bu çıkarlara hizmet edeceğine dair bir duygu uyandırır. İmam hatip camiasının Metin ve Kaya gibi birçok üyesi, kurulduğu 2002'den bu yana kendilerini AKP ile özdeşleştirmektedir. Saha çalışması yaptığım sürede imam hatip camiasından doksan üç kişiyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirdim. İçlerinden yetmiş dördü 2002 ve 2007 genel seçimlerinde AKP'ye destek veya oy verdiğini söyledi.

Metin ve Kaya'ya AKP üyelerinin birçoğunun imam hatip mezunu olmasının oy tercihlerini etkileyip etkilemediğini sordum. İlk cevap veren Kaya'ydı: "Elbette etkiliyor, çünkü bu onların eski siyasetçiler gibi hırsızlık yapmayacağı anlamına geliyor." Metin ekledi: "İmam hatip eğitimi insanın içine Allah korkusunu işler. İmam hatip mezunları halkı kandırmaz, çünkü vicdanları elvermez... Diğer partiler verdikleri sözleri hiç tutmuyor. AKP boş vaatlerde bulunmuyor. Başladıkları işi bitiriyorlar." Kaya da başını sallayarak "Ben sırf adayları imam hatip mezunu diye AKP'ye oy veriyor değilim. Ama çoğunun öyle olduğunu bilmek bu kararımı pekiştiriyor" dedi.

Mayıs 2006'da Adıyaman'daki dört yüz imam hatip öğrencisi okuldan kaçıp AKP kongresine katılmıştır.[1] Başbakan Erdoğan kürsüye çıktığında okul üniformaları içinde parti bayraklarını sallaya sallaya "İmam Hatip! İmam Hatip!" diye tezahürat da yapmışlardır.[2] Öğrencilerden biri bir gazeteciye şunları söylemiştir: "Biz imam hatip öğrencileriyiz. İmam

1 Türker Alkan, "Özgürlüklerden Özgürlük Beğen," *Radikal*, 5 Mayıs 2006.
2 "İmam-Hatipliler Kongrede," *Sabah*, 4 Mayıs 2006.

hatip mezunlarından oluşan bir partiyi desteklememizden daha doğal bir şey olamaz."

İmam hatip camiası üyeleri arasında dine saygı gösteren siyasi partilere ve dinin hayatlarının ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu gözlenen siyasetçilere destek ve oy vermeye, onlar için çalışmaya yönelik bir eğilim ve tercih vardır. 1990'lı yıllarda imam hatip mezunlarının büyük bölümü İslamcı Refah Partisi veya Fazilet Partisi için çalışmıştır.[3] 1996'da, RP'nin meclisteki seksen dört milletvekilinin elli dördü, yani partinin toplam milletvekilinin yüzde 60'ından fazlası imam hatip mezunlarından oluşmuştur.[4]

AKP kadın kollarında çalışan Azra şunları söyledi: "1990'lı yıllarda, ben daha küçük bir kızken, bizim politik temsilcimiz Refah Partisiydi. Tanıdığım herkes Refah Partisini destekliyor ve onlara oy veriyordu. Haliyle ben de kendi politik duyarlılıklarımı geliştirirken Refah Partisine verilen bu olağanüstü destekten etkilendim." İmam hatip mezunlarının bu yoğun desteğinin bir nedeni de RP'nin onlara sempatik görünmesidir. İstanbul'dan bir imam hatip mezunu olan Fehmi bu durumu şöyle açıkladı:

> Refah Partisini destekledim çünkü o dönemde bize önem veren tek parti oydu... Okul gazetesinde çalışırken projelerimizden biri İstanbul Belediye Başkanı Ali Müfit Gürtuna'yla röportaj yapmaktı. Herkes "O size hayatta vakit ayırmaz" diyordu. Ama ne oldu, ayırdı... Üç arkadaşımla birlikte ofisine gittik ve onunla görüştük. Bizi dinleyip notlar aldı. Harikaydı. Sizce CHP'li bir belediye başkanı olsaydı dört imam hatip öğrencisine vakit ayırır mıydı? Bence kesinlikle ayırmazdı.

2000'lerin başında, imam hatip camiası artık AKP'ye destek vermeye başlamıştır. 2002 genel seçimlerinde AKP'ye oy veren 1930 kişi arasında yapılan bir ankete göre, yaklaşık yüzde 30'luk bir kısım bizzat kendisinin veya ailesinden birinin bir imam hatipte okuduğunu veya imam hatip

3 Bu saptama imam hatip camiası mensuplarıyla yapılan konuşmalara dayanmaktadır.
4 "Meclis'teki İmam-Hatipliler," *Radikal*, 3 Nisan 1997, http//www.belgenet.com/dava/rpdava_idd.html, son erişim tarihi Mart 2012.

mezunu olduğunu söylemiştir.[5] 2007 genel seçimlerinde meclise seçilen 340 milletvekilinin üçte biri imam hatip mezunudur.[6]

İslamcı politikacılar imam hatiplerin cazibesini ve itibarını artırmak için girişimlerde bulunmakta, bu okulların mezunları da hükümetin yerel ve ulusal organlarında işe alınmaktadır. Parti programları imam hatip çevresindeki camiaların ilgi ve özlemleriyle büyük ölçüde uyumludur. Bu alışveriş her iki tarafa da yarar sağlar: AKP'nin siyasi başarısı ve devlet kaynakları üzerindeki kontrolü imam hatiplerin gelişmesini, imam hatiplerin etrafındaki ağın genişlemesi de AKP'nin güçlenmesini sağlamıştır.[7]

İslamcı siyasi partilerle imam hatip camiası arasındaki bağ, giderek güçleniyor olsa da birçok laiklik yanlısının iddia ettiği kadar istikrarlı ve yekpare değildir. İslamcı politikacılar arasında çok sayıda imam hatip mezunu bulunmasına rağmen, İslamcı politikacıların çoğunluğu imam hatip mezunu değildir. Örneğin eski cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Kayseri Lisesi mezunudur. Aynı şekilde, tüm imam hatip mezunları da İslamcı veya İslami kökeni siyasi partilerde siyaset yapmamaktadır. Büyük Birlik Partisi veya Doğru Yol Partisi gibi merkez sağ veya Saadet Partisi ve Halkın Yükselişi Partisi gibi sağ partilerde siyaset yapan imam hatipliler de olmuştur.[8]

Merkez sol partilerde görev alan imam hatipli politikacılar da vardır. 2007 seçimlerinde CHP'nin milletvekili adaylarından biri Sultanahmet Camiinin eski imamı Osman Nuri Bedir'dir. Bedir bir röportajında kendisini laiklik ve İslamın bir arada var olabileceğinin canlı kanıtı olarak gördüğünü söyledi.[9] CHP'nin yanı sıra, sosyalist Özgürlük ve Dayanışma Partisinin de imam hatip mezunu üyeleri bulunmaktadır. Rize'deki Pazar İmam Hatip Lisesinden mezun olan parti genel başkanı Alper Taş, bir röpor-

5 Bu çalışmayı Sakarya Üniversitesi'nde profesör olan Şaban Kızıldağ, *Milliyet* gazetesi için 20 Haziran 2005 tarihinde gerçekleştirmiştir.

6 Simon Cameron-Moore, "Turkish School Reforms Raise Debate on Islamism," *Reuters*, 20 Mart 2012.

7 İslamcı siyasi partilerle imam hatip okulları arasındaki ilişki İsrail'deki aşırı sağcı Şas partisiyle *Ma'yan* okulları arasındaki ilişkiye benzetilebilir. Eitan Schiffman, "The Shas School System in Israel," *Nationalism and Ethnic Politics* II (2005): 89-124; Yusuf Sarfati, *The Rise of Religious Parties in Israel and Turkey: A Comparative Study*, doktora tezi, Ohio State Üniversitesi, 2009.

8 Bu siyasetçilerin biyografilerine www.tbmm.gov.tr'den ulaşılabilir. Son erişim tarihi Eylül 2008. Halkın Yükselişi Partisi Genel Başkanı Yaşar Nuri Öztürk, Trabzon İmam Hatip Lisesi mezunudur. Benzer şekilde, SP'li Ahmet Cemil Tunç ve Lütfi Yalman da imam hatip mezunudur.

9 "CHP'den Aday Olan İmam 2,5 Yılda 634 Gün Camiye Gitmemiş," *Zaman*, 8 Haziran 2007; http://www.yerelsecim.com/DetaySon_com.asp?HID=3017, son erişim tarihi Mart 2012.

tajda "Aldığım eğitim sosyalist siyasete atılma kararımda etkili oldu. Hz. Ömer'in adalet kavramının sosyalist inançlarla tutarlı olduğunu gördüm"[10] demiş ve "1980 askeri darbesinden sonra Allah'a devrimcileri koruması için dua ettiğim zamanları hatırlıyorum" diye de belirtmiştir.[11]

Bu örneklere rağmen, merkez sol partiler bünyesinde siyaset yapmak imam hatip mezunlarının hiçbir şekilde tercihi olmadı. Bu durum imam hatiplilerin bu partilere üye olmayı tasvip etmemelerinden ve kınamalarından kaynaklanabilmektedir. Örneğin, 1990'lı yıllarda Kadıköy İmam Hatip mezunu Ayşe ortaokulda babasının yerel seçimlerde aday oluşunu anlatırken, okul arkadaşları eski bir imam hatip mezunu ve müftü olan babasının Demokratik Sol Partiden aday olduğunu duyana kadar "her şeyin yolunda gittiğini" söyledi. "Bunu öğrendikleri anda beni dışladılar ve bana kâfir demeye başladılar" dedi ve şunları ekledi:

> Arkadaşlarım herhangi bir siyasi partiyi diğerine tercih ettiklerinden değil. Babamın Doğru Yol Partisinden veya ANAP'tan aday olduğunu söylesem o kadar umurlarında olmazdı. Tabii babam RP'den aday olsa en çok ona sevinirlerdi. O zamanlar anne babaların çoğu RP'yi desteklerdi. Onları en çok kızdıran şey babamın merkez sol bir partiden aday olmasıydı. Merkez sol partiler dine karşı duruşlarıyla bilinirler.

İslamcı politikacıların önemli bir kısmı imam hatip mezunudur. 2007-2009 arasında başbakan yardımcılarının üçü de imam hatip okullarından mezundur.[12] Bu dönemde AKP genel sekreteri olan İdris Naim Şahin ve başbakanın siyasi başdanışmanı olan Ömer Çelik yine imam hatiplidir. Valilik ve kaymakamlık da yapan pek çok imam hatip mezunu

10 Gülden Aydın, "İmam-Hatipte Okumasaydım Sosyalist Olamazdım," *Hürriyet*, 28 Haziran 2009. Taş'ın Hz. Ömer bahsi bana ikinci bölümde aktardığım bir grup kız öğrencinin gelecekteki kocalarında olmasını istedikleri özellikler arasında halifelerin izinden gitmeleri olduğunu söyledikleri konuşmayı hatırlattı ve İslami referansların imam hatipli olmakla güçlü bir bağlantısı olduğu fikrimi pekiştirdi.

11 Gülden Aydın, "İmam-Hatipte Okumasaydım Sosyalist Olamazdım," *Hürriyet*, 28 Haziran 2009.

12 Bu kişiler Cemil Çiçek, Hayati Yazıcı ve Nazım Ekren'di. 2009'dan beri ise üç başbakan yardımcısı şu kişilerdir: Cemil Çiçek, Ali Babacan ve Bülent Arınç. Bu üçlüden Cemil Çiçek ve Bülent Arınç imam hatip mezunudur.

bulunmaktadır.[13] Mart 2009 itibariyle, İstanbul'daki belediyelerin üçte birinin başkanı imam hatip mezunudur.[14] Yerel yönetimde yer alan en önemli imam hatip mezunu ise İstanbul Belediye Başkanı Kadir Topbaş'tır.[15]

İmam hatip okulları tarihinde bir imam hatiplinin rolü muazzam derecede önemlidir. Recep Tayyip Erdoğan 1954'te İstanbul'un bir alt-orta sınıf semti olan Kasımpaşa'da, Rize'den İstanbul'a göç etmiş muhafazakâr bir işçi ailesinin çocuğu olarak doğmuştur. Babası Denizcilik İşletmelerinde kaptan, annesi ev hanımıdır ve kendisi gençliğinde ailesine katkı sağlamak için sokaklarda simit ve limonata satmıştır.

Erdoğan, İstanbul İmam Hatip Lisesinde okumuş, derslerinde ve sporda büyük başarı göstermiştir. Yarı profesyonel bir futbolcu olup, takım arkadaşları arasında "İmam Beckenbauer" lakabıyla anılmıştır.[16] Daha sonra, okulda geliştirdiği arkadaşlıklar sayesinde siyasete atılarak, 1969'dan 2001'e kadar Erbakan'ın siyasi partilerinde ve bu partilerin gençlik kollarında görev almıştır. Erbakan sayesinde Nakşibendi tarikatının İskenderpaşa cemaatiyle bağlar geliştirmiştir. 1994'te Refah Partisinden İstanbul belediye başkanı olmuştur. 1997'de Siirt'te yaptığı bir konuşmada Ziya Gökalp'in minareleri süngüye benzeten bir şiirinden alıntı yaptığı için tutuklanmış,[17] ertesi yıl on ay hapis cezasına çarptırılmış ve cezasının dört ayını yatmıştır. 1999'da hapisten çıkmasının ardından, Erbakan'ın Fazilet Partisi için çalışmıştır. Ancak, 1997 siyasi krizinden sonra politik görüşlerinde İslamın rolünü yumuşatmaya başlamış ve 2001'de ılımlı İslamcı AKP'yi kurmuştur.

13 "Çölaşan Yine Darbeyi Savundu," *Yeni Asya*, 5 Mart 2012.

14 İstanbul'daki tüm belediyelerin, başkanların özgeçmişine ulaşılabilecek internet siteleri vardır. Esenler Belediye Başkanı Mehmet Öcalan'ın özgeçmişi için http://www.esenler.bel.tr/index.php?c=page=ozgecmisi adresini (son erişim tarihi Eylül 2008), Bahçelievler Belediye Başkanı Osman Develioğlu'nun özgeçmişi için ise http://www.bahcelievler.bel.tr/bpi.asp?caid=86&cid=72 adresini (son erişim tarihi Eylül 2008) ziyaret edebilirsiniz.

15 Kadir Topbaş ülkenin en önemli şehrinin belediye başkanlığını yapan bir yerel politikacı olmasına rağmen, küçük şehirlerdeki ulusal politikacıların birçoğundan daha güçlüdür. Erdoğan'dan sonra İstanbul belediye başkanı olan Ali Müfit Gürtuna da imam hatip mezunudur. İstanbul'un belediye başkanlığını 1994'ten beri imam hatip mezunları yapmaktadır.

16 http://www.thedailybeast.com/newsweek/2009/03/30/scoring-play.html, son erişim tarihi Ekim 2011.

17 Gökalp'in şiiri ve Erdoğan'ın yorumu için, Ziya Gökalp, "Asker Duası," *Ziya Gökalp Külliyatı 1 – Şiirler ve Halk Masalları*, der. Fevziye Abdullah Tansel (Ankara: 1952); "Kasımpaşa'ya Dönmem," *Milliyet*, 26 Eylül 1998; Şebnem Aksoy, "Şiir Gökalp'in Değil," *Radikal*, 8 Ekim 1998.

İmam hatipliler Erdoğan'ın yalnızca siyasi sezgisini değil, dürüst olarak nitelendirdikleri kişiliğini de takdir etmektedir. Görüştüğüm imam hatiplilerden Metin çayını yudumlarken şunları söyledi:

> Erdoğan halka hizmetin Hakk'a hizmet olduğunu bilen bir hizmet adamı... Dini bütün bir Müslüman vazifelerinden kaçmaz. Aksine, daha fazla sorumluluk üstlenmek için başkalarıyla yarışır. Peygamberimizin (SAV) sözleriyle: "Kavmin efendisi ona hizmet edendir. İnsan, hizmeti kadar değerlidir. Ahlak ve takvası kadar da büyüktür."[18] Bence Erdoğan ve AKP üyeleri bu sözlere tam uyuyor.

Görüşmemizin ilerleyen kısımlarında Kaya da "Erdoğan Müslüman kimliğiyle barışık biri. Diğer politikacıların aksine, inançlarımızı ve değerlerimizi küçümsemiyor" dedi ve Erdoğan'ın şu sözlerini hatırlattı: "Ben sizin sesinizi seviyorum, çünkü ben de sizlerden biriyim." Kaya, Erdoğan'ın 1998'de hapisten çıkışından kısa süre sonra yaptığı konuşmayı kastediyordu.

> Ben kendi sesimi sizin sesinize katmak istedim. Sizin sesinizi yoksul evlerinizin odalarından alıp, işsiz çocuklarınızın bakışlarından alıp, yüreği yaralı annelerin babaların göğsünden alıp bu ülkenin gündemine taşımak istedim. Çünkü ben sizin sesinizi seviyorum. Çünkü ben bu ülkenin asli ve ebedi sahibi olan sizlere ebediyen saygılıyım. Ben sizi seviyorum; çünkü ben sizden birisiyim. Yaptıklarımın hiçbirinden pişman değilim. Çünkü hepsini sizinle birlikte yaptım.[19]

Erdoğan'ın seçmenlerine sık sık aktardığı ortak geçmiş hissiyatı asla sadece duygu sömürüsü değildir. İmam hatiplilerin birçoğu AKP'ye uzun zamandan beri süregelen ihtilaflı konulara çözüm getirme gayreti yüzünden destek ve oy vermektedir. İkinci bölümde de bahsedildiği üzere, başörtüsü meselesinin uzun ve tartışmalı bir geçmişi vardır.

18 Acluni, *Keşfül Hafa*, 1515.
19 "Başkan'ın Miladı," *Zaman*, 25 Eylül 1998

Arif yerel bir AKP örgütünde çalışan bir imam hatip mezunudur. Erdoğan gibi o da başörtülü bir kadınla evlidir ve imam hatipte okuyan iki kızı vardır. Arif'e neden AKP'yi tercih ettiğini sorduğumda şunları söyledi:

> AKP'liler arasında karısı kapalı olan çok kişi var... Nereden geldiğinizi bilen insanlarla özdeşleşmek çok daha kolay. Erdoğan ve arkadaşları kadınların örtünmelerinin nedeninin iman ve dindarlık olduğunu biliyor. Dolayısıyla muhafazakâr kadınlara köktendinci muamelesi yapmıyorlar.

Sohbetimizin birinci saatinde Arif'in iş arkadaşı Kahraman bize katıldı. O da evli ve çocuklu bir imam hatip mezunuydu. Karısı kapalıydı ama çocukları imam hatibe gitmiyordu. Kahraman şunları söyledi:

> AKP'nin kimi medya mensuplarınca veya laiklerce "köktendinci" olarak yaftalanan girişimleri aslında sadece mütedeyyin Türklere hizmet etme amacını güdüyordu... Dinin çoğu Türkün hayatında önemli bir yeri olageldiği ve daima olacağı gerçeğini görmezden gelemezsiniz.

AKP'nin kadın kollarında görevli bir imam hatip mezunu olan Cemile söyleşimizde bana şunları söyledi: "Her kadının istediği gibi giyinmeye hakkı vardır. Başörtüsü kullanmak da temel bir haktır... Erdoğan ve AKP liderleri hayatlarını İslami kurallara ve uygulamalara göre yaşamaya çalışıyor. Dinimizi biliyor ve önemsiyorlar." Sonra da "Parti mensuplarının çoğunun karıları ve kızları kapalı. Bu konuyu görmezden gelemezler ve gelmeyeceklerdir. Türban yasağını kaldırmak için ellerinden geleni yapacaklar" diye ekledi. AKP gerçekten de üniversitelerdeki başörtüsü yasağının kalkması için önemli gelişmeler sağlamıştır.[20]

Cemile'nin bu sözleri bana Fehmi'nin karısı Azra'yla yaptığım konuşmayı hatırlattı. Azra, Erdoğan'ın belediye başkanlığı esnasında yaptığı görünüşte küçük bir jestin, ona yönelik sempatisinin kaynağı olduğunu söylemişti:

20 "Türban Yasağı Kalktı," *Vatan*, 23 Ekim 2010.

> Belediye öğrencilere paso çıkartıyor. Öğrenciler bu pasoyla otobüslere indirimli olarak binebiliyor. Erdoğan belediyenin (muhafazakâr kızların) pasolarında başörtülü vesikalık kullanmasına izin verileceğini söyledi. "İşte gerçekten bizim için bir şeyler yapan biri" diye düşündüğümü hatırlıyorum.

İmam hatiplilerin uzun zamandan beri yakındığı diğer bir konu ise mezun öğrencilere ilahiyat fakülteleri dışındaki fakültelere kayıt yaptırma esnasında zorluk çıkarılmasıdır.[21] Görüştüğüm tüm imam hatipliler katsayı sistemini yürürlüğe koyduğu için YÖK'ü kınadı. Halis Ayhan gibi YÖK üyeleri bile itirazlarını dile getirdi.[22] Ayhan şunları söyledi: "İmam hatip mezunlarının yalnızca din hizmetlisi olabilmesi demokratik haklara aykırıdır."[23]

AKP hükümetleri 2002'den beri katsayı uygulamasını yürürlükten kaldırmaya çalışmış[24] ve 2004'te meclise düz liselerden ikinci bir diploma alabilmeyi mümkün kılan bir yasa tasarısı sunmuştur.[25] Bu yasa tasarısı imam hatip öğrencilerinin "açık liselerden" bazı dersleri alabilmelerini öngörmüştür. Açık liseler çeşitli nedenlerle örgün eğitim alamayan öğrencilere hizmet sunmakta ve mezunlarına lise diploması vermektedir. Yasa tasarısıyla imam hatip öğrencileri düz lise diploması alabilecek ve böylece katsayı uygulaması engeline takılmayacaktır. Dönemin cumhurbaşkanı, Ahmet Necdet Sezer bu yasa tasarısını "dini okullardan mezun olanların düz lise mezunlarıyla aynı üniversite haklarına sahip olmasının Atatürk ilke ve inkılaplarıyla bağdaşmadığı" gerekçesiyle veto etmiştir.[26] Başbakan Erdoğan da "İster koleje gitsin ister düz liseye veya imam hatip okuluna,

21 "Öğrencilere Var Olan Haklarını Verdik," *Zaman*, 23 Temmuz 2009; Yakup Bulut, "10 Yıllık Katsayı Zulmü Sona Erdi," *Yeni Şafak*, 22 Temmuz 2009; "Sınav Sistemi Sil Baştan," *Hürriyet*, 23 Temmuz 2009.

22 YÖK'ün on iki üyesi bulunmaktadır. Bunların dördü cumhurbaşkanı, dördü başbakan, dördü rektörler tarafından atanır. Halis Ayhan YÖK'e Başbakan Erdoğan tarafından atanan ilk üyedir.

23 Halis Ayhan'la görüşme, 2 Mayıs 2007.

24 Abbas Güçlü, "AKP'nin Katsayı Operasyonu," *Milliyet*, 27 Eylül 2006; Betül Kotan, "Katsayı Hortladı," *Radikal*, 5 Şubat 2008.

25 "İHL'liye Kapıları Açtı," *Hürriyet*, 15 Aralık 2005; Betül Kotan, "Açık Lise İçin Kavga," *Radikal*, 15 Aralık 2005. İkinci diplomayı alma, yasaklandığı 1990'lı yıllara kadar yaygın bir uygulamaydı.

26 "YÖK'e 'İmam-Hatip Özendiriliyor' Vetosu," *Milliyet*, 20 Mayıs 2004.

bu ülkenin çocukları bizim en değerli varlıklarımızdır. Aralarında ayrımcılık yapan bu ülkeye ihanet ediyor demektir" diyerek cumhurbaşkanını eleştirmiştir.[27]

Erdoğan imam hatiplilerin bu konuyu çözüme kavuşturması konusunda ısrarcı olarak, bir grup imam hatip mezununun arasında şunları söylemiştir:

> Siz katsayıyı falan kafanıza hiç takmayın. Nasıl bu katsayı yoktu, daha sonradan getirildi; bugün olur, yarın olur bu katsayılar kalkar.[28]

Temmuz 2009'da, YÖK katsayı uygulamasını kaldırarak tüm ortaöğretim mezunlarının katsayılarını eşitlemiş ve YÖK'ün bu kararı imam hatipliler tarafından sevinçle karşılanmıştır. [29] Kararın savunucularından, kendisi de bir imam hatipli olan Ali Bulaç şunları söylemiştir: "Bu karar adaletsiz bir uygulamaya son verdiği gibi, bir ışık kaynağının önündeki perdeyi de kaldırmıştır."[30] *Yeni Şafak* da bu gelişmeyi "haksızlığın sona ermesi" olarak nitelendirmiştir.[31]

YÖK'ün bu kararının yanı sıra, konuyla ilgili kararname de imam hatip okullarını dört yıllık eğitim veren ve öğrencileri üniversite eğitimiyle beraber mesleki eğitime hazırlayan ortaöğretim kurumları olarak tanımlayacak şekilde değiştirilmiştir.[32] Bunun üzerine imam hatiplere kayıt yaptıran öğrenci sayısı neredeyse üç katına çıkmıştır. 2002-2003 akademik yılında imam hatiplere kayıtlı 71.000 öğrenci varken[33] 2009-2010 akademik yılında bu sayı 198.581'dir.

27 "The AKP's First Regional Organization Education Program," *Anadolu Ajansı*, 7 Haziran 2005.
28 Ergun Aksoy, "Erdoğan: Katsayıyı Kafanıza Takmayın," *Sabah*, 23 Eylül 2006; Hasan Demir ve İbrahim Şahin, "Babaocağından Katsayı Mesajı: Nasıl Sonradan Konulduysa Öyle De Kalkar," *Zaman*, 23 Eylül 2006. Erdoğan memleketi Rize'de bir gruba hitap ediyordu.
29 Temmuz 2009'da, YÖK tüm ortaöğretim mezunlarının katsayısını 0.15 olarak belirleme kararını aldı. Üniversite sınavlarıyla ilgili tartışmalar için, Betül Kotan, "Öğrenci İçin Alan Sınırlaması Kalktı," *Radikal*, 22 Temmuz 2009; Esra Kaya, "Üniversiteye Girişte Tek Katsayı İki Sınav," *Hürriyet*, 22 Temmuz 2009.
30 Ali Bulaç, "İmam-Hatipliler Ne Anlam Taşır?" *Zaman*, 25 Temmuz 2009.
31 "Haksızlık Bitti," *Yeni Şafak*, 22 Temmuz 2009.
32 Yönetmelik için, *Resmi Gazete*, no. 27305, 31 Temmuz 2009.
33 İstatistiklere MEB'in internet sitesinden ulaşılabilir: http://sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2009_2010.pdf, son erişim tarihi Şubat 2011.

Laiklerden gelen eleştirileri azaltmak isteyen dönemin başbakanı Erdoğan, YÖK'ün bu kararının tüm meslek yüksekokulu öğrencilerinin önündeki engeli kaldırdığını söyleyerek, "Kimse bu kararı (imam hatip okulları lehine) yorumlamaya kalkmasın" demiş ve "Bu tüm meslek yüksekokulu öğrencileri için sorun teşkil ediyordu" diye eklemiştir.[34]

Yine de birçok laik bu kararı imam hatip okulları ve öğrencileri lehine bir değişim olarak değerlendirmiştir. Eğitim-Sen'in o dönemdeki başkanı Zübeyde Kılıç "[Bu hamlenin] tamamen politik olduğunu" ve YÖK'ün "sadece hükümetin isteğini yerine getirdiğini" söylemiştir.[35] *Cumhuriyet* bu kararın arkasındaki siyasi dinamiklere vurgu yaparak haberi ön sayfasına şöyle taşımıştır: "AKP amacına ulaştı."[36] Köşe yazarı Yalçın Doğan da AKP'nin imam hatiplere "oy deposu" gözüyle baktığını ve "okullar üzerinden tabanını sömürdüğünü" öne sürmüştür.[37]

YÖK'ün katsayıları eşitleme kararına itiraz eden laikler Danıştaya başvurmuş, Danıştayın kararı durdurması üzerine YÖK katsayılar arasındaki farkı azaltmış ve katsayıları düz liseler için 0.15, imam hatip okulları için 0.12 olarak belirlemiştir.[38] Katsayılar arasındaki farkı azaltmanın kesin bir çözüm olmadığını düşünen YÖK, Aralık 2011'de bu sistemi tamamen kaldırmaya karar vermiştir.[39] 2012'den başlayarak, imam hatip mezunları müfredatlarıyla ilgili olmayan fakültelere başvuracakları zaman artık ortaöğretim puanları düşürülmeyecektir. Girecekleri bölümü büyük ölçüde üniversite sınavından aldıkları puan belirleyecektir. Bu kararı yorumlayan dönemin YÖK başkanı Yusuf Ziya Özcan şunları söylemiştir: "Sınav puanları arasındaki farkı azaltmaya yönelik bir önceki deneme doğru bir hamleydi, fakat katsayı sistemini tamamen kaldırmanın gerekli olduğu da açıktı. Üzerinde çalıştığımız yeni sistem eşitliği amaçlıyor. Politikacıların bunu olumlu bir adım olarak göreceğini tahmin ediyorum."[40] Özcan bu

34 Şule Kulu, "YÖK's Coefficient Decision Ends Decade-Long Feb. 28 Injustice," *Today's Zaman*, 23 Temmuz 2009.

35 Deniz Çiftçi ve Alper Budak, "Sınavdan Kurtuluş Yok," *Taraf*, 23 Temmuz 2009.

36 Mahmut Lıcalı, "AKP Amacına Ulaştı," *Cumhuriyet*, 22 Temmuz 2009.

37 Yalçın Doğan, "İHL Üzerinden Oy Kaçırma," *Hürriyet*, 24 Temmuz 2009.

38 Tüm meslek yüksekokulları için de 0.12'lik katsayı belirlendi.

39 YÖK ayrıca Danıştayın gelecekteki durdurma kararlarına karşı da kanunda değişiklik yaptı.

40 http://www.worldbulletin.net/index.php?aType=haberYazdir&ArticleID=82429&tip=, son erişim tarihi Aralık 2011.

kararı alırlarken AKP hükümetinden baskı veya telkin görmediklerini vurgulamıştır: "Bu yalnızca imam hatiplerle ilgili bir konu değil. İmam hatipler ülkedeki liselerin yalnızca yüzde 5'ini oluşturuyor. Katsayı sisteminin kaldırılması tüm liseler için önemli. Biz tüm lise öğrencilerinin bu yeni sistemden faydalanmasını istiyoruz."[41]

Ne var ki bu karar laik çevrelerin çoğunda politik bir manevranın sonucu olarak algılanmıştır. Laikler katsayı uygulamasının kaldırılmasının temellerinin Aralık 2007'de Cumhurbaşkanı Gül'ün YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan'la yaptığı görüşmeyle atıldığı kanısındadır. Özcan'ın selefi, katsayı uygulamasının kararlı bir savunucusu olan Erdoğan Teziç'tir. Teziç dört yıllık görev süresinde hükümetin katsayı uygulamasıyla ilgili taleplerine itibar etmemiştir. Laik medya kaynaklarına göre Özcan YÖK başkanlığına imam hatip mezunlarıyla ilgili sorunları çözme konusundaki arzusu ve dönemin Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik'le yakın ilişkileri nedeniyle atanmıştır.[42]

Laiklerin bu kaygıları Özcan'ın bu görüşmesinden kısa süre sonra ilahiyat fakültelerine kayıt yaptıran öğrenci sayısını artırması ve imam hatip mezunlarının şartlarını iyileştirmesi üzerine doğrulanmıştır. Araştırmayı yaptığım tarihlerde Türkiye'de yirmi iki ilahiyat fakültesi bulunmaktaydı.[43] Bu fakülteler 1997'den bu yana her yıl (neredeyse tamamı imam hatip mezunu olan) yaklaşık 1000 öğrenci kabul etmektedir. Halbuki imam hatip okulları her yıl 100.000'in üzerinde mezun vermektedir.[44] İlahiyat fakültelerinde okumak isteyen öğrenci sayısının fakültelerin kabul edebileceğinin çok üzerinde olması AKP üyelerini endişelendirmiştir. Bu üyeler iktidara geldikleri günden beri ilahiyat fakültelerinin kontenjanını artırması için YÖK'e baskı uygulamıştır.[45] Özcan'ın YÖK başkanlığına atanmasıyla birlikte ilahiyat fakültelerine kabul edilen öğrenci sayısı üç kat artarak

41 Aynı internet sitesi.

42 "Özcan: Üniversiteler Sadece Bilimle Uğraşmalı," *Sabah*, 11 Aralık 2007; Emine Dalfidan, "Yeni YÖK Başkanı: Cumhurbaşkanı'nı Tanımam, İlk Kez Pazar Günü Görüştüm," *Milliyet*, 11 Aralık 2007.

43 Mehmet Paçacı ve Yasin Aktay, "75 Years of Higher Religious Education in Modern Turkey," *The Muslim World* 89/3-4 (1999): 389-413.

44 http://www.egitimsen.org.tr/index.php?yazi=45, son erişim tarihi Ağustos 2008.

45 Haber 7, 5 Şubat 2006, http://tumgazeteler.com/?a=1323883 adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Şubat 2009.

900'den 2700'e çıkmıştır.[46] İmam hatipliler uzun zamandır bekledikleri bu gelişmeyi memnuniyetle karşılamıştır. İmam hatip öğrencilerinin iyi bildiği bir blog olan www.imamhatiplim.com'a gönderilen bir iletide şunlar yazılıdır: "Elli yıllık hızlı çöküşten sonra bu ümit vaat eden bir artış... İnşallah hak edenler bu yolda muvaffak olur."[47]

Katsayı sisteminde yapılan bu değişiklikten sonra imam hatip okullarının itibarı büyük ölçüde artmıştır. Öte yandan politikacılar imam hatip okullarının itibarını ve cazibesini artırmak için en başından beri girişimlerde bulunmuş, imam hatip mezunu olmayan İslamcı politikacılar bile bu kuruma saygılarını dile getirip, camiayı methetmiştir. Erbakan da başbakanlığı döneminde imam hatip okullarından sık sık övgüyle söz etmiş ve okulların İslami siyasi partilere yandaş ve seçmen yetiştirme konusundaki önemini vurgulamıştır. Oğlu Fatih Erbakan'ın imam hatibe gitmiş olmasından gururla bahsetmiş, okulların "RP'nin gelişimindeki beşinci mevsimi temsil ettiğini" söyleyerek bu konudaki hissiyatını yinelemiştir.[48] Ekim 2006'daki bir sempozyumda da şunları söylemiştir: "Yeni bir dünya düzeni getirmek istiyorsak, kaosu ve düzensizliği ortadan kaldırmak istiyorsak, imam hatip okullarını yeniden canlandırmamız gerekir."[49]

Cumhurbaşkanı Erdoğan da okulunu ve mezunları sık sık takdirle anmaktadır. İstanbul belediye başkanlığı döneminde verdiği bir röportajda kendinden "İstanbul imamı" olarak bahsetmiş ve kurumsal kökenine vurgu yapmıştır.[50] Ağustos 2006'da, oğlunun da mezun olduğu Kartal İmam Hatip Lisesinin mezunlar derneğinin düzenlediği piknikte katılımcılara şöyle seslenmiştir: "İmam hatip öğrencileri bu ülkenin evlatlarıdır. Geleceğimizde daha aktif bir rol almaktan çekinmeyin."[51] Sonra da eklemiştir: "Oğlumun da bir imam hatip mezunu olduğunu söylemekten gurur duyuyorum." İmam hatip mezunlarının ulusal derneği olan ÖNDER'in

46 İbrahim Asalıoğlu, "YÖK, İlahiyat Fakültelerinin Kontenjanını Üç Kat Artırdı," *Zaman*, 16 Temmuz 2008; Betül Kotan, "İlahiyat Kontenjanları Yüzde 235 Artırıldı," *Radikal*, 16 Temmuz 2008.

47 www.imamhatip.com/kamusalalan, son erişim tarihi Ekim 2008.

48 Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford: 2003), s. 126.

49 Bu sempozyum 28-29 Ekim 2006 tarihlerinde gerçekleştirilen bir parti (Saadet Partisi) etkinliğiydi ve halka kapalıydı. Katılımcılar arasındaki az sayıda türbansız kadından biriydim.

50 *Hürriyet*, 8 Ocak 1995, http://dosyalar.hurriyet.com.tr/tayyiperdogan/tayyip.asp, son erişim tarihi Mart 2012.

51 Şakir Aydın, "Kartal İmam Hatiple Gurur Duyuyorum," *Milliyet*, 21 Ağustos 2006.

genel kurulunda yaptığı konuşmada ise "İmam hatipli olmanın gururunu son nefesime kadar taşıyacağım"[52] demiştir. AKP'nin amblemi de Erdoğan'ın okuluna olan bağlılığını yansıtmaktadır. İstanbul İmam Hatip Lisesinin 1971 yıllığının iç sayfasında Türkiye haritasının ortasına yerleştirilmiş bir ampulün içinde, mezun olan sınıfın bir resmi vardır. Bu resimde Erdoğan sınıf başkanı olduğu için ampulün tepesinde yer almaktadır, sınıf arkadaşları da onun etrafındadır. Erdoğan röportajlarında ve konuşmalarında parti amblemi olarak ampulü seçmesinde bu yıllık fotoğrafının ne kadar etkili olduğundan bahsetmiş[53] ve "Bu ülkenin aydınlanmak için yüksek voltajlı ampullere ihtiyacı var" demiştir.[54]

23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı kutlamaları sırasında bir imam hatip öğrencisini meclis başkanlığı koltuğuna oturtmak gibi görünüşte küçük bir jestin bile derin anlamları vardır. 2007'de dönemin meclis başkanı Bülent Arınç başkanlık koltuğuna bir imam hatip öğrencisini oturtmuştur.[55] Bu hareket laikler ve İslami hareket üyeleri tarafından imam hatiplerin itibarındaki yükselişin göstergesi olarak yorumlanmıştır.[56] Her ne kadar bazı laikler tarafından eleştirilmiş olsa da, muhafazakâr aileler bu tercihi çocuklarını imam hatip okullarına yazdırma konusunda bir güvence olarak algılamıştır. Bir veli bunu şöyle ifade etmiştir: "Bütün üst düzey politikacılar imam hatip mezunu. Hal böyleyken ben niye çocuğumu imam hatibe göndermeyeyim?"

Bazı imam hatip mezunları okulların ve mezunların itibarını artıracak kampanyalara çok daha geniş ve ihtilaflı bir ölçekte öncülük etmektedir. İslamcı politikacıların başlattığı belki de en tartışmalı girişimlerden biri de düz liseleri imam hatip okullarına daha çok benzetecek bir eğitim modeli oluşturmak üzere yapılan müfredat değişikliğidir. Kimi İslamcı politikacılar bütün düz liseleri imam hatip okullarına dönüştürmeyi teklif ederken, bazıları da imam hatip okulları derslerini düz liselerin müfredatına sokmayı tavsiye etmiştir. Konya belediye başkanlarından İbrahim

52 Sefa Özkaya, "Camianın Başını Öne Eğdirmedik," *Hürriyet*, 6 Aralık 2010.
53 Can Dündar, "Erdoğan'ın Şaşırtan Karnesi," *Milliyet*, 18 Temmuz 2007.
54 Ergun Aksoy, "Ve Bir Ampul Yandı," *Radikal*, 15 Ağustos 2001.
55 Melda Çetiner, "Arınç: Bu Çocuk Değil, Öğrenci Meclisidir; 23 Nisan'la İlgisi Yoktur," *Milliyet*, 13 Mart 2007.
56 "Arınç 'Art Niyet' Buldu," *Sabah*, 14 Mart 2007.

Halıcı konuşmalarından birinde "İnşallah tüm okullar imam hatip olacak" demiştir.[57] Benzer şekilde, konuştuğum politikacılardan biri şunları söyledi: "Ortaöğretim sistemine daha fazla din sokmak ve tüm lise öğrencilerini imam hatip ruhuyla yetiştirmek istiyoruz." Başbakan Erdoğan da İstanbul belediye başkanıyken benzer bir bakış açısıyla "Ülkedeki tüm okullarda imam hatip müfredatını okutacağız" demiştir.[58] Gerçekten de, 2006'daki Milli Eğitim Şûrası toplantısında dönemin milli eğitim bakanı Hüseyin Çelik düz lise müfredatına Arapça, Kuran ve siyer derslerinin eklendiği bir müfredat önermiştir.[59] Çelik bu teklifler konusunda ülkenin yüzde 99'u Müslümanken öğrencilere İslam öğretmekten daha doğal bir şey olmadığını söylemiştir.[60] Bu çalışmanın sonlarına geldiğimizde bu teklifler hayata geçirilmemişti, ama tartışılmaya devam edilmekteydi.

İslamcı politikacılar tercih edilir okul koşulları ve farklı yardım biçimleriyle öğrencilere imtiyazlar sunarak imam hatip okullarına kayıt yaptırmayı teşvik etmektedir.[61] Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonunun yayınladığı bir rapora göre, Milli Eğitim Bakanlığı sağlık meslek okulları ve imam hatip okulları öğrencilerine, ortaöğretim sistemindeki diğer öğrencilere göre kişi başına daha fazla para harcamaktadır.[62] Hemşire veya sağlık personeli olmak için mesleki eğitim alan bir öğrenciye harcanan para 3.417 YTL iken, bir imam hatip öğrencisine de buna yakın bir miktar, 3.165 YTL harcanmıştır. Düz lise öğrencileri için ise bu rakam ortalama 1.283 YTL'dir. Bu ayrımın nedenlerinden biri, imam hatip okulları ve düz liseler arasındaki öğretmen-öğrenci oranlarındaki farklılıktır. Bu oran imam hatiplerde 10:1 iken, düz liselerde 20:1'dir. Söz konusu fark imam hatip

57 "İşte Savcının İddianamesi," *Radikal*, 16 Mart 2008.

58 "Erdoğan: RP Bütün Okulları İmam-Hatip Yapacak," *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1994.

59 Şûra tekliflerinin eleştirisi için, Abbas Güçlü, "Şûrada Erken Katsayı Şoku!," *Milliyet*, 15 Kasım 2006; "Eğitim Şûrasının Dikkatine!" *Milliyet*, 13 Kasım 2006. Milli Eğitim Şurasının on yedincisi Kasım 2006'da Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Şuraya sunulan tekliflerinin önemli bir kısmı imam hatip okullarıyla ilgiliydi ve laik çevrelerin sert eleştirilerine maruz kalmıştı. Dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve dönemin YÖK başkanı Erdoğan Teziç bu durumu protesto ederek Şura toplantılarına katılmadı. Laik bir köşe yazarının kelimeleriyle, Şura toplantıları "bir grup imam hatip temsilcisiyle" gerçekleştirildi.

60 "Bakan Çelik Zorunlu Din Dersinde Israrlı," *Milliyet*, 10 Mart 2008.

61 Meral Tamer, "Meslek Liselerinin İtibarını Yükseltmek," *Milliyet*, 10 Temmuz 2008.

62 Hakan Yılmaz, *Beceriler, Yeterlilikler ve Mesleki Eğitim: Finansman Yapısı ve Politika Önerileri* (İstanbul: 2007), s. 12.

öğretmenlerinin öğrencilerine daha fazla vakit ayırıp ilgi gösterebilmelerini sağlamaktadır.[63]

Belediye sınırları içinde bazı belediye başkanları da imam hatip okullarına destek sağlamaktadır. 2007'de laik gazeteler İstanbul Belediye Başkanı Kadir Topbaş'ın Kazım Karabekir İmam Hatip Lisesi öğrencilerine bir belediye otobüsü tahsis ettiğini ortaya çıkartmıştır.[64] Her iki yanında İETT amblemi olan bir belediye otobüsü Kazım Karabekir öğrencilerinin okul servisi olarak çalışmakta, öğrencileri okuldan alıp, duraklardaki diğer yolcuları almak için durmadan evlerine bırakmaktadır. Topbaş başka hiçbir okula ne belediye otobüsü ne de başka bir araç tahsis etmiştir. Kadir Topbaş'ın İstanbul'daki imam hatip okullarına 322 milyon YTL harcadığı da bilinmektedir.[65]

Yerel belediyeler bütçelerine göre imam hatip okullarının laboratuvarları, bilgisayar merkezleri veya sınıfları için maddi destek sağlamaktadır; öğrenci birliklerine elbise bağışında bulunmakta, başarılı imam hatip öğrencilerine burs veya ödül vermektedir. Ümraniye Belediye Başkanı Hasan Can, imam hatipler arası bir yarışmanın destekçiliğini üstlenmiştir. Farklı imam hatip okullarından öğrenciler kendi aralarında Kuran okuma yarışması düzenlemiş, belediye başkanı da yarışmayı kazanan öğrenciye 2.000 YTL ödül vermiştir. Kartal Kaymakamı Dursun Ali Şahin üniversite sınavlarında ilk 1000'de yer alan Kartallı imam hatip öğrencilerine ödüller vermiştir.[66] Kaymakam gibi, dönemin Kartal Belediye Başkanı Arif Dağlar da belediye sınırları içindeki imam hatip öğrencilerine yardımlarda bulunmuştur. Kartal'daki iki imam hatip okulunun müdürleri bana AKP'li belediyenin son birkaç yıldır onlara ayrıcalıklı davrandığını söyledi. Kartal İmam Hatip Lisesinin müdürü "1999 depreminde okulumuz kullanılmaz hale gelmişti. Belediye yeni bina yapmamız için bize maddi yardımda bulundu" dedi. Benzer şekilde Mehmet Akif Ersoy İmam Hatip

63 "Eşme: Eğitim Laik Eksenden Çıkıyor," *Milliyet*, 2 Mart 2008. İstatistikler MEB'in internet sitesinde mevcuttur.

64 Gaziosmanpaşa semtindeki Kazım Karabekir İmam Hatip Lisesi şehirdeki yalnızca kızlar için eğitim veren son imam hatip okuludur. Özgür Altuncu ve Gökhan Danacı, "Harembüs Sır Oldu," *Hürriyet*, 13 Aralık 2007.

65 "İHL'liler İftarda Buluştu," *Yeni Şafak*, 24 Eylül 2007.

66 Şakir Aydın, "Kaymakamın İmam-Hatip İlgisi," *Milliyet*, 22 Temmuz 2005.

Lisesi müdürü görüşmemiz esnasında şunları söyledi: "Bize yaptıkları iyiliklerden ötürü Arif Dağlar'a minnettarız. Belediye okulun tüm boya masraflarını karşıladı. Okulun hem içini hem dışını boyadı. Ayrıca okulun kapılarını onarıp tuvaletlerinde tadilat yaptı." Üsküdar İmam Hatip Lisesi Müdürü Hilmi Beyca'nın sözleri de Kartal'daki müdürlerin söylediklerini ve duygularını yansıtıyordu. Hilmi Beyca bana Üsküdar belediye başkanının okulun gazetesi *Yeni Soluk* için para toplamalarına yardım ettiğini söyledi. Gazetenin yayın yönetmenleri minnetlerini göstermek için ilk sayfanın altına bir teşekkür metni koyup destekleri için belediye başkanına teşekkürlerini sunmuştu.[67] Güngören İmam Hatip Lisesi de Güngören Belediyesinden "büyük destek" almış, belediye okulun yalıtım, drenaj ve boya masraflarını karşılamıştı.[68]

İmam hatip okulları aldıkları maddi desteğin karşılığında İslamcı politikacılara miting alanlarında destek verir, halkı bu politikacılar hakkında bilgilendirir ve seçmenlerden oy ister. Düz liseler ise laik politikacılar için aynı şeyi pek yapmaz. Örneğin, görüşme yaptığım belediye başkanları bana halkı faaliyetleri konusunda bilgilendirmek için ara sıra imam hatiplerde konuşma yaptıklarını anlattı. İçlerinden biri şöyle dedi: "İmam hatip okullarında konuşma yaptığım zaman genellikle iyi bir katılım olur. Bu da iyidir, çünkü çeşitli sesleri duymamı sağlar." İstanbul İmam Hatip Lisesinin müdür yardımcısı da Erdoğan'ın da İstanbul belediye başkanıyken mezun olduğu okulda konuşmalar yaptığını söyledi: "Erdoğan okulunda olmaktan hep mutlu görünürdü... Konferans salonunda öğrencilere hitap eder ve onlara belediyesinin yaptığı işleri anlatırdı." Erdoğan, İstanbul belediye başkanlığı döneminde imam hatip camiasını belediyesinin faaliyetleri hakkında bilgilendirmek için imam hatip okullarının gazetelerini de kullanmıştır.[69]

AKP üyeleri, imam hatip mezunlarının koşullarını geliştirme çabalarının yanı sıra onlara yeni istihdam fırsatları sunma konusunda da girişimlerde bulunmuştur. Siyaset alanında AKP ile ulusal ve yerel yönetim seviye-

67 *Yeni Soluk*, 3 (2007): 1.
68 Güngören Belediyesi, *Önce Eğitim* (İstanbul: 2007), s. 7.
69 *Genç Düşler* 1/2 (1998): 73; *Genç Düşler* 2/3 (1998): 57; *Genç Düşler* 2/4 (1999): 33. *Genç Düşler* Zeytinburnu İmam Hatip Lisesinin gazetesidir.

lerinde bağlantısı olan imam hatip mezunları, yine imam hatip mezunu olan memurları işe almaktadır. Camia içinde bu okulların mezunlarına dürüstlük ve çalışkanlık kazandırdığı şeklinde bir algı vardır. Başbakan Erdoğan İstanbul belediye başkanı olduğu dönemde şunları söylemiştir:

> Ben, yönetim tecrübemi ve okuldan aldığım ruhu da göz önüne katarak rahatlıkla söyleyebilirim ki, eğitim-insan ilişkilerini hesaba katarak, nitelikli insan arıyorsam, bu insanın imam hatipli olmasını her zaman tercih ederim. Tabii ki işin ehli ise. Çünkü biliyorum ki, yüksek verim elde edilmesi için dürüst ve yüksek kaliteli insana ihtiyaç vardır. Ben imam hatiplilerin kalitesinden eminim.[70]

Benzer şekilde, İstanbul dışındaki bir şehrin önemli bir belediye başkanı bana belediyesinde işe almak için imam hatip mezunlarını tercih ettiğini söyledi. Bu tercihinin altında yatan nedenleri sorduğumda imam hatip mezunlarında var olduğunu düşündüğü özellikleri sıraladı:

> İmam hatip mezunları yaptıkları her işi Allah rızası için yapar ve insanların en makbulünün başkalarına yardım eden olduğunu bilir... İmam hatip mezunlarında insanlarınkiyle kavgalı olmayan bir değer sistemi olur. Ve bu değerleri siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda uygulayacak sebata ve iradeye sahiptirler.

Görüşmeden ayrılırken belediye başkanının asistanı bana bir kâğıt verdi. Kâğıdın en üst kısmında bir başlık olarak şu cümle yazıyordu: "İmam hatip mezunlarının siyasetteki başarısının sırrı." Ben daha görüşmeye gelmeden başkan okumam için bu metni hazırlamıştı.

İmam hatip mezunlarının birbirlerini kollayan tutumu başka hükümet organizasyonlarında da geçerlidir.[71] Bir gazete Kadir Topbaş'ın "okul arkadaşlarına" orantısız seviyede "bonkör" davrandığını yazınca laiklerce

70 Recep Tayyip Erdoğan, "İmam-Hatiplilerin Kalitesinden Eminim," *İzlenim* 38 (1996): 25.

71 Menderes Çınar, "The Justice and the Development Party and the Kemalist Establishment," *Secular and Islamic Politics in Turkey*, der. Ümit Cizre (Abington: 2008), s. 126; Yalçın Doğan, "Kaç Savcı ve Yargıç imam-Hatipli," *Hürriyet*, 28 Aralık 2005.

eleştirilmiştir.[72] *Radikal* gazetesinin iddialarına göre, Topbaş başkanlığı süresince AKP'li başkanlar tarafından yönetilen belediyelere CHP'li başkanların belediyelerine ayırdığından daha fazla para ayırmıştır.[73] AKP'li belediyeler arasında ise, başkanlığını imam hatip mezunlarının yaptığı belediyelere diğerlerinden daha fazla para tahsis edilmiştir.

AKP hükümeti, daha fazla imam hatip mezununu istihdam edecek bir proje olarak algılanan süreçte Diyanet İşleri Başkanlığına yıllık devlet bütçesinin önemli bir kısmını tahsis etmiştir.[74] Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi AKP'nin iktidara geldiği 2002'de 553 milyon YTL iken[75] 2007'de sekiz bakanlığın toplam bütçesine ulaşarak 2 milyar YTL olmuş ve bu artış sonucunda 2008'de 4525 yeni imam atanmıştır.[76] Mustafa Peköz gibi laik yazarlar bu bütçe artışını ülkenin İslamileştirilmesine yönelik daha büyük bir projenin bir parçası olarak yorumlamıştır. Peköz, Diyanet İşleri Başkanlığının "bünyesinde içişlerini ele geçirmeye çalışan ve uluslararası İslami faaliyetlerde aktif olarak yer alan radikal İslamcıları barındırdığını" yazmıştır.[77]

AKP hükümeti Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan imam hatip mezunlarına farklı bakanlıklarda kariyer fırsatları da sunmuştur. Hükümet 2002'den beri Diyanet İşleri Başkanlığı personeli olan 1107 imam hatip mezununu aralarında içişleri, sağlık, adalet ve milli eğitim bakanlıklarının da bulunduğu çeşitli bakanlıklardaki görevlere atamıştır. Bu atamaların yarısından fazlası, yani 1107 mezunun 605'i Milli Eğitim Bakanlığı kadrolarında işe alınmıştır.[78] İşe alınanların bir kısmı devlet memuru olarak bakanlığın alt kademelerindeki görevlere getirilmiş, bir kısmı da kuruma bağlı okullar bünyesinde din öğretmeni olmuştur.

İmam hatip mezunlarının kamu görevlerine getirilmesinin yarattığı tartışmalarda, ünlü laik gazetecilerden Tufan Türenç AKP hükümetinin

72 "Büyükşehir AKP'li Belediyelere Bonkör, Muhalif Belediyelere Cimri," *Radikal*, 13 Nisan 2007.

73 Aynı haber.

74 "Diyanet Bütçesi 37 Kurumu Solladı," *Hürriyet*, 24 Ekim 2006; Güngör Uras, "Diyanet'e 1.6 Milyar YTL, Dışişlerine 690 Milyon YTL," *Milliyet*, 27 Aralık 2006.

75 http://www.meforum.org/2071/fethullah-gulenin-buyuk-ihtirasi, son erişim tarihi Mart 2012.

76 Haberin kaynağı laik kesimde popüler bir kuruluş olan Haber Türk'tür. http://www.haberturk.com/haber.asp?id=58021&cat=110&dt=2008/02/27, son erişim tarihi Aralık 2008.

77 Mustafa Peköz, "Siyasal İslamın Örgütlenme Merkezi: Diyanet İşleri Başkanlığı," http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=8365 adresinden okunabilir, son erişim tarihi Ocak 2008.

78 Altan Öymen, "İmam-Hatipler ve Din Adamlığı," *Radikal*, 9 Eylül 2006.

imam hatip okullarını yeniden canlandırmayı ve "bu okullardan mezun olan köktendincileri devletin içine yerleştirmeyi" istediğini yazmıştır.[79] Başka bir laik köşe yazarı Özdemir İnce de Erdoğan hükümetinin "imam hatip okullarını tüm meslek dallarını İslamileştirmek amacıyla kullandığını" dile getirmiştir.[80]

Birçok laik bu atamaları hükümetin çeşitli seviyelerindeki İslami kadrolaşması olarak yorumlamış[81] ve imam hatip mezunlarının meziyetleri değil, dini eğitimleri nedeniyle göreve alındıklarını iddia etmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde bir kadrolaşma olup olmadığı sorulduğunda, Talim Terbiye Kurulunda[82] yer alan ve kendini laik olarak tanımlayan üst düzey bir yetkili şu cevabı vermiştir: "MEB'i ve Kurulu Türkiye'nin aynası olarak görebilirsiniz. Türkiye'de olduğunu düşündüğünüz ve gördüğünüz her şey bu kurumlarda da olmaktadır. Bakanlık tarafından dindar insanların giderek daha fazla göreve getirildiğini görmüyor musunuz?" 2009 itibariyle, bakanlığın en önemli üç bölge müdürlüğünün yöneticileri (İstanbul, Ankara ve İzmir) imam hatip mezunudur.[83]

Erdoğan imam hatip mezunları hakkında iftiharla konuşmaya devam etmiştir: "(Laikler) bize 'ölü yıkayıcı' ve 'köylü' dediler. Bize 'Asla doktor, vali, avukat olamazsınız' dediler. 'Muhtar bile olamazsınız' dediler. Ama Allah'a şükür biz milletimize ve ülkemize güvendik."[84] Eski YÖK başkanı Kemal Gürüz ise Erdoğan'ın bu sözlerine karşılık olarak şakayla karışık şunları söylemiştir: "Hükümet imam öğretmen, imam doktor, imam polis, imam yargıç, imam kaymakam, imam memur, imam avukat istiyor."[85]

79 Tufan Türenç, "İktidarın Eğitiminde Mehter Yürüyüşü," *Hürriyet*, 17 Ekim 2005.

80 Özdemir İnce, "AKP İktidarı Milli Eğitim'e Karşı," *Hürriyet*, 6 Mayıs 2003 ve "TRT'yi İmamlar İşgal Etti," *Hürriyet*, 26 Haziran 2007.

81 Melih Aşık, "Büyük Salvo!," *Milliyet*, 3 Ekim 2006; Abbas Güçlü, "AKP de Sistem Partisi Oldu," *Milliyet*, 30 Haziran 2007; http://www.yurtgazetesi.com.tr/içerik/5473/devlet-kadrolari-imamlasiyor.html, son erişim tarihi Mart 2012.

82 Talim Terbiye Kurulu ilk ve ortaöğretim okullarının müfredatını belirler. Ayrıca okullarda okutulan kitapları onaylar.

83 MEB İstanbul bölge müdürü Ata Özer, İstanbul İmam Hatip Lisesi mezunudur. MEB Ankara bölge müdürü Murat Beybalta, Tevfik İleri İmam Hatip Lisesi mezunudur. MEB İzmir bölge müdürü Kamil Aydoğdu, Kahramanmaraş İmam Hatip Lisesi mezunudur.

84 "PM: İmam-Hatip Graduates Snubbed Many Years," *Today's Zaman*, 6 Aralık 2010.

85 Oktay Ekşi, "Bilemedik Demeyin," *Hürriyet*, 10 Aralık 2005.

İmam hatip sistemini teşvik etmek ve mezunlara yönelik istihdam fırsatlarını artırmak üzere tasarlanan girişimler, teklifler ve ödüller muhafazakâr ve dini bütün kişilerin ulusal ve yerel yönetim seviyesinde mevkilere getirilmesini sağlamıştır. Bu uygulamanın ülkedeki laik düzene zarar vereceğini iddia etmek abartılı olur, fakat İslami ahlak düşüncesinin gündelik yaşamı ve siyaseti yönlendirdiği ve dindar davranışların kamusal alanda daha sık sergilenir olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu bölümde bahsi geçen olayların hepsi tüm imam hatip mezunlarının kararı olarak nitelendirilemese de, imam hatip kökenli bir başbakanın ve kabinenin gözetiminde gerçekleşmişlerdir.

Siyasette yer alan imam hatip mezunları özel hayatlarını kamusal hayatlarından ayrı tutmaya çalışmaktadır. AKP kadın kollarında çalışan Necla bana şunları söyledi: "Ben dini kendi içimde, sessizce, dindar olmayan Müslümanların hayatına müdahale etmeyecek şekilde yaşıyorum." İmam hatip mezunu siyasetçiler de Necla gibi dini hassasiyetlerinin ulusal ve uluslararası gündemlerine girmediğini vurgulamaya özen göstermektedir. Laik güçlerin sayısız müdahalesinin muhafazakâr siyasetçilerin başka türlü davranmasını ve konuşmasını zorlaştırdığını unutmamakta da fayda vardır. Erdoğan "(Dindarlığımı) siyasi hayatımdan uzak tutmaya çalışıyorum; kendime saklamaya gayret ediyorum" demiştir.[86] Fakat aynı zamanda şunları da söylemiştir: "Laiklik yalnızca bir yönetim biçimidir. Bir kişi İslamı seçerse Müslüman olur, fakat laikliği bir yönetim biçimi olarak seçebilir."[87] Her şeye karşın, Erdoğan'ın laik devlete olan inancı samimi görünmektedir. 2011'deki Arap baharında Kahire'ye gitmiş ve Mısırlıları laik anayasayı kabul etmeye davet etmiş,[88] bu ricası İslamcı güçler, özellikle de Müslüman Kardeşler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Diğer yandan, İslamcı siyasetçiler her ne kadar özel hayatlarını kamusal hayatlarından ayırmaya gayret etseler de, gündelik faaliyetlerinde ve işlerinde İslama bağlı bir tutum sergilemeleri neredeyse kaçınılmaz-

86 Deborah Sontag, "The Erdoğan Experiment," *The New York Times Magazine*, 11 Mayıs 2003, s. 42-47.
87 Jenny White, "The End of Islamism? Turkey's Muslimhood Model," *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization*, der. Robert Heffner (Princeton: 2005), s. 104.
88 "PM Erdoğan's Surprising Message in Cairo," *Hürriyet Daily News*, 15 Eylül 2011; http://www.haaretz.com/print-edition/news/erdogan-in-cairo-touts-turkey-as-model-for-arab-world-1.384535, son erişim tarihi Ekim 2011.

dır.[89] Örneğin, ramazanın son günü Ankara'daki Milli Eğitim Bakanlığı memurları seccadelerini binanın koridorlarına yayarak namaz kılmıştır.[90] 2007'de, Kadir Topbaş mayo markalarının mayolu mankenlerin olduğu fotoğraflarını vitrinlerine asmalarına izin vermemiştir.[91] AKP'li diğer belediye başkanları da meydanlardan "müstehcen" heykelleri kaldırmış, şehir merkezlerine cami ve mescitler yaptırmış, halka açık parkları ve plajları cinsiyete göre ayırmıştır.[92]

İslami kurallar ve uygulamalar birçok AKP'li siyasetçinin politikasını ve tutumunu biçimlendirmektedir. İktidara geldikleri günden itibaren hükümet üyeleri alkole karşı katı bir tutum sergilemiştir. Bakanlıkların ve devlet kurumlarının kafeteryalarında veya resmi kabullerde artık alkollü içecek verilmemeye başlanmıştır.[93] AKP'li İstanbul ve Ankara belediye başkanları ailevi değerleri koruma gerekçesiyle belediye kafelerinde ve restoranlarında alkollü içecek satışını yasaklamıştır.[94] 2002-2008 arasında şarabın tüketim vergisi üç katına çıkartılmıştır.[95] Bu dönemde bar ve restoranlarda alkollü içecek satış lisansı sayısı 13.000'den 9.000'e düşmüştür.[96] Medya kaynakları ayrıca AKP'li belediyelerin alkol satan işletmelerin çalışmalarını güçleştirdiğini bildirmiştir.[97]

Birçok AKP'li, dini hassasiyetlerine uygun olarak, İslami terim ve kavramlarla dolu bir dil kullanmayı tercih etmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan

89 Heiko Henkel, "The Location of Islam: Inhabiting Istanbul in a Muslim Way," *American Ethnologist* 34/1 (2007): 57-70; Ayşe Saktanbet, *Living Islam: Women, Religion, and the Politicization of Culture in Turkey* (Londra: 2002).

90 Meral Tamer, "Karayalçın, Laiklik İzleme Masası Kurdu," *Milliyet*, 15 Şubat 2008.

91 "Belediyenin Mayo Yasağı," *Radikal*, 18 Mayıs 2007. Başbakan Erdoğan her ne kadar mayo reklamları konusunda kendi düşüncelerini kamuoyuyla paylaşmamış olsa da, bu konuda okul arkadaşıyla aynı fikri paylaşmış olmalı. Erdoğan belediye başkanlığı döneminde şunları söylemişti: "Mayo reklamları şehvet sömürüsüdür," *Hürriyet*, 6 Mart 1996.

92 Osman Kara, "Prefabrik Mescit Atağı," *Milliyet*, 11 Ekim 2006.

93 Cemal Karakaş, "Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of the State, Politics, and Society," *PRIF Reports 78*: 32, www.hsfk.de/downloads/prif78.pdf adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Temmuz 2009.

94 "AKP Cracks Down on Alcohol," *Turkish Daily News*, 26 Kasım 2005; Başbakan Erdoğan da bu yasağı desteklemektedir; belediye başkanlığı döneminde "Alkollü içecekler yasaklanmalıdır" demiştir, *Hürriyet*, 1 Mayıs 1996.

95 *Newsweek*, 23 Haziran 2008, www.newsweek.com/id/141465?tid=relatedcl adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Kasım 2008.

96 Aynı haber.

97 "Turkish AKP's New Alcohol Law Raises Question marks," *Hürriyet Daily News*, 13 Mayıs 2008.

ailesiyle birlikte Rize'den İstanbul'a taşınmasını hicret olarak nitelendirmektedir. 2008'deki kadınlar gününde de kadınlara en az üç çocuk yapmalarını, çünkü çocukların "Allah'ın lütfu" olduğunu söylemiştir. Bu söylemdeki çıkış noktası bir hadistir: "O'nun ve çocuklarının zenginliğini artırın ve onları lütuf kaynağı yapın."[98] Benzer şekilde Anayasa Mahkemesi üyelerini AKP'nin kapatılması davasının[99] görülmesine karar verdikleri için eleştirirken bir ayetten alıntı yapmıştır: "Bazı insanlar vardır, kulakları vardır duymazlar, gözleri vardır görmezler, dilleri vardır gerçekleri konuşamazlar."[100]

AKP'li siyasetçilerin dini hassasiyetleri bir adım ileri götürüp siyaseti ve toplumu İslamileştirmeyi amaçlayan düşünceleri yaydığı ve projeleri desteklediği de olmuştur. AKP Adana milletvekili Abdullah Çalışkan, Şubat 2007'de şunları söylemiştir: "Devrimin turuncusu olmaz. Devrim ya kırmızıdır ya yeşildir. Ben yeşil devrimden yanayım."[101] Yeşil rengin tarihsel olarak İslamla özdeşleştirildiği düşünülürse, Çalışkan, İslami devrimden yana olduğunu dillendirmiştir. Ondan önce Erdoğan da "Yeşil medeniyettir" ve "Demokrasi durağımıza gelene kadar bindiğimiz bir otobüstür" demiştir.[102] Eski Artvin valisi de başka dinlerden turistlerin yaylaların "Müslüman-Türk" yapısına zarar vereceği gerekçesiyle yayla turizmine karşı çıkmıştır.[103]

98 Türker Alkan, "Kısmetiyle Gelenler," *Radikal*, 9 Mart 2008.
99 Mart 2008'de Danıştay Başkanı Abdurrahman Yalçınkaya AKP'ye laiklik karşıtı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle dava açmıştı. Anayasa Mahkemesi bu suç duyurusunu oybirliğiyle kabul etmişti. Anayasa Mahkemesi dört ay sonra kararını açıkladı. Ne partiyi kapattı ne de herhangi bir siyasetçiyi siyasetten men etti. Ancak laiklik karşıtı faaliyetlerini gerekçe göstererek partinin Hazine yardımını kesti. "Erdoğan'dan Araf Suresi ile Cevap," *Hürriyet*, 15 Mart 2008; http//.www.bianet.org/english/kategori/english/107683/the-ruling-party-submits-its-final-defense-in-the-closure-case, son erişim tarihi Kasım 2008.
100 Ayetin tamamı şöyledir: "Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir." Kuran 7:179. Diyanet meali.
101 Bünyamin Yıl, "Yeşil Devrimden Yana Bir AKP'li," *Milliyet*, 4 Şubat 2007.
102 Bu konuşma İstanbul Belediyesinde 1994'te yapılmıştı. Birçok laik, Erdoğan'ın inmek istediği durağın şeriat durağı olduğunu düşünmüştü. Erdoğan'ın AKP öncesi militan konuşmalarından bunun gibi diğer alıntılar için, İsmet Berkan, "Demokrasi Tramvayı," *Radikal*, 14 Temmuz 2007; "Yeşil-Beyaz Kaldırımlar Hortladı Ama Bu Kez CHP'li Belediye Eliyle," *Radikal*, 11 Ocak 2006; http://www.aydinlikgazete.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3610:bunlar-gaf-deil-nyet&catid=108:toplum&Itemid=140, son erişim tarihi Mart 2012.
103 İbrahim Ekinci, "Yayla Turizmi Karadeniz'deki Son Müslüman-Türk Kültürünü Bozar," *Milliyet*, 1 Kasım 2006.

İslamcı siyasetçiler genellikle İslami yaşam biçimini başkalarına dayatmak istemediklerini söyler. Cumhurbaşkanı Erdoğan "Biz mümin dostlarımızın inançları yerine kendi inançlarımızı koymaya çalışmıyoruz" demiştir.[104] Gelgelelim, bir öğrencinin pasosunda başörtülü vesikalık kullanabilmesiyle imam hatipli AKP belediye başkanlarının İslamcı görüşlerini yaydıkları materyalleri yayınlayıp dayatması arasında büyük bir fark vardır. Eyüp Belediyesinin bir yayınında, başörtüsü takmamanın günah olduğu ve başörtüsü takmayı yasaklayanların İslam düşmanı olduğu yazılmıştır.[105] Tuzla Belediyesinin benzer bir yayınında da erkekle kadının el sıkışmasını ve doğum kontrol haplarını tasvip etmeyen, dini anlamda çokeşliliği onaylayan yazılar yer almıştır.[106] 2006'da, Pendik Belediyesi ilkokul çocuklarına paketinde Hz. Muhammed'in veda hutbesinin yazılı olduğu çikolatalar dağıtmıştır.[107] Belediye başkanının isteği üzerine Kocaeli belediyelerinde bedava Kuran dağıtılmıştır.[108] 2006'da Sarıyer Belediyesi 5000 adet *Peygamberin Hayatı* kitabını bedava dağıtmıştır.[109]

Siyasetçilerin dini hassasiyetlerini dışavurumu, etraflarındaki kişiler için İslami kural ve uygulamaları benimsemek ve kabul etmek anlamında kimi zaman teşvik edici, kimi zaman ise ister istemez zorlayıcı olabilmektedir. Milli Eğitim Bakanlığının bölge müdürlüklerinde çalışan bir grup memur 2008 ramazanında oruç tutmaları için baskı yapan iş arkadaşlarından şikâyetçi olmuştur.[110] Ben de geçmişte muhataplarımın beni "doğru" yola girmeye telkin etmek istediği durumlar yaşamıştım. Bir yerel siyasetçi bana şunları söylemişti: "Bence siz vicdanlı bir kadınsınız. Sizce artık İslami giyinme tarzını benimsemenizin vakti gelmedi mi?"

Başka bir sefer, İslamcı bir belediye başkanıyla görüşme için randevu alırken, başkanın sekreterinin dini hassasiyetlerini göz önünde bulundurmak zorunda kalmıştım. Randevu almak için genellikle belediye

104 Turan Yılmaz, *Tayyip: Kasımpaşa'dan Siyasetin Ön Saflarına* (İstanbul: 2001), s. 90.
105 "Bakanlık Belgeyi Dört Ayda Gördü," *Radikal*, 1 Eylül 2006.
106 "Belediye Kitabında Şeriat Propagandası," *Radikal*, 1 Mayıs 2006.
107 "Veda Hutbe Ambalajlı Çikolata Tartışması," *Anka*, 25 Nisan 2006; www.medyatara.com/2347940-veda_hutbe_ambalajli_cikolata_tartismasi.html, son erişim tarihi Şubat 2009.
108 Gökçer Tahincioğlu ve Türker Karapınar, "İddianamedeki 71 İsim," *Milliyet*, 16 Mart 2008.
109 Sarıyer Belediyesi, *Faaliyet Raporu 2006* (İstanbul: 2006), s. 70.
110 "Mazeretin Yoksa Yemek Yok!" *Radikal*, 30 Ağustos 2008.

başkanının sekreterini arar, projemi anlatır, başkanla yüz yüze görüşmemin mümkün olup olmadığını sorardım. Bazı sekreterler başkanın uygun cevapları verebilmesi için sorularımı önceden fakslamamı tercih ettiklerini söylemiştir. Bu kez başkanın sekreteri randevumla ilgili bilgi vermek üzere beni aradığında, telefonu "Alo" diyerek açtım. Telefonun diğer ucundaki kadın "Selamünaleyküm" dedi. "Merhaba" diye yanıtladım. Cevabımdan memnun kalmayan karşı taraf "Selamünaleyküm" diye yineledi. Cevabımı değiştirerek "Aleykümselam" dedim. Sekreterin benim kendi değerlerimi ona dayattığımı düşünmüş olması da ihtimal dahilindedir. Münasip selamlaşma faslından sonra kadın kendini tanıttı ve başkanla görüşebileceğim tarihi bildirdi.

Benzer bir olay 2007 ramazanında başka bir belediye başkanının bürosunda yaşandı. Başkanın semt sakinlerine sunduğu hizmetleri daha iyi gözlemlemem ve anlamam için bürosunda bir gün geçirmem teklif edilmiş, ben de bu teklifi kabul etmiştim. Başkanın, birçok toplantıya girmesine rağmen konuklarının hiçbirine yiyecek veya içecek bir şey ikram etmediğini fark ettim. Ziyaret ettiğim tüm bürolarda, okullarda ve kuruluşlarda içeri girdiğim anda çay ikram edilirdi. Fakat bu kez ramazan ayıydı ve başkan kendisi oruçlu olduğu için etrafındaki herkesin de oruçlu olduğunu farz ediyordu. İftar saatine doğru başkan iftar çadırının yolunu tuttu.[111] İftarını camia mensuplarıyla ve iş arkadaşlarıyla açtı. Bana daha sonra şunları söyledi: "Size oruç tutup tutmadığınızı sormadım. Oruç tutmuyor olsanız bile vücudunuzun dinlenmesinin ve sisteminizin kendini yenilemesinin iyi bir şey olduğunu düşündüm." Bu olay dışardan bakan birine sıradan görünebilecek olsa bile, içerdiği anlamlar laikliğe bağlı insanların çoğu için önemlidir. Böyle bir olayın laikliği benimsemiş bir belediye başkanının bürosunda yaşanma ihtimali pek yoktur.

Ticari şirketler bile bu yeni duruma uyum sağlamayı öğrenmiştir. AKP hükümeti döneminde, Ankara'daki restoranlar mönülerini müşterilerinin dini hassasiyetlerine göre değiştirmeye başlamıştır.[112] Ankara'daki

111 Ramazanda İstanbul'un birçok yerinde yaklaşık 100 adet iftar çadırı kurulur. Bu çadırlarda iftar saatinde yemek dağıtılır. En büyük çadırları belediyeler kurar. Son yıllarda Bağcılar Belediyesi yaklaşık 2000 kişilik kapasitesiyle İstanbul'daki en büyük iftar çadırını kurmaktadır.
112 Erdal İpekeşen, "İktidar Restoranlarının Sessiz Savaşı," *Hürriyet*, 21 Ekim 2007.

restoranlar eskiden beri önemli "iş yemeklerine" ev sahipliği yapar. Politikacılar ülkenin toplumsal ve ekonomik meselelerini tartışmak üzere bu mekânlarda buluşmaktadır. Şehri ziyaretlerimden birinde ünlü bir restoranın sahibiyle uzun bir görüşme yaptım. Konuşmamız esnasında kendisi bana şunları söyledi:

> İflas etmemek için mönümüzden alkolü çıkarttık ve yiyecek seçeneklerini değiştirdik. Artık Osmanlı geçmişimizi yansıtan, daha geleneksel yemekler sunuyoruz. AKP'li politikacılar bu yemekleri modern füzyon yemeklere tercih ediyorlar.

Benzer şekilde, Ankara'nın en gözde restoranlarından biri olan Laila, şehrin "sosyal dokusu" değişmiş olduğu için kapanmıştır.[113] Restoranın sahibi bir görüşmemizde şunları söyledi: "(AKP) genel merkezinin hemen yanındaydık. Eskiden birçok politikacı öğle ve akşam yemeklerini burada yerdi. Ama 2002'den sonra işletmemiz çok zarar etti." Lailanın yerine açılan Şahname ise geleneksel Türk mutfağı konusunda uzmanlaşmış alkolsüz bir restorandır.

Her ne kadar dini ahlak ilkeleri AKP mensuplarının peşinde olduğu politikaları etkilese de, hükümetin şeriatı getirmeye ve bir İslam devleti kurmaya çalıştığına dair pek fazla şey söylenemez.[114] Nitekim dönemin AKP başkan vekili Nihat Ergün İslami yayınlar dağıtan çeşitli belediyeleri kınamış ve dini kurallarla ilgili yayın dağıtmanın birer kamu kuruluşu olarak belediyelerin vazifesi olmadığını söylemiştir.[115] AKP liderleri de Abdullah Çalışkan'ı "yeşil devrim" istediğini dile getirmesi nedeniyle eleştirmiştir.[116]

Yine de, AKP üyelerinin (her ne kadar Türkiye'yi bir İslam devleti yapmaya yönelik bir girişimleri olmasa da) ülkeyi muhafazakâr insanlara

113 Can Dündar, "Başkent Alkolsüz Düzene Geçti," *Milliyet*, 23 Eylül 2007.

114 Bir "İslam devleti" isteyen AKP üyelerinin oranıyla ilgili istatistiki bir veri yoktur. Binnaz Toprak ve Ali Çarkoğlu'nun yaptığı anketlere göre nüfusun yaklaşık yüzde 8'i şeriata dayalı bir din devletini istemektedir. Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: 2006). Yakın zamanda Tarhan Erdem'in yaptığı bir ankette bu oran yüzde 22,3'e kadar çıkmıştır. Anket sonuçları için, Cüneyt Ülsever, *Hürriyet*, 24 Şubat 2009.

115 "YÖK'ün YOK Etme Planı," *Milli Gazete*, 1 Haziran 2006.

116 www.akparti.org.tr/tbmm/tbmmgrup/2007.02.05.haberler.doc, son erişim tarihi Kasım 2008.

daha sempatik görünen bir duruma dönüştürmeye hazır olduğuna dair bol miktarda kanıt bulunmaktadır. AKP "laik" bir hükümetin aklından bile geçirmeyeceği yasaları önerdikçe ve yürürlüğe koydukça, imam hatip okulları ve mezunları daha fazla güce ve seçeneğe sahip olmaktadır. Bu gidişat büyük ihtimalle imam hatip okullarının cazibesini ve popülerliğini artıracak ve mezunlarını genel toplumsal tercihe daha çok yönelterek ülkeyi daha "İslami" bir hale getirecektir.

Beşinci Bölüm

İMAM HATİP OKULLARI, CAMİALARI VE İSLAMCI SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ

Giriş bölümünde de bahsettiğim üzere, okullarla ilgili bilgi toplarken karşılaştığım en büyük zorluk imam hatip camiası mensuplarının dışarıdan gelenlere yönelik kuşkulu ve ihtiyatlı yaklaşımıydı. Bunun dikkat çekici bir örneği imam hatip okulları ve yurtları inşaatıyla bilinen İslamcı bir sivil toplum örgütünün genel müdürüyle yaptığım telefon görüşmesidir. Bir görüşme yapmamızın mümkün olup olmadığını sorduğumda, cevabı "Bizden nasıl haberdar oldunuz? Neden bizimle ilgileniyorsunuz?" oldu. İmam hatiplerle ilgili bir araştırma yaptığımı ve genel müdürü olduğu örgütün okullara yaptığı yatırımlarla ilgili bilgi almak istediğimi bir kez daha açıkladığımda bir an durdu, sonra "Bana bu söylediklerinizi bir kâğıda yazın. Bir iki dakika sonra arayın, size bir faks numarası vereceğim. Kâğıdı o numaraya fakslayın" dedi. Dediğini yaptım. Bir sonraki telefon görüşmemizde şunları söyledi: "Talebinizi yönetim kuruluna ileteceğim... Salı günü arayın size kararımızı bildireyim."

Bu tarz diyaloglar kesinlikle sıra dışı değildir. Oysa sivil toplum örgütlerinin yaygın duyguların ifadesi için kanallar sağlayarak ve hükümetlerin pek üstlenmediği sorumlulukları üstlenerek camialarının ihtiyaçlarını karşılayan şeffaf varlıklar olması gerekir.[1] Ancak burada bahsi geçen sivil toplum örgütleri İslamcı olduğundan ve imam hatip okulları için çalıştığından, bu temkinli tavır oldukça anlaşılır görünmektedir.

1 Bazı Avrupalı ve Amerikalı akademisyenler "sivil toplum örgütlerinden" "hükümet dışı örgütler" veya "kâr amacı gütmeyen örgütler" olarak bahseder. Toplum bilimleri metinlerinde "sivil toplum" terimi halktan bireylerin belirli amaçlara hizmet etmek amacıyla oluşturduğu gönüllü yurttaş örgütleri veya toplumsal örgütler anlamında kullanılır. Bu örgütler hükümetler veya ticari işletmeler tarafından oluşturulmaz. Bu terim "sivil toplum örgütleri" şeklinde de kullanılır. "Sivil toplum" terimi ayrıca daha geniş anlamda belirli bir politika doğrultusunda işleyen sivil toplum örgütleri için de kullanılır. Sunil Khilnani, "The Development of Civil Society," *Civil Society: History and Possibilities*, der. Sudipta Kaviraj ve Sunil Khilnani (Cambridge: 2002), s. 11-32.

Türkiye'de, yaklaşık üçte ikisi 1990'lı yıllarda kurulmuş olan, 90.000 civarında sivil toplum örgütü bulunmaktadır.[2] İlgili yasada sivil toplum örgütleri vakıflar ve dernekler olarak ikiye ayrılmaktadır. Vakıflar "belirli bir amaç için maddi bağışların yapıldığı,"[3] dernekler ise "en az yedi gerçek veya tüzel kişinin kâr amacı gütmeden bilgilerini veya faaliyetlerini bir araya getirdiği" oluşumlardır.[4] Vakıflar ve dernekler halk festivalleri düzenlemekten sağlık merkezleri inşa etmeye, okul inşaatları için kermesler düzenlemekten bizzat okul inşa etmeye kadar birçok toplumsal, kültürel, sanatsal ve bilimsel faaliyette bulunur. Amaçlarındaki ve faaliyetlerindeki benzerliklere rağmen, derneklerin sayısı vakıflarınkine göre çok daha fazladır, çünkü hükümetin vakıfların işleyişlerine müdahale etmesi biraz daha kolaydır.[5]

İslamcı politikaları ve toplumsal gündemleri kendine görev edinmiş olan dernek ve vakıflar da bulunmaktadır.[6] Bu İslamcı sivil toplum örgütleri Kuran kursları açmak ve camileri restore etmek gibi girişimler vasıtasıyla İslami kaideleri, uygulamaları ve politikaları yaymayı amaçlar.[7]

Bu örgütlerin bir kısmı imam hatip okullarına, öğrencilerine, mezunlarına ve daha geniş anlamda imam hatip camiasına özel ilgi gösterir.

2 Tarih Vakfı, *Non-Governmental Organizations Directory 2006* (İstanbul: 2005), s. xi. Türkiye'deki sivil toplum örgütlerinin ortaya çıkışı Batı Avrupa ve Latin Amerika'dakine benzer bir örüntü sergilemiştir. Sivil toplumdaki yükseliş dünya piyasasında 1980'lerde başlayan liberalizasyonun ve entegrasyonun bir sonucu olarak yaşanmıştır.

3 Yasa maddelerinde oluşumlardan değil, tüzel kişiliklerden bahsedilir. Bu ayrım bu tartışma bağlamında önemli değildir. Vakıflar genellikle vakfın kurucuları tarafından atanan bir mütevelli heyeti tarafından yönetilir. Vakıfların üyeleri, ortakları veya hissedarları yoktur. Arazi, para veya kredi gibi maddi kaynaklar vakfın kurulması ve amaçlarının gerçekleştirilmesi bakımından çok önemlidir. Bu maddi kaynaklar bağışlar vasıtasıyla elde edilir. Tuğrul Ansay, "Legal Persons, Societies, and Business Associations," *Introduction to Turkish Law*, der. Tuğrul Ansay ve Don Wallace (Kluwer Law International, The Hague: 2005), s. 108.

4 Ansay, agm, s. 100. Vakıfların aksine, derneklerin seçilmiş bir yönetim kurulu vardır ve bu kurulun üyeleri dernek tarafından görevden alınabilir. Ayrıca, vakıfların aksine dernekler bağış almaz. Onun yerine derneğin faaliyetleri sürdürebilmesi için hayırsever katkılarda bulunan üyeleri vardır. Vakıflar ve dernekler arasındaki farklar için, Lütfü Dalamanlı vd., *İlmi ve Kazai İçtihatlarla Açıklamalı Türk Medeni kanunu: 1-81* (İstanbul: 1991), s. 683-731 (vakıflar) ve 735-784 (dernekler); İlhan Demir, *Yeni Vakıfların Temel Kitabı* (Ankara: 1998); Suat Ballar, der., *Türk Dernekler Hukuku* (İstanbul: 1991).

5 Türkiye'deki sivil toplum örgütlerinin yüzde 95'i dernek, yüzde 3'ü vakıf statüsündedir. Geri kalan kısmı meslek örgütleri ve sendikalar gibi diğer yasal sivil toplum kategorileri oluşturmaktadır.

6 Ahmet Yücekök vd., *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar* (İstanbul: 1998); İlhan Demir, *Yeni Vakıfların Temel Kitabı* (Ankara: 1998), s. 181-186.

7 Bahattin Akşit vd., "İslami Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları," *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: 2004), s. 664-681.

Türkiye'de faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri hakkındaki literatürde daha önce incelenmeyen ve bahsi geçmeyen bu örgütler arasında mezun dernekleri, hayır kuruluşları ve iş dünyası dernekleri bulunmaktadır. Bu kuruluşlar imam hatip sistemini yaymak ve mezunlara sunulan fırsatları artırmak için çalışır. Yeni okullar ve yurtlar inşa eder, öğrencilere ve mezunlara burs verir, konferanslar düzenler, imam hatip sistemi lehinde lobi faaliyetlerinde bulunurlar. İçlerinden bazıları neredeyse yalnızca imam hatip okullarını ve mezunlarını desteklemek için vardır. Ensar Vakfı, ÖNDER ve İlim Yayma Cemiyeti yalnızca imam hatiplere yönelik faaliyetlerde bulunan sivil toplum örgütlerinin en bilinenleridir.[8]

Diğer örgütler İslamcı reformu yayma anlamında daha geniş kapsamlı bir amacın parçası olarak imam hatip okullarına destek verir.[9] Bu örgütlerin arasında işadamları dernekleri ve insan hakları derneklerinin yanı sıra kültür ve hayır vakıfları bulunmaktadır. Faaliyetleri tamamen imam hatip okullarına yönelik olmasa da, okulları ve mezunları destekleyen girişimleri savunur ve üstlenirler. İmam hatiplerle dolaylı bağı olan en bilindik sivil toplum örgütleri Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) ve İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfıdır (İHH).[10]

Bu İslamcı sivil toplum örgütlerinin varlığını Kazım Karabekir İmam Hatip Lisesini ziyaret ettiğimde öğrencilerin sıralarında üzerinde İHH logosu olan çok sayıda bozuk para kavanozunu görünce öğrendim. Dördüncü sınıf öğrencisi Banu'ya kavanozların ne işe yaradığını sorduğumda bana bunların vakfın "yardım faaliyetleri" için kullanıldığını söyledi. "İHH Filistin'deki kardeşlerimize yardım gönderiyor. Benim elimden gelen de onlar için biraz bozuk para biriktirmek" dedi ve gözleri parlayarak ekledi: "Siz de yardım etmek ister misiniz?"

İslamcı sivil toplum örgütleriyle ilgili araştırma yapmaya başladığımda bu örgütlerin imam hatip camiasında çok popüler olduğunu ve destek bulduğunu gördüm. Kurucuları ve üyeleri arasında çok sayıda imam

8 ÖNDER'in tam ismi ÖNDER: İmam Hatip Okulları Mezunları ve Mensupları Derneğidir. Dernekle ilgili daha fazla bilgi için www.onder.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

9 Bu sınıflandırma hakkında başka bir düşünme biçimi, bu sivil toplum örgütlerinin imam hatiplerle dolaylı bir bağının olduğunu söylemektir.

10 Bu örgütün kurucuları ve üyeleri vakfa kısaca İHH, yani İnsan Hak ve Hürriyetleri der.

hatip mezunu bulunan bu örgütlere, öğrenciler ve mezunlar gönüllü hizmet verir ve düzenli olarak bağış yapar. İmam hatipli gazeteci Resul Tosun, İslamcı sivil toplum örgütlerinin "toplumun İslamileştirilmesinin arkasındaki itici güç" olduğunu öne sürmüştür.[11]

İHH belki de imam hatipliler arasında en popüler sivil toplum örgütüdür. İmam hatip öğrencileri arasında www.imamhatip.com adresinde yapılan bir ankette "Gelecekte inşallah çalışmak istediğiniz sivil toplum örgütü hangisidir?" sorusuna açık arayla en çok İHH yanıtı verilmiştir.[12] Eyüp İmam Hatip Lisesine yaptığım ziyarette fotoğraf kulübünün İHH üyelerinin savaş alanlarındaki fotoğraflarının bulunduğu bir sergi düzenlediğini gördüm. Kulübün üyesi Efsane bana bu fotoğrafların okul arkadaşlarını örgüt ve örgütün faaliyetleri konusunda bilgilendirmeyi amaçladığını söyledi.

İmam hatip okulları ve camiasıyla bağı bulunan sivil toplum örgütlerini kolaylıkla tespit edebilmiş olsam da, bunlara erişmem ve haklarında bilgi almam zor oldu. Bu bölümün başında aktarılan örnekte de görüldüğü üzere, bu örgütler dikkat çekmemek için büyük çaba sarf etmekte, mensupları ve faaliyetleri hakkında mümkün olduğunca az bilgi vermektedir. Faaliyetleri hakkında bilgi almak, imam hatip okulları ve mezunlarıyla ilişkileri hakkında sorular sormak için başvuran ilk araştırmacı birçok kereler ben oldum. Bu örgütlerin yönetici ve mensuplarıyla görüşmek için randevu almak, en az İslamcı siyasetçilerden randevu almak kadar zordu.

Bu sivil toplum örgütlerinin temkinli ve çekingen bir tutum içinde olması anlaşılabilir bir şeydir; çünkü kendilerine mutlak bir hareket özgürlüğü sunmayan bir yasal sistem içinde faaliyet göstermektedirler. Pratik ve yasal anlamda hükümet müdahalesine ve kontrolüne en az kamu okulları kadar açık durumdadırlar. Devlet kimi zaman sivil toplum örgütlerinin yönetimine ve faaliyetlerine doğrudan müdahale edebilmekte, hatta işi bu örgütleri kapatmaya kadar vardırabilmektedir. Örneğin, 1980 askeri darbesinde ÖNDER'in faaliyetleri cebren yasaklanmıştır. Benzer şekilde 1997 siyasi krizinden sonra birçok İslamcı sivil toplum örgütü hükümet-

11 Resul Tosun, "Dindar Nesil Yetiştirmek," *Yeni Şafak*, 8 Şubat 2012.

12 www.imamhatip.com/kamusalalan/İbrahim-sediyani-nilin-iki-yakasi-t38909.0.html, son erişim tarihi Kasım 2008.

çe sıkı bir denetime tabi tutulmuştur; mensupları sorguya çekilmiş, bazı şubeleri kapatılmış, ilgi ve faaliyet alanları yasaklanmıştır.[13] Bir keresinde İslamcı sivil toplum örgütleri tarafından inşa edilmiş olan ve yönetilen yurtlarda kalan 20.000 öğrenci Milli Eğitim Bakanlığı tarafından devlet denetimindeki yurtlara taşınmıştır.[14] Başka bir sefer, polis sigorta fonunu dini faaliyetlere aktardıkları gerekçesiyle MÜSİAD'ın yirmi mensubunu tutuklamıştır.[15]

Bu olaylar üzerine bazı İslamcı sivil toplum örgütleri şube sayılarını azaltmış, bazıları etkinlik programlarını değiştirmiştir.[16] Ensar Vakfı şubelerinin üçte birini kapatmış ve imam hatip mezunlarına sunduğu burs olanaklarını iptal etmiştir.[17] İlim Yayma Cemiyeti şube sayısını 100'den 50'ye düşürmüştür.[18] İslamcı *Milli Gazete* köşe yazarı Şükrü Hüseyinoğlu şunları yazmıştır: "28 Şubattan (1997) sonra, bazı İslamcı örgütler kişisel gelişimi merkezine alan konferanslar ve seminerler düzenlemeye başladı. Bazı örgütler ise İslamcı karakterlerinden sıyrılıp İslamcı mücadeleye son verdi ve hayır kuruluşu kimliğine büründü."[19] AKP'nin iktidara gelişiyle birlikte İslamcı sivil toplum örgütleriyle hükümet arasındaki ilişkiler değişmiş olsa da, birçok örgüt dikkat çekmemeye özen göstermeyi tercih etmiştir.

Bu örgütlerin mensuplarına ne zaman net rakam soracak olsam bana hep üyelerinin çoğunun imam hatip mezunu olduğunu söylediler.[20]

13 Nazif Öztürk, "Vakıflarda Yaşanan Son Gelişmeler," *TGTV Gönüllü Bülteni* I (2002): 10-13; R. Quinn Mecham, "From the Ashes of Virtue, A Promise of Light," *Third World Quarterly* 25/2 (2004): 344; Fethi Güngör, "Düzenlemeler, Sivil Toplumun Önünü Tıkayıcı ve Hareket Alanını Kısıtlayıcı Nitelikler Taşımaktadır," *TGTV Gönüllü Bülteni* I (2002): 16-20.

14 "Tarikata Darbe," *Hürriyet*, 29 Ocak 2000.

15 Marvine Howe, *Turkey Today: A Nation Divided over Islam's Revival* (Colorado: 2000); 187-188

16 Nazif Öztürk, "Vakıflarda Yaşanan Son Gelişmeler," *TGTV Gönüllü Bülteni I* (2002): 10-13. Hayrettin Karaman, biyografisinde bu değişikliklerin bazılarından bahsetmiştir. Hayrettin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş*, (İstanbul: 2008), c. 2, s. 313.

17 Muhsin Öztürk ve Rahime Sezgin, "28 Şubat Nedeniyle Kapalıyız," *Aksiyon 8.143* (2002). http://www.aksiyon.com.tr/detaylar.do?load=detay&link=11203, son erişim tarihi Temmuz 2009.

18 Fethi Güngör, "Düzenlemeler, Sivil Toplumun Önünü Tıkayıcı ve Hareket Alanını Kısıtlayıcı Nitelikler Taşımaktadır," *TGTV Gönüllü Bülteni* I (2002): 18.

19 Şükrü Hüseyinoğlu, "İslami Mücadeleden bağımsız 'İnsani Yardım,' Sadra Şifa Değildir," *İslam ve Hayat*, (1 Ocak 2008) http://www.islamvehayat.com/763_Islami-mucadeleden-bagimsiz-%E2%80%99Cinsani-yardim%E2%80%9D-sadra-sifa-degildir.html adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Aralık 2008.

20 Tam sayı için ısrar edersem görüştüğüm kişileri tedirgin edeceğimi düşündüğümden, elimde net sayı bulunmamaktadır.

İmam hatip mezunu ve ÖNDER üyesi olan Zafer, okulları Türkiye'nin "çimentosu, demiri ve mikseri" olduğu için imam hatiplilerin "toplumsal ağlar konusunda derin bir anlayış ve sezgiye" sahip olduğunu dile getirdi. Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı (TGTV) üyesi Necati ise şunları anlattı:

> İmam hatip öğrencileri arasında "insanlık için bir şeyler yapmanız gerektiği" hissi hâkimdir... Hocalarımız ve danışmanlarımız bize sık sık insanlık için adil ve iyi olanı yapmanın öneminden bahseder. Ben ve arkadaşlarım İslamı yaymamız gerektiğini düşünerek yetiştik.

Necati'nin görüşlerini destekler biçimde, Türkiye İmam Hatipliler Vakfı (TİMAV) üyesi Ahmet Ağırbaşlı şunları aktardı:[21]

> Ben okurken, hocalarımız bize sık sık özverili olmamızı ve insanlığın faydasına olacak işler yapmamızı tembih ederdi... Kuran hocamın bana "Azrail ellerinin boş olduğunu görürse seni ellerinden tutup götürür" dediğini hatırlıyorum. Bu sözleri üzerimde büyük etki yaratmış olmalı ki ellerim boş durmasın diye otuz yıldır sivil toplum örgütlerinde çalışıyorum.

İslamcı sivil toplum örgütlerinin kurucuları ve mensupları, eğitimcilik geçmişleri sayesinde, imam hatip okullarının öğrencilerine aktardığı dini kurallara ve uygulamalara itibar eder. Tüm İlahiyat Fakülteleri ve Yüksek İslam Enstitüleri Mezunları Derneğinden (TİYEMDER) Selahattin Yazıcı dini eğitimi "insanın hayatta kalabilmesi için su gibi gerekli bir şey" olarak nitelemiştir.[22] AKABE Kültür ve Eğitim Vakfından Necmi Sadıkoğlu da benzer ifadeler kullanmıştır:

21 TİMAV, ÖNDER'in himayesi ve rehberliği altında kurulan yerel bir mezunlar vakfıdır. Konya'daki genel merkezinin yanı sıra, Malatya'da bir şubesi bulunmaktadır. Aktifliği ve okullara bağlılığı yüzünden tüm Türkiye'de bilinen bir vakıftır.

22 TİYEMDER ilahiyat fakültesi mezunlarını bir araya getirerek aralarında işbirliği oluşturmayı amaçlar. İlahiyat fakültesi mezunlarının büyük çoğunluğu imam hatip mezunu olduğu için vakıf imam hatip okullarını ve mezunlarını destekler. Naciye Kaynak, "Türkiye'de Din Eğitimi Yok," *Yeni Asya*, 26 Nisan 2005.

Aileler eğer çocuklarının din öğrenmesini istiyorlarsa onları gönderebilecekleri başka bir okul yok... Helalin ve haramın ne olduğunu yalnızca imam hatip öğrencileri öğrenebilir. Bir Müslüman olarak hayata karşı bir anlayış ve farkındalık geliştirirler.[23]

İslamcı sivil toplum örgütleri imam hatip okulları ve öğrencilerine maddi destek sağlayan en önemli kaynaklardır.[24] Yeni okullar ve yurtlar inşa etmek, öğrencilere ve mezunlara burs sağlamak için para toplarlar. 1970'ten bu yana İslamcı sivil toplum örgütleri ülkedeki imam hatip okullarının yaklaşık yüzde 70'ini inşa etmiştir.[25] İlave yüzde 20'lik bir kısmını da devletle birlikte inşa etmişlerdir.[26] Ahmet Ağırbaşlı bana örgütünün esas amacının "her şehirde ve her kasabada bir imam hatip okulu açmak" olduğunu anlattı ve bu hedefinin gerekçesini şöyle dillendirdi: "Her imam hatip bir yıl boyunca bir çocuğa peygamber sevgisini aşılasa, toplumda yozlaşma sona erer." 2009-2010 akademik yılında Milli Eğitim Bakanlığı denetimi altında çalışan yurtların yüzde 17'si imam hatip öğrencilerine tahsis edilmiştir. Bu süre içindeki imam hatip öğrencisi sayısı ise toplam öğrenci sayısının yüzde 5'ini oluşturmaktadır. İrfan Aycan bu tutarsızlığı şöyle açıkladı: "İmam hatip okullarına diğer okullara kıyasla daha fazla önem veren daha çok sivil toplum örgütü var."

Bir semt imamı olan Lütfü, Aycan'ın görüşlerini doğrulayarak imam hatip okullarının kurulmasını ve bakımının yapılmasını İslamcı sivil

23 Necmi Sadıkoğlu'yla görüşme, 11 Mayıs 2007. Sadıkoğlu bu bölümün ilerleyen kısımlarında bahsedeceğim AKABE Kültür ve Eğitim Vakfının genel sekreteridir.

24 Benzer modellere Ortadoğu ve Güneydoğu Asya'da da rastlanmaktadır. Mısır'daki özel İslami okulları inceleyen Linda Herrera yerel, hükümet dışı aktörlerin ülkenin eğitimine nasıl katkıda bulunduklarını yazmıştır. Linda Herrera, *The Sanctity of the School: New Islamic Education and Modern Egypt*, doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 200. Pakistan ve Bangladeş'teki medreseler üzerine benzer bir çalışmada, Mumtaz Ahmad "bütün bir medrese sisteminin en başından beri toplum tarafından vakıflar, bağışlar ve zekâtlarla desteklendiğini" yazmaktadır. Mumtaz Ahmad, "Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh," http://globalwebpost.com/farroqm/study_res/bangladesh/mümtaz_madrassah.pdf, son erişim tarihi Mart 2011.

25 Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, *İmam-Hatip Liseleri Efsaneler ve Gerçekler* (İstanbul: 2004), s. 477. 1997'den beri İslamcı sivil toplum örgütleri imam hatip okullarının yanı sıra düz lise binaları da inşa etmiştir. Bu bölümün sonundaki yorumlar kısmına bakınız.

26 Devlet kendi başına okulların yüzde 10'unu inşa etmiştir. Mehmet Tarhan, *Religious Education in Turkey: A Socio-Historical Approach of the Imam-Hatip Schools*, doktora tezi, Temple Üniversitesi, 1996, s. 158.

toplum örgütleri için çalışan veya bu örgütlere sempati duyan kişilerin "iyi niyetine ve gayretine" bağlıyordu:

> Ben Bağcılar'da bir camide vaaz veriyorum. Birkaç yıl önce, ÖNDER'in bir mensubu bir cuma namazından sonra cemaatten imam hatip okullarına bağış yapmalarını istedi. Bağış yapanlardan birinin seyyar satıcı Şevki olduğunu gördüm. Onu bir kenara çekip "Senin çocukların var, bu paraya ihtiyacın yok mu?" diye sordum. "Evet, var ama Allah onların rızkını verir. İmam hatip okulları bizim evimiz, yuvamız. Bizim her şeyimiz" dedi.

Hayrettin Karaman, biyografisinde Çorumlu bir tüccarın imam hatiplere yardım etmek için nasıl elinden gelen her şeyi yaptığını şöyle anlatır:

> Çorumlular bir imam hatip yaptırmak istiyorlardı, bu yüzden benden yardım istemeye geldiler... Cüzdanımdaki paraya baktım, sonra o gün çocuklarıma yetecek kadar parayı ayırdım. Geri kalan parayı bu kişilere verdim. Benim çocuklarım imam hatibe gitmiyordu ama imam hatibe giden çocukların bizim çocuklarımız olduğunu ve dinimizi öğrendiklerini biliyordum. Bu çocuklar mezun olduktan sonra bize hizmet edecekti.[27]

Bu tip hikâyelere imam hatip camiasında ve sivil toplum örgütlerinde sık sık rastlanır. Bir imam hatipli olan Yusuf Karaca şunları anlatmaktadır:

> Kayseri İmam Hatip Okulunun inşaatı sırasında insanlar ceplerinde ne varsa hepsini bağışlıyordu. Ekmek paralarını verirlerken "Bir taş da benden olsun" diyorlardı... Biz öğrenciler inşaat alanına tuğla taşıyorduk. Bu okullar işte bu uyanış şevkiyle yapıldı. Uyanış tabirini kullanıyorum çünkü o günlerin şartlarını hatırlayanlar... okulları canlandırmak için nasıl bir mücadele verdiğimizi bilirler.[28]

27 Daha önce de bahsedildiği üzere, Hayrettin Karaman Ensar Vakfının kurucularındandır. Karaman, *age*, c. 1, s. 102.

28 Yusuf Karaca, "İmam-Hatipli Günler," *İzlenim* 38 (1996): 18

İmam hatip okullarının inşaatına maddi destekte bulunan sivil toplum örgütleri ilginç bir şekilde bu okulların mülkiyetine veya yönetimine pek ilgi göstermemiştir. Okulların çoğunu inşa etmiş olmalarına rağmen, binaların yüzde 30'undan azı bu örgütlere aittir.[29] İnşaatı tamamlanan okullar dini eğitimde kullanılmak üzere devlete aktarılmaktadır. Sonuç olarak, devlet tüm imam hatip okullarının yalnızca yüzde 10'una katkıda bulunmasına rağmen yaklaşık yüzde 70'inin mülkiyetini elinde bulundurmaktadır.

İslamcı sivil toplum örgütleri okulları finanse etmeyi ve pratik nedenlerle devlete teslim etmeyi tercih etmiş olabilir. Kısıtlı bütçesi düşünülürse, Milli Eğitim Bakanlığı kendi başına daha fazla imam hatip okulu yaptıracak maddi yeterliliğe ve devlet desteğine sahip değildir. Ayrıca bu okulları devlet kontrolünden bağımsız olarak inşa etmeyi ve işletmeyi tercih etmiş olsalar, sivil toplum örgütlerinin sıkı bir denetime tabi tutulma ve kapatılma ihtimalleri de yüksektir.

Ensar Vakfı ve İlim Yayma Cemiyeti imam hatip okullarının çoğunun inşaatını üstlenmiş olan iki sivil toplum örgütüdür. 1979'da kurulan Ensar Vakfı esas ilgi alanı imam hatipler olan en önemli sivil toplum örgütüdür. Şu an ülke çapında otuz şubesi vardır[30] ve TGTV'nin en aktif ve önemli üyelerinden biridir.[31] Ününü ve saygınlığını nüfuzlu kurucularına ve maddi kaynaklarına borçludur. Hayrettin Karaman, İstanbul Belediye Başkanı Kadir Topbaş, Başbakan Ahmet Davutoğlu ve Ülker Yönetim Kurulu Üyesi İsmail Bacacı vakfın kurucuları arasındadır.[32]

Ensar Vakfı gibi, İlim Yayma Cemiyeti de yeni imam hatip okulları ve yurtları inşa etmek için finans kaynağı bulma çalışmalarına odaklanmıştır.[33]

29 Mehmet Tarhan, *Religious Education in Turkey: A Socio-Historical Approach of the Imam-Hatip Schools*, doktora tezi, Temple Üniversitesi, 1996, s. 159.

30 Vakfın resmi internet sayfası www.ensar.org'dur. [Nisan 2015'te 133 şubesi bulunduğu belirtilmektedir.] Ensar "yardımcılar" anlamına gelen Arapça bir kelimedir ve Hz Muhammed'e Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında yardım eden ilk Müslümanlar için kullanılır.

31 TGTV 1994'te kurulan ve Türkiye'deki seksen yedi İslamcı sivil toplum örgütünü denetleyen çatı kuruluştur. Sık sık laik olarak nitelendirilen dernek ve vakıfların çatı kuruluşu olan TÜSES'le mukayese edilir.

32 Vakfın internet sayfasında Karaman'ın *Yeni Şafak*'taki son köşe yazısına bir link bulunmaktadır. http://www.ensar.org/index5.php, son erişim tarihi Aralık 2008.

33 Dernekle ilgili daha fazla için www.iyc.org.tr adresli internet sitesine bakınız; son erişim tarihi Temmuz 2008.

İlim Yayma Cemiyeti "Türkiye'nin ulusal ve manevi değerlerini yeniden inşa edecek" imanlı bireyler yetiştirmek üzere 1951'de kurulmuştur.[34] Bugün doksana yakın şubesi bulunmaktadır[35] ve kurulduğu günden beri yaklaşık 100 imam hatip okulunun destekçiliğini üstlenmiştir. Cemiyet başkanı İsrafil Kışla görüşmemiz esnasında bana mezunları arasında başbakanın ve bazı kabine üyelerinin de bulunduğu ünlü İstanbul İmam Hatip Lisesinin dernek tarafından kurulan ilk imam hatip okulu olduğunu söyledi.

Ensar Vakfıyla karşılaştırıldığında, İlim Yayma Cemiyeti daha mütevazıdır ve toplumun gözü önünde olmamaya özen göstermektedir. Kurucuları Ensar Vakfı kurucuları kadar nüfuzlu ve yüksek mercilerde kişiler değildir. Yine de adanmış ve sadık üyelere sahiptir. İsrafil Kışla derneğin cazibesini biraz da bu gösterişten uzak görünüşünün oluşturduğunu savunuyordu:

> Çoğu zaman imam hatip camiası mensuplarının hayır işlerinin bilinmesini istemeyen mütevazı insanlar olduğunu bilmelisiniz... Diğer vakıfların aksine, biz okul yaptırıp ismimizi okulun amblemine koymayız... Bizim böyle bir takdire ihtiyacımız yok. Biz Allah'ın takdirinin peşindeyiz.

İlim Yayma Cemiyeti imam hatip okullarının yanı sıra ellinin üzerine yurt yaptırmıştır. Bu yurtların bir kısmı imam hatiplere kaydolan öğrencilere, bir kısmı da üniversiteye giren imam hatip mezunlarına tahsis edilmiştir. Batıdaki birçok üniversitenin aksine, Türkiye'deki üniversitelerde öğrencilerin kalabileceği yurtların sayısı çok fazla değildir. Ankaralı bir imam hatip mezunu olan Hümeyra şunları söyledi:

> Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdiğimde İlim Yaymanın yurtlarından birinde kaldım. 250 öğrencinin kaldığı bu yurt yeni veya konforlu değildi. Ama yurttaki dindar ortam bana büyüdüğüm ortamı hatırlattı... İlim Yaymanın yurdunda kalmak Ankara'dan Konya'ya taşındıktan sonraki uyum sürecimi kolaylaştırdı.

34 İsrafil Kışla'yla görüşmeler, 17 ve 30 Ocak 2007.
35 1998-2007 arasında şube sayısı elliden doksana yükselmiştir. [Nisan 2015'te 155 şubesi bulunduğu belirtilmektedir].

İslamcı sivil toplum örgütleri okul ve yurt yaptırmanın yanı sıra imam hatip öğrencilerinin ve üniversite eğitimine başlayan imam hatip mezunlarının okul masraflarını karşılamaya yönelik burs olanakları da sunmaktadır. Bu cemiyetlerin verdiği burslar İslamcı gazetelerde düzenli olarak duyurulmaktadır.[36] Ensar Vakfı, kurulduğu tarihten 2007 yılına kadar yaklaşık 10.000 öğrenciye burs vermiştir.[37] İlim Yayma Cemiyeti yine aynı tarih itibariyle 5.000 imam hatip öğrenci ve mezununa burs temin etmiştir.[38] Bu bursların varlığı işçi sınıfı kökenli öğrencileri imam hatip okullarına çekmiştir. Konyalı bir imam hatipli olan Adem şunları söyledi: "Ailem yoksuldu... Bu burs olmasaydı okuyamazdım. Babam ve ağabeyim gibi inşaat işçisi olurdum."

Ensar Vakfı ve İlim Yayma Cemiyeti gibi, ÖNDER de imam hatip öğrencilerine ve mezunlarına maddi destek sağlamaktadır; bu çerçevede 2007'de 1100 öğrenciye ve mezuna burs vermiştir. Görüşmemizde Yusuf Ziyaettin Sula derneğin kurumsal kökenini vurguladı: "İmam kelimesinin Türkçesi 'önder'dir... Hepimiz imamlık eğitimi aldığımız için derneğe ÖNDER ismini koymanın uygun olduğunu düşündük." Sula, üniversite sınavından 270 puan alan herkesin ÖNDER bursu için başvurabileceğini söyledi ve "Verdiğimiz burslarla imam hatip öğrencileri isterlerse özel Türk üniversitelerine girebilir, isterlerse Avusturya, Bulgaristan veya Çin gibi ülkelerde eğitim görmeye yurtdışına gidebilirler" dedi.[39] Ben de gerçekten ÖNDER bursuyla yurtdışına, özellikle Avusturya'ya okumaya giden birkaç imam hatip mezunuyla görüştüm. Bu mezunlar Viyana'da kendi sivil toplum örgütlerini bile kurmuştu.

WONDER Avrupa'daki, özellikle de Avusturya'daki yükseköğretim kurumlarına kaydolan imam hatip mezunlarını desteklemektedir.[40] Başkan

36 Oktay Mehmet, "Sınav Başarısında İmam-Hatip İmzası," *Yeni Şafak*, 21 Temmuz 2007; "SBS 2010 Sınavına Giren Öğrencilere Büyük Fırsat," *Yeni Şafak*, 13 Temmuz 2010.

37 Ensar Vakfından Mahmut Zengin'le görüşme, 13 Ocak 2007.

38 Yusuf Ziyaettin Sula'yla görüşme, 9 Ocak 2007; İsrafil Kışla'yla görüşme, 30 Ocak 2007.

39 Öğrencilerin öğrenim görecekleri ülkeler biraz da rastgele seçilmiştir. Dernek harç paralarının düşük olduğu ülkeleri tercih etmektedir. Özel üniversitelerin seçilmesinin nedeni bu üniversitelerde türban yasağının olmamasıdır. Bosna'da öğrenim gören imam hatip mezunlarıyla görüşme: http://www.reuters.com/article/2010/04/05/us-bosnia-turkey-universities-idUSTRE6343VJ20100405, son erişim tarihi Nisan 2011.

40 WONDER'ın tam ismi WONDER: Uluslararası Öğrenci Aktivitelerini Destekleme Derneğidir.

Yusuf Kara, derneği Viyana'da öğrenim gören imam hatip mezunları için bir "eğitim merkezi" olarak tanımlamıştır. WONDER'ın kökenleri, ÖNDER'in katsayı uygulaması yüzünden saygın fakültelere giremeyen on iki imam hatip mezununa burs verdiği 2000-2001 akademik yılına kadar uzanır. 2007 itibariyle kuruluşun 700 öğrencisi, 170 öğrenci evi ve 2 yurdu bulunmaktadır.[41]

İmam hatip mezunlarının gündelik yaşantısında önemli bir yer kaplayan WONDER, Avusturya'ya ayak bastıkları andan itibaren mezunların tüm sorumluluğunu üstlenir. Viyana'da öğrenim görmeye giden ilk imam hatip mezunlarından biri olan Asya "WONDER Avusturya'ya uçak biletimi aldı, bana kalacak yer ayarladı, bir Almanca dil okuluna kaydettirdi ve aylık 350 euro harçlık verdi. Dil okulundan sonra da Viyana Üniversitesi Ekonomi ve İş İdaresi Bölümüne yerleştirdi" dedi. Ayrıca "WONDER Türk toplumunun dindar kesimine cesaret veriyor. Çocuklarını İstanbul veya Ankara gibi büyük şehirlere yollamaya çekinen aileler, WONDER'ın çocuklarına göz kulak olacağını bildikleri için onları Viyana'ya gönderebiliyor" diye ekledi. Viyana'da öğrenim gören diğer bir imam hatip mezunu olan Davut, Asya'nın bu sözlerini doğruladı:

> Avusturya'ya geldiğimde tek kelime Almanca bilmiyordum. WONDER elimden tuttu. Bana her şeyin yoluna gireceğini hissettirdi. Bunun insana nasıl iyi geldiğini anlatamam, hele ki yabancı bir ülkede kendinizi tamamen kaybolmuş hissedip bunalıma girmişseniz.

WONDER öğrencilerin yeni ortamlarında kendilerini evlerinde hissetmeleri için onlara boş vakitlerinde meşgaleler sunacak öğrenci kulüpleri kurmuş ve ihtiyaç duydukları anda yardımlarına koşmuş. Davut bana WONDER'ın Devr-i Alem adında, Avrupa ve Orta Doğu şehirlerine geziler düzenleyen bir öğrenci kulübünün olduğunu söyledi. Kendisi bu kulüp sayesinde Mekke'ye, Roma'ya ve Berlin'e gitmiş. Davut'un arkadaşı Asya da Karz-ı Hazen adında, öğrencilere faizsiz kredi veren başka bir öğrenci kulübünden bahsetti. "Öğrenciler bu kulübe her ay beş veya on euro bağış yapı-

41 Yusuf Kara'yla görüşme, 21 Nisan 2007.

yor" dedi ve ekledi: "Birisi paraya ihtiyacı olduğu anda Karz-ı Hazene başvuruyor ve borç alıyor... Böyle bir güvence olduğunu bilmek büyük rahatlık."

Dernek, kurulduğu 2001'den beri üye sayısını ve etki alanını büyük ölçüde artırmıştır. Yusuf Kara şunları söyledi:

> WONDER Avusturya'ya ilk geldiğinde kimse farkımıza varmadı. Hükümet varlığımızdan bihaberdi. On yıldan kısa bir süre içinde önemli bir merkez halini aldık. (2006'da) merkez binamızda bir etkinlik düzenledik ve Avusturya Şansölyesi Alfred Gusenbauer'i davet ettik. Bize iltifatlarda bulundu ve "Sultanlar gibi ağırlandım... İlk kez bir dini yemeğe davet ediliyorum. Çok hoşuma gitti" dedi.

WONDER'ın kurucuları genel merkezlerinde şansölyenin yanı sıra Avusturya Cumhurbaşkanı Heinz Fischer'i de ağırlamış. 2007'de, Viyana on altıncı bölge belediye başkan yardımcısı Christian Morawek derneğin genel merkezindeki bir iftar yemeğine katılmış. Yusuf Kara yemekten sonra Morawek'e iki adet Türk işi kahve fincanı hediye edip ünlü sözü söylemiş: "Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır." Morawek bunun üzerine "Siz bana iki fincan verdiğinize göre birbirimize seksen yıl hatırımız var" demiş.

İmam hatip mezunları 2005'ten bu yana Avusturya üniversitelerinden mezun olmaktadır. 2007'de 100'e yakın imam hatip mezunu, aralarında Viyana Üniversitesi ve Viyana Üniversitesi Ekonomi ve İş İdaresi Bölümünün de olduğu çeşitli Avusturya üniversitelerinden mezun olmuştur. WONDER'ın bu mezunlar için düzenlediği kutlama yemeğinde Avusturya Eğitim Bakanı Elisabeth Gehrer imam hatip mezunlarının Viyana üniversitelerinde gösterdiği başarının Türkiye'nin Avusturya'daki olumlu imajına katkıda bulunduğunu söylemiştir.

İmam hatip okulları ve öğrencileri için uzun vadeli finansman kampanyaları düzenlemenin yanı sıra, İslamcı sivil toplum örgütleri popüler duyguların ve kamu hizmetlerinin dile getirilmesi için kanallar oluşturarak imam hatipler hakkında farkındalık yaratmakta ve okullara destek toplamaktadır. Ahmet Şişman'ın sözleriyle, Ensar Vakfı "İmam hatip okullarını 1980 sonlarında ve 1990'larda olduğu yere geri getirme anlamında" önem-

li bir rol oynamıştır: "İsmimizden de anlaşılacağı üzere, biz imam hatip okullarının yardımcılarıyız. İmam hatip bir dünya görüşüdür. İslami bir dünya görüşüdür ve bu ülke insanlarının İslami dünya görüşüdür. Kendine özgü bir bakış açısıdır. Dolayısıyla, hiç kaygı hissetmeden kendini ifade edebilmelidir."[42]

ÖNDER, 2 milyona yakın üyesiyle, kendini imam hatip okulları camiasının fiili sözcüsü olarak görmektedir. Ankaralı bir imam hatip mezunu olan Faruk, ÖNDER hakkında şu övgü dolu sözleri söyledi:

> ÖNDER olmasaydı camiamızın ihtiyaçları ve istekleri karşılık bulmazdı. ÖNDER, etkinlikleri ve kamu duyuruları aracılığıyla toplumda farkındalık yaratıyor. Biz imam hatip mezunları da birbirimize kenetleniyor ve bir grup halinde bazı taleplerde bulunuyoruz. Bazen, eğer şanslıysak, hükümet yetkilileri sesimizi duyuyor.

ÖNDER'in inisiyatifiyle gerçekleşen belki de en unutulmaz etkinlik Sultanahmet'te düzenlenen mitingdir. Üzerinde "İmam Hatibime Dokunma" yazan pankartlar taşıyan binlerce imam hatipli bu mitinge katılmış ve 1998 eğitim reformlarını protesto etmiştir.[43] Miting sonrasında köşe yazarı Doğu Ergil şunları yazmıştır: "Bu Sultanahmet mitingi göstermiştir ki, İslamcılar bir araya gelip gösteri yapabilir ve parmaklarını şıklattıkları anda bir milyon kişiyi sokağa dökebilir."[44]

Sekiz yıllık zorunlu eğitim sisteminin yürürlüğe girmesinden itibaren ÖNDER ve diğer İslamcı sivil toplum örgütleri imam hatip okullarının ortaokul kısımlarının yeniden açılması gerektiğini savunmuştur. Sekiz yıllık zorunlu eğitim sisteminin "zarardan başka bir şey getirmediğini" öne süren ÖNDER Genel Başkanı Yusuf Ziyaettin Sula, AKP hükümetine mevcut sistemi değiştirmesi için baskı yapmıştır.[45]

MÜSİAD da imam hatip okullarının ortaokul kısımlarının, beşinci sınıf öğrencilerinin eğitimlerine başka bir okulda devam etmeyi tercih ede-

42 Ahmet Şişman, "Özel İmam-Hatip Liseleri Açılabilmelidir," *İzlenim* 38 (1996): 39.
43 "Attack and Counterattack: The DYP Meeting at Sultanahmet," *Turkish Daily News*, 12 Mayıs 1997.
44 http://www.wsws.org/articles/2007/apr2007/turk-a16.shtml, son erişim tarihi Mart 2012.
45 "Katsayı Zulmü Son Bulmalı," *Vakit*, 17 Ağustos 2008.

bilecekleri şekilde yenilenmesini önermiştir. 1990'da bir grup muhafazakâr işadamı tarafından kurulan MÜSİAD manevi değerlerden ödün verilmeden ticari gelişimi desteklemeyi hedeflemektedir.[46] Derneğin ilk başkanı Erol Yarar imam hatip mezunudur ve genel sekreter Nihat Alayoğlu'na göre üyelerin üçte biri de aynı şekilde imam hatip mezunudur.[47] 1990'lardan itibaren dernek önemli ölçüde gelişmiş, 3000'in üzerinde üyeye ulaşmış, Türkiye ve yurtdışında 60'a yakın şube açmıştır.[48] Alayoğlu şunları söylemiştir:

> Biz sekiz yıllık zorunlu eğitime karşı değiliz. Fakat öğrencilerin ilk beş yıllarını bir okulda, sonraki üç yıllarını başka bir okulda geçirmelerinin daha iyi olacağını düşünüyoruz. Böylece ortaokulların kapanmasına gerek kalmayacaktır. Öğrenci beşinci sınıftan sonra üç yıl daha okuması gerektiğini bilecektir ama o üç yılı hangi okulda okuyacağı ona kalacaktır. Eğer MEB bu iki aşamalı sistemi kabul ederse imam hatipler de dahil olmak üzere tüm liseler ortaokul kısımlarını yeniden açabilir.

İslamcı sivil toplum örgütleri, orta kısımları kaldırılmadan önce imam hatip okullarını yeniden canlandırmak amacıyla katsayı uygulaması aleyhinde kampanyalar düzenlemiştir. ÖNDER'den İbrahim Solmaz gazetecilere şunları söylemiştir: "İmam hatipte okuyan, bu okulun havasını teneffüs eden, bu okulun ekmeğini yiyen her öğrenci sadece kendine değil ailesine, komşularına ve ülkesine aittir... Neden bu okulları dışlayıp cezalandıralım ki?"[49] Sohbetimiz esnasında İbrahim Solmaz şunlardan şikâyetçi oldu:

> Dünyanın başka hiçbir yerinde öğrenciler belli tip bir liseye gittiği için üniversite sınavında elli puan kaybetmez. Katsayı sistemi yüzünden binlerce başarılı öğrenci üniversite yarışına rakiplerinin gerisinde başlıyor... Ailelerin çocuklarını imam hatip lisesine gön-

46 MÜSİAD, *MÜSİAD*, (İstanbul: 2005), s. 7.
47 Nihat Alayoğlu ile görüşme, 27 Mart 2007.
48 MÜSİAD'ın Türkiye çapında yirmi sekiz şubesi, başta Londra, Paris ve New York olmak üzere birçok şehirde ise otuz merkezi bulunmaktadır.
49 "İbrahim Solmaz Direndi ve Kazandı," http://www.dunyabizim.com/onemliadamlar/8910/ibrahim-solmaz-direndi-ve-kazandi.html, son erişim tarihi Mart 2012.

dermesi çocuklarının din adamı olmasını istedikleri anlamına gelmez. Aileler çocuklarının farklı alanlarda, yasaklara ve kısıtlamalara tabi olmadan kariyer yapmasını istiyorlar... İmam hatip okullarının bir kuruluş nedeni vardır. Bu neden insanlarımızın çocuklarını İslam kurallarına göre eğitme arzusudur.

Sula da Solmaz'ın sözlerini anımsatacak şekilde YÖK'ten "siyasi komploların tuzağına düşmüş bilim dışı bir kurum" olarak bahsetmiştir.[50]

ÖNDER gibi MÜSİAD da katsayı uygulaması aleyhinde lobi faaliyetlerinde bulunmuş, geçen yıllarda dini hak ve özgürlüklerin artırılması konusunda ısrarcı bir tutum sergileyen bir dizi rapor yayınlamıştır.[51] MÜSİAD geniş bir seçmen kitlesine hitap eden itibarlı bir kurum olduğundan, hazırladığı raporlar medyada büyük ilgi görmektedir. 2008 yılı mesleki eğitim raporunda imam hatip okullarının öğrencilerin dini ve ulusal değerlerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynadığını, dolayısıyla "üvey evlat" muamelesi görmemesi gerektiğini öne sürmüştür.[52] Katsayı uygulamasına da değinilen raporda imam hatip öğrencilerinin maruz kaldığı "haksızlığa" bir son verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Sivil toplum örgütleri ayrıca imam hatip okulları sisteminin dünyaya tanıtılması konusunda da girişimlerde bulunur. 2007'de, dünyadaki Müslüman toplumlara gıda, barınak ve ilaç yardımı yapan İHH, Moğolistan'ın doğusundaki Tarialan şehrinde bir imam hatip okulu açmıştır. İHH yardım görevlilerinden Deniz'e göre vakıf Tarialan şehrini orada yaşayan önemli sayıdaki Hoton Türkü nedeniyle seçmiştir. İmam hatip okulunun yanına bir de cami yaptırılmıştır. Okulun kurulduğu gün 1100

50 "YÖK Kadın Düşmanı," *Yeni Şafak*, 27 Mart 2007.

51 MÜSİAD'ın raporlarında siyasetin ve toplumun belirli özelliklerinin yanı sıra ekonomi ve ticaretin durumu hakkında tartışmalar da yer almıştır. Bu raporlar arasında şunlar bulunmaktadır: *21. Yüzyıla Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış 18* (1996), *Anayasa Reformu ve Yönetimin Demokratikleşmesi 37* (2000), *Yeni Bir Anayasa İçin Görüş ve Öneriler 52* (2008); TÜSİAD'ın raporları arasında ise şunlar bulunmaktadır: *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Adil Yargılanma İlkesi Işığında Hukuk Devleti ve Yargı Reformu* (2003), *Avrupa Birliği'ne Doğru: Türkiye'de Siyasi Reformlar* (2002), *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Siyasal Kriterleri* (2001).

52 Hüner Şencan, *Mesleki-Teknik Eğitimin Sorunları ve Çözüm Önerileri* (İstanbul: 2008); http://www.turktime.com/haber/MUSIAD-in-Mesleki-Egitim-Onerisi/24749, son erişim tarihi Mart 2012.

Moğol kayıt yaptırarak Arapça, Kuran ve tefsir dersleri almaya başlamıştır.[53] Benzer şekilde WONDER da Viyana'da bir imam hatip eğitim merkezi açmıştır. Görüşmemiz esnasında Yusuf Kara şunları söyledi:

> Avusturya'da çok sayıda Türk göçmen ailesi yaşıyor. Çocuklarının Avusturya toplumuna ayak uydurması için gayret eden bu aileler çocuklarına Türk ulusal ve dini değerlerini yeterince öğretememiş. Biz bu eğitim merkezinin göçmen Türklerin dinlerini öğrenebilecekleri bir kurumun eksikliğini giderme anlamında iyi bir başlangıç noktası olacağını düşünüyoruz.

2007 itibariyle Viyana'daki bu merkeze kayıtlı yetmiş yedi öğrenci vardır.[54] Bu öğrenciler imam hatip okullarının dini müfredatında yer alan bir dizi ders almaktadır.

Bu bölümde bahsi geçen sivil toplum örgütlerinin İslami harekete katkıda bulunma biçimlerinden biri de ortak hedefler doğrultusunda bir araya gelen imam hatip camiasını harekete geçirmek ve tabanda bir eylemlilik hali oluşturmaktır. Görüşmemiz esnasında Hayrettin Karaman, Ensar Vakfının esas görevinin imam hatip camiasını İslama hizmet konusunda harekete geçirmek olduğunu söyledi.[55]

İmam hatip okulları her sene 100.000'e yakın mezun vermektedir.[56] Öte yandan kamuoyunun bu okullarla ilgili hissiyatı da hafife alınmamalıdır. İbrahim Solmaz'ın da dile getirdiği üzere, okulların iki milyona yakın mezunu vardır ama "yirmi milyona yakın sempatizanı" bulunmaktadır. Yusuf Ziyaettin Sula bu kadar büyük sayıların imam hatip okullarını "politik bir güç" haline getirdiğini düşünüyordu: "Binlerce insanı harekete geçirebiliriz. Siyasete yön verebilir, böylece toplumu dönüştürebiliriz... Siyasi partilerin bizi dışlaması gelecekleri için akıllıca olmaz."[57]

53 "İHH'dan Moğolistan'a İmam-Hatip Lisesi," *Yeni Şafak*, 11 Ağustos 2007.
54 "WONDER'dan İftar Yemeği," *Yeni Şafak*, 7 Ekim 2007.
55 Hayrettin Karaman'la 12 Şubat 2007 tarihli görüşme. Karaman bu vakıftan biyografisinde de bahsetmektedir. *Age*, c. 2, s. 297-313.
56 İstatistiklere MEB'in internet sitesinden ulaşılabilir.
57 Yusuf Ziyaettin Sula'yla görüşme, 9 Ocak 2007.

İmam hatip okullarıyla İslamcı sivil toplum örgütleri arasındaki sıkı bağlar Endonezya'daki Nedvetü'l-Ulema ile İslami yatılı okullar *pesantren* arasındaki bağa benzemektedir.[58] *Pesantren*'lerin çoğu, dünyanın en büyük bağımsız İslami kuruluşlarından biri olan gelenekçi Nedvetü'l-Ulema'ya bağlıdır.[59] Nedvetü'l-Ulema okullar, hastaneler ve *pesantren*'ler için finansman sağlayan bir hayır kuruluşu görevini görmektedir. 35 milyona yakın üyesi olduğu tahmin edilmektedir; bu da *pesantren*'i ve camialarını potansiyel bir siyasi güç haline getirmektedir. Kurulduğu 1926'dan bu yana Nedvetü'l-Ulema'nın Endonezya siyasetindeki rolü, *pesantren*'in eğitim ağını harekete geçirebildiği için belirleyici önemde olmuştur. Kuruluş 1945-1952 arasında İslamcı Masyumi Partisiyle bağları sayesinde koalisyon hükümetlerinde kendine yer bulmuş, 1952-1973 arasında siyasi parti halini almış ve kendi ismi altında hükümet ve siyasette yer almıştır. 1973'te siyasi faaliyetlerini durdurmuş, fakat siyasi baskı oluşturmaya devam etmiştir. 1999'da başkanı Abdurrahman Vahid, Endonezya cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Nedvetü'l-Ulema halen *pesantren* ağını yönetmeye ve taban aktivizminde yer almaya devam etmektedir.

İslamcı sivil toplum örgütleri tarafından düzenlenen etkinlikler çok sayıda mezunu bir araya getirmekte, iletişimi kolaylaştırmakta ve taban desteği sağlamaktadır. İbrahim Solmaz'a göre bu tip işbirlikleri "bütün popüler hareketlerin en önemli faaliyetidir." Ahmet Ağırbaşlı da benzer şekilde "İmam hatip camiası dostluğu ne kadar teşvik ederse o kadar güçlenir" dedi ve şunları söyledi:

> İmam hatip okulları camiası mensuplarının birbirleriyle etkileşim halinde olmalarını istiyoruz. Şu an Konya'da kırk bin imam hatip mezunu var... Çabalarımız sayesinde imam hatip mezunları arasındaki dayanışmanın artacağını umuyoruz.[60]

58 Nedvetü'l-Ulema hakkında bilgiye internet sitelerinden ulaşabilirsiniz: http://www.nu.ot.id/page.php?lang=eng&menü=home, son erişim tarihi Mart 2011.

59 Azyumardi Azra, Dina Afrianty ve Robert W. Hefner, "Pesantren and Madrasa: Muslim Schools and National Ideals in Indonesia," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education* (Princeton: 2007), s. 193.

60 Ahmet Ağırbaşlı'yla görüşme, 1 Mayıs 2007.

Ahmet Ağırbaşlı, aktivist ağların oluşumunu kolaylaştırmak için ortak okul geçmişinin önemini de vurguladı:

> İmam hatip mezunları sosyoekonomik geçmişleri, aileleri ve deneyimleri anlamında ciddi oranda benzerlikler taşımaktadır. Birbirleriyle karşılıklı fayda sağlayabilecekleri anlamlı bağlar kurmak onlar için kolaylaşıyor... TİMAV başkanı olduğumda arkadaşlarımı arayıp bir araya getirmeye öncelik verdim. Onları özlemiştim ve görmek istiyordum; ama arkadaşlarının içinde bulunduğu projelerde yer almak isteyeceklerini de biliyordum.

İftar yemekleri imam hatip camiası üyelerinin bir araya geldiği ortamlardır. Yerel ve ulusal siyasetçilerin de aralarında olduğu çok sayıda insanın katıldığı bu yemekler aynı zamanda İslamcı sivil toplum örgütlerine imam hatip okulları için destek sağlama fırsatı sunar. ÖNDER'in 2007'de verdiği, İstanbul Belediye Başkanı Kadir Topbaş ve [eski] AKP Genel Sekreteri İdris Naim Şahin'i imam hatip mezunlarıyla bir araya getiren iftar yemeği önemli gazeteler ve televizyon kanalları tarafından haber yapılmıştır.

İmam hatip okul sisteminin geliştirilmesine yönelik çalışmalar sürdüren sivil toplum örgütlerinin düzenlediği birçok iftar yemeğine ben de katıldım. Çekmek istedikleri insan sayısına bağlı olarak, iftar yemeklerini İslamcı gazeteler ve internet bildirileri vasıtasıyla veya sadece ağızdan ağıza yayarak duyuruyorlardı. Bazı yemekler örgütlerin ana binalarında, bazıları restoranlarda, bazıları da kamu binalarında verildi. Örgütler kimi zaman tek destekçi oluyor, kimi zaman da başka gruplarla veya belediyelerle işbirliği yapıyordu. Yemekler diğer örgütlerle birlikte veya belediyelerle ortaklaşa düzenlendiğinde daha büyük binalarda veriliyor, katılımcı sayısı da artıyordu. Örneğin, ÖNDER ve Bağcılar Belediyesinin ortaklaşa verdiği iftar yemeği 1000'in üzerinde insanı belediyenin salonunda bir araya getirdi.[61] TİYEMDER'in derneğin genel merkezinde düzenlediği başka bir iftar yemeğine de 800'den fazla kişi katıldı.

61 Özel okullarda dostların ve ailelerin katıldığı mezun günlerine en fazla 250 kişinin geldiği düşünülürse, 1000 ciddi bir rakamdır.

İftar yemekleri benzer bir düzende gerçekleştiriliyordu. Salonlarda elli ila seksen kişinin oturduğu uzun masalar bulunuyor, ortam mutlaka mütevazı oluyor, pek süsleme yapılmıyordu. Genellikle plastik masalarda, plastik tabak, çatal ve bıçaklarla yemek yeniyor, bundan gocunulmuyordu. Aynı sadelik yemekler için de geçerliydi; sadece ekmek, çorba ve bir ana yemek ikram ediliyordu. Bu etkinliğin esas amacı imam hatip camiasını bir araya getirmek, aralarındaki bağı yeniden tesis etmek veya canlandırmaktı. Yayınevi sahipleri postacılarla, dershane sahipleri öğretmenlerle, sivil toplum örgütlerinin başkanları imamlarla yan yana oturuyordu. Önce Kuran okunuyor, iftar vakti gelince insanlar orucunu açıp sohbet etmeye başlıyordu. Evvelden tanışıyor olanlar birbirine aileleri, işleri ve ortak arkadaşlarıyla ilgili sorular soruyordu. İlk kez bir araya gelenler de tanışıp birbirlerine ne iş yaptıklarını anlatıyor ve genellikle örgütle olan bağlarını konuşuyordu.

2006'da katıldığım bir iftar yemeği bu toplantıların umumi ve açık niteliğine iyi bir örnek teşkil eder. İstanbullu bir imam hatip mezunu olan Arzu beni ÖNDER'in düzenlediği iftar yemeğine davet etmişti. Uzun bir masanın köşesinde, Arzu'nun okuldan çok eski arkadaşı olan bir çiftle birlikte oturuyorduk. Kızlar gülüşerek bir sınıf arkadaşlarının düğününü konuşuyordu. Masanın öbür ucunda az önce tanışan iki erkeğin sohbetine kulak misafiri oldum. Erkeklerden biri bir edebiyat dergisinin editörü, diğeri ise şiirle amatörce uğraşan bir imamdı. Editör "Kim bilir, şiirleriniz belki yayınlanabilecek kadar iyidir. Bu fırsatı kaçırmak istemezsiniz herhalde?" diyerek imama şiirlerini dergiye göndermesini söyledi. İmamın utanarak "Belki bu akşam bu masada yan yana oturmamızı da Allah istemiştir" dediğini duydum. Alelade gibi görünen bu iletişim, imam hatip camiası mensupları arasındaki sıra dışı bağın temelini oluşturuyordu.

2007'de katıldığım başka bir iftar yemeği Kadıköy İmam Hatip Lisesi mezunlar derneği tarafından düzenlenmişti. Ben de derneğin bir yıl önce tanışmış olduğum başkanı tarafından davet edilmiştim. Okulda epey bir vakit geçirmiş olduğum için müdür ve öğretmenlerinin çoğunu da tanıyordum. Yemekte Kuran hocalarından Niyazi Bey'le tanıştım. Birlikte okulun kafeteryasına gidip beş genç erkeğin yanına oturduk. (İslami cinsiyet ayrımı kurallarına uygun şekilde masanın en ucuna, karşımda kimse olma-

yacak şekilde Niyazi Bey'in yanına oturdum.) Gençlerin hepsi yakın zamanda imam hatipten mezun olmuştu ve eğitimlerine çeşitli üniversitelerde devam ediyorlardı. Sohbet esnasında sırayla eski öğretmenlerine hayatları hakkındaki son bilgileri verdiler. Üçünün üç yıl önce, diğer ikisinin iki yıl önce mezun olduğunu öğrendim. Her ne kadar birbirlerini okuldan tanısalar veya en azından hatırlasalar da, yakın arkadaşlıkları Anadolu Gençlik Derneğine (AGD) katıldıktan sonra başlamıştı.[62] Gençlerden Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde okuyanı memleketinden uzakta eğitim görmenin zorluklarından yakınıyordu:

> Geçen sene Selçuk'a gittiğimde kimseyi tanımıyordum. On kişiyle birlikte bir yurtta kalıyordum. Onlarla pek yakın arkadaş olamadık. Fakat bugün, burada sofraya oturmadan önce, benden bir yaş büyük olan bu arkadaşla tanıştım. Meğer o da Selçuk'a gidiyormuş. Bana kirayı paylaşabileceği bir ev arkadaşı aradığını söyledi. Konya'ya döndüğümde onu arayacağım.

Bunu duyan Niyazi Bey "İşlerinin iyi gittiğine sevindim. Ben de işte bu yüzden öğrencilerime okul arkadaşlarıyla irtibatta kalmalarını söylüyorum. Ne zaman birinin yardımına ihtiyacınız olacağını bilemezsiniz. İş yardım eli uzatmaya gelince bu camia çok özeldir" dedi.

Böyle iftarların sonlarına doğru, yemeği düzenleyen örgütün bir iki üyesi mutlaka başörtüsü yasağı veya ülkedeki dini eğitimin durumuyla ilgili konuşmalar yapıyor, konuşmaları örgüt üyelerinin çeşitli etkinlik ve faaliyetlerdeki fotoğraflarının gösterildiği slayt gösterileri veya Kuran okumaları izliyordu. Akşamın sonunda ise katılımcılardan örgüte destek için bağış yapmaları rica ediliyordu.

İmam hatip camiası bileşenlerinin sosyalleşmesini ve birbiriyle bağ kurmasını sağlayan yıllık piknikler de bu iftar yemeklerine benzemektedir. Ensar Vakfı her temmuz imam hatip camiasının tüm üyeleri için bir piknik düzenler. Katılımın büyük olması için etkinlik *Yeni Şafak* gazetesinde duyurulur, muhafazakâr mahallelere afişler asılır ve internet sayfasından

62 AGD'den 3. Bölümde bahsetmiştim.

duyuru yapılır. Ayrıca birçok mahalleden, genellikle şehrin bir saat dışındaki bir mesire yeri olan piknik alanına servis otobüsleri kaldırılır.

Bu pikniklere imam hatip okullarıyla bağı olan, her yaştan yüzlerce kişi katılır. Sohbetlerin, oyunların ve müziğin eşlik ettiği eğlenceler düzenlenir. Öğrenciler arkadaşlarıyla, öğretmenleriyle, akrabalarıyla ve aileleriyle; öğretmenler nişanlılarıyla, meslektaşlarıyla ve aileleriyle; yöneticiler eşleriyle, çocuklarıyla ve arkadaşlarıyla; mezunlar da dönem arkadaşlarıyla birlikte gelir. Torunları imam hatipten mezun olan dedeler, meslektaşları imam hatiplerde öğretmenlik yapan düz lise öğretmenleri ve karıları imam hatip okullarından mezun olmuş kocalar da pikniğe katılır.

2007'de İstanbullu bir imam hatip mezunu olan Sema'yla Ensar'ın düzenlediği pikniğe katıldım. Kendimize oturup yemek yiyebileceğimiz bir yer ararken tesadüfen bir annenin bir öğretmenden oğluna özel din dersi vermesini rica edişini ve bir imamın bir grup delikanlıya kendi cemaatine katılmaları için ısrar edişini duydum. Bu pikniklere üst üste birkaç yıl katılmış olan Sema bana o seneki katılımın dikkat çekici boyutta olduğunu söyledi ve "Eskiden birçok insanı tanırdım. Bu sene o kadar çok kişiyi tanımıyorum" dedi.

Sema'nın bu pikniğe katılma amacı bir sohbet grubuna üye olduklarını duyduğu iki sınıf arkadaşını bulmaktı. İslami sohbet grupları dini hassasiyetlere sahip kadınlar arasında oldukça yaygındır.[63] Sohbetler bir dini yetkilinin gözetimi altında evlerde veya camilerde gerçekleştirilir. Bu yetkili kimi zaman bir imam hatip okulunun veya Kuran kursunun hocası, kimi zaman da yakındaki bir caminin imamıdır. Kadınlar sohbet esnasında Kuran'dan ayetleri tartışır, Hz. Muhammed'in hayatını konuşur, bazı gündelik meselelerden bahseder. Gerektiğinde imam veya hoca kadınlara kendi görüşlerini sunar. Tanıştığım kadın mezunlar bu sohbetlerin "zihinlerini açtığını, yüreklerine dokunduğunu ve ruhlarını zenginleştirdiğini" söyledi. Sema da bu deneyimi yaşamak istiyordu.

Sema İslam hukukuyla ilgileniyordu ve üniversitede bu konuda eğitim almayı hedefliyordu; fakat "katsayı uygulaması ve üniversite sına-

63 İslam dünyasının pek çok yerinde bu gruplarla paralelliklere rastlanabilir. Azam Torab, "The Politicization of Women's Religious Circles in Post-Revolutionary Iran," *Women, Religion, and Culture in Iran*, der. Sarah Ansari ve Vanessa Martin (Richmond: 2002), s. 143-168; Susan Waltz, "Another View of Feminine Networks," *International Journal of Middle Eastern Studies* 22/1 (1990): 21-36.

vında tutan migren ağrısı" ilahiyat fakültesine girmesine mani olmuştu. Bir sohbet grubuna katılmanın bu merakı için iyi bir fırsat sunacağını düşünüyordu.

Piknikte belirli bir hedefi olan tek kişi o değildi. Bizi pikniğe götüren servis otobüsünde Sema'nın kuzeni Lale bana Ensar'ın düzenlediği pikniklerin "genç imam hatip mezunlarına gelecekteki eşlerini bulmaları için iyi bir ortam" sunduğunu söyledi. "Liseden mezun olduktan sonra müstakbel damadı bulmak iyice zorlaşıyor. Ben üniversiteye gitmiyorum. Evde oturup vaktimin çoğunu annemle ve erkek kardeşimle geçiriyorum. Bu yüzden yeni insanlarla tanışma fırsatım pek olmuyor... Bu pikniklere de bekâr erkekler katılıyor diye geliyorum" dedi. Lale'nin arkadaşı Meryem de benzer şeyler söyledi:

> Biz muhafazakâr kızlarız. İçinden seçim yapabileceğimiz havuz çok küçük. Ayrıca son zamanlarda muhafazakâr erkekler bile başörtüsüz kızlarla evleniyor. Peki bizim gibi örtülü kızlar ne yapacak? Bu pikniklere hoşlanacağımız biri belki bizi fark eder diye katılıyoruz.

Umduklarını bulsalar da bulmasalar da, Lale veya Meryem'in piknikle ilgili umutları garip ya da uygunsuz değildi. Kocalarıyla bu ortamlarda tanışan birçok imam hatip mezunuyla konuşmuştum. Görücü usulü evliliklerin dışında, piknikler veya iftar yemekleri müstakbel eşlerin tanışması bakımından en gözde ve başarılı ortamları oluşturmaktadır.

İftar yemeklerinin ve yıllık pikniklerin yanı sıra, imam hatip camiasının katıldığı küçük ölçekli projelerde de geniş katılım sağlanabilmektedir. Görüşmemiz esnasında Ahmet Ağırbaşlı, TİMAV'ın 2007'de başlattığı bir projeden bahsetti:

> Konya şehir merkezine yirmi beş kilometre uzaklıkta bir köy seçtik.[64] Köylülere hiçbir siyasi amacımızın olmadığını, sadece köyün geçim koşullarını iyileştirmeyi hedeflediğimizi söyledik. Amacımız mahsullerini artırmaktı. Bu yüzden bize ağaçlandırılması gereken bir yer

64 Köyün adı Satır'dır.

göstermelerini istedik... Bize bir yer gösterdiler, biz de oraya ağaç diktik. Bir ay sonra namazlara iki binin üzerinde insan geliyordu... Bu, böylesine küçük bir köy için muazzam bir katılımcı sayısıydı.[65]

Bu sivil toplum örgütlerinin kurucu üyelerinin arasında yerel ve ulusal siyasetçilerin olması örgütlerin siyasette yer alması için destek sağlamasını kolaylaştırmaktadır. [Eski] Ulaştırma Bakanı Binali Yıldırım ve [Eski] AKP Genel Sekreteri İdris Naim Şahin, İlim Yayma Cemiyeti üyeleridir. Erdoğan'ın başbakan sıfatıyla 2006'da Ensar Vakfına yaptığı ziyarette kafeteryada parti üyeleriyle öğle yemeği yiyip vakıf mensuplarıyla sohbet etmesini anlatan Mahmut şu görüşlerini aktardı:

Bir sivil toplum örgütü olarak belki de cumhuriyet tarihinde ilk kez okullarla ilgili taleplerimizin karşılanacağını ümit ediyoruz. Bu, imam hatip mezunu olan kurucu üyelerimizin önemli siyasi figürler olması sayesindedir. 2002'den önce ne kadar çalışırsak çalışalım, ne kadar lobi yaparsak yapalım, taleplerimiz ve şikâyetlerimiz kulak ardı ediliyordu. Ama artık ortam farklı... Recep Tayyip Erdoğan vakfımızı ziyaret edip yönetim kurulu üyelerimizle yemek yiyor. Önemli siyasi figürlere bu kadar yakın olursanız, ister istemez söylediklerinizin bir fark yaratacağını düşünüyorsunuz.

Benzer şekilde, Birlik Vakfının kırk kurucu üyesinin beşi AKP hükümetinde yer almış siyasetçilerdir.[66] Bu siyasetçiler arasında [Cumhurbaşkanı] Erdoğan ve [TBMM Başkanı] Cemil Çiçek bulunmaktadır.

Fark yaratacak siyasi figürlerin olmadığı durumlarda dahi, imam hatip okullarıyla çalışan İslamcı sivil toplum örgütleri imam hatip camialarında saygınlık ve nüfuz sahibidir. Bu örgütlerin başkanları toplumun aşamalı olarak dönüştürülmesine katkıda bulunduklarına inanmaktadır. Yusuf Kara'nın sözleriyle "WONDER Türkiye'yi dönüştürecektir." Mensuplarının önemli liderler olma potansiyeline vurgu yapan Kara şunları da söyledi:

65 Ahmet Ağırbaşlı'yla görüşme, 1 Mayıs 2007. Projeyi düzenleyenler imam hatiplilerdi, fakat namazlara gelenlerin hepsinin imam hatipli olup olmadığı net değildir.
66 Ruşen Çakır, "Türk Sağının Patronu," *Vatan*, 4 Temmuz 2004.

> Biz öğrencilerimize mezun olduktan hemen sonra Türkiye'ye dönmelerini tembih etmiyoruz. Onlara öğrenimlerine devam edip hukuk, iktisat, tıp ve siyaset bilimi konularında akademisyen olmalarını söylüyoruz... Bu imam hatip mezunları Türk üniversitelerinde öğretim üyesi olunca birçok öğrencinin hayat görüşünü biçimlendirecekler.

İlginçtir ki, imam hatip okullarının ve sivil toplum örgütlerinin bağlı olduğu katı sistem yüzünden WONDER yenilikçi bir strateji gütmek zorunda kalmıştır. Kara'nın sözleriyle, gelecek nesilleri biçimlendirecek ve İslami hareketi güçlendirecek yöntem, imam hatip mezunlarının yurtdışında diploma aldıktan sonra onlara ve harekete daha fazla nüfuz ve halk desteği kazandıracak mesleklere yönelmeleridir.

İmam hatip mezunlarının uluslararası varlıklarının başka, belki de öngörülememiş bir muhtemel sonucu, imam hatip sistemini yurtdışında tanıtmaları ve diğer ülkelerin bu sistemi incelemelerini sağlamalarıdır. Bir sonraki bölümde de tartışılacağı üzere bu sistem, İslami okullarda reform yapmak isteyen bazı ülkelerde iyi bir alternatif olarak görülebildiği gibi, görece küçük ve yerel bir sistem olmaktan çıkıp etkili ve uluslararası bir örneğe de dönüşebilir.

ULUSLARARASI İLGİ VE SONUÇLAR

Türkiye'de hiçbir konu İslamın kamusal alandaki rolü ve varlığından daha fazla tartışma yaratmamıştır. Laikler anayasanın gerektirdiği "seküler" devlet karakterini savunmaktadır. İslamcılar ise dinin cumhuriyet öncesinden beri Türk kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğunu öne sürmektedir. İmam hatipler de laik güçler ile İslamcı güçler arasındaki sıcak tartışmanın merkezini oluşturur. Laikler bu okulların ilk var oluş nedenlerinden başka yöne saptığını ve mezunlarının siyaset, toplum ve kültürün İslamileştirilmesinde önemli rol oynadığını iddia etmektedir. İslamcılar ise Türkiye için yüzyıllardan beri önemli bir model teşkil eden takdire şayan eğitim kurumları oldukları konusunda ısrarcıdır; bu okulların, öğrencilerini gelecekte ilişkilerini İslami kural ve geleneklere göre yürütecek şekilde eğittiğine inanırlar.

İmam hatip mezunları son dönemde ülkenin ulusal ve yerel yönetiminde önemli bir yere sahiptir. AKP'nin birçok üyesi, seçimlerdeki daimi başarılarından dolayı, halkın onlara toplumun "iç görünüşünü" değiştirme yetkisini verdiğini öne sürmektedir.[1] Yasaları muhafazakâr doğrultuda değiştirmeye yönelik yoğun çabalar ülkede dikkat çekici değişimlere neden olmuştur. Örneğin Yeşim Arat "Din, Siyaset ve Cinsiyet" adlı çalışmasında kamu hizmetinde kadınlarla birlikte çalışmaktan rahatsız olan AKP'li bürokratların kadınlara ikincil rolleri uygun bulan ataerkil dini değerleri dayattığını yazmıştır.[2]

Benzer şekilde, Zahid Akman'ın Radyo Televizyon Üst Kurulu başkanlığına atanmasından itibaren televizyon yayınlarında da bir değişim yaşanmıştır.[3] Devlet tarafından yönetilen Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) geçmişten beri Kemalist ideolojinin sesidir. Kanalın dini programları da bayramlar için hazırlanan vaaz yayınları ve perşembe günleri yayınlanan yarım saatlik İnanç Dünyası programından ibaret olmuştur. Akman döneminde ise dini filmler, İslami dizi filmler ve İslami sohbet

1 Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford: 2003), s. 273.
2 Zeyno Baran, *Torn Country: Turkey between Secularism and Islamism* (Stanford: 2010), s. 91-96.
3 Aynı çalışma.

programları yayınlamaya başlamıştır.[4] Bu sohbet programlarında oje sürmenin günah olup olmadığından gusül abdestinin nasıl alınacağına kadar birçok konu hakkında tavsiyelerde bulunan İslamcı akademisyenler yer almaktadır. Bunun yanı sıra, yaban hayatı, doğa ve uzay konulu belgeseller de Allah'ın yaratılıştaki rolü hakkında açıklamalarda bulunacak şekilde itinayla kurgulanmış ve seslendirilmiştir.

Mart 2009'da, bir devlet organı olan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurulu (TÜBİTAK) yaratılış kavramını evrim kuramına tercih eden başka bir hamle yaparak, ülkenin önde gelen bilimsel yayınlarından *Bilim ve Teknik*'in Charles Darwin'in evrim teorisi hakkında bir makalesini yayınlamasını engellemiştir.[5] Derginin genel yayın yönetmeni Çiğdem Atakuman bu yazıyı yayınlamak istediği için görevine son verildiğini düşünmektedir.[6]

AKP hükümetleri döneminde Milli Eğitim Bakanlığı genel liselerin müfredatında din derslerine daha fazla yer vermeye başlamıştır ve ders kitaplarında kullanılan dil vasıtasıyla İslami kural ve uygulamaları onaylamaktadır.[7] Öğrencileri namaza özendirmek için, on birinci sınıf din dersi kitaplarında gusül abdestinin iyileştirici özellikleri olduğu yazılmaktadır: "Gusül abdestinde kullanılan su kan akışını hızlandırır ve alyuvar sayısını artırır. Sinirleri gevşetir, kalbi rahatlatır ve kan basıncını düşürür."[8]

Milli Eğitim Bakanlığı dairelerinde geçirdiğim süre boyunca İslami terim ve referansların dindar hükümet yetkililerinin gündelik konuşma diline nasıl yerleştiğine ve İslama dayalı toplumsal normların yayılmasına nasıl katkıda bulunduğuna şahit oldum. Bakanlığın İstanbul şubesindeki toplantılardan birinde bir bölüm şefiyle meslektaşlarından biri arasında kısa bir konuşma oldu. Bölüm şefi, çalışma arkadaşı "Selamünaleyküm" deyince "Aleykümselam" diye cevap verdi. Kısa bir hal hatır sorma fas-

4 Mehmet Tezkan, "Yandaş Kanallara Para Akıtma Operasyonu," *Vatan*, 22 Kasım 2008.
5 http://www.cnnturk.com/2009/turkiye/03/13/hedefteki.isim.atakuman.ilk.kez.konustu/517692.0/index.html, son erişim tarihi Kasım 2011.
6 http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,613768,00.html, son erişim tarihi Kasım 2011.
7 Bu ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmakta ve dağıtılmaktadır. "Kemal'e Erdirdiler!" *Radikal*, 24 Eylül 2006.
8 Gürsel Köksal, "Kitapta 'Abdest' Kelimesi Geçmiyor," *Milliyet*, 2 Ekim 2006.

lından sonra çalışma arkadaşının "Öğle namazı için Eyüp'e gidiyorum.[9] Yeni bir imam gelmiş. Bana katılmak ister misin?" şeklindeki cümlelerini de "Çok isterdim ama çok meşgulüm. Ben buradaki camiye gideceğim. Sen benim yerime Fatiha oku lütfen. İnşallah sonra birlikte de gideriz" diye cevapladı.

İmam hatip mezunlarının uzun süredir dini hassasiyetlerini sergileyebilecekleri alanlarda ve mesleklerde konumlanıyor olmaları ülkedeki laiklik kural ve uygulamalarının yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. AKP'nin ortaya çıkmasıyla Ankara'daki gündelik yaşam (restoranların mönülerinde neler olabileceğinden devlet memurlarının bakanlık koridorlarında namaz kılmasına kadar) yavaş yavaş ve alenen değiştiği gibi, imam hatip camiasından bireyler alternatif fikir ve uygulamaların yayılmasını teşvik ettikçe ortalama vatandaşın gündelik yaşamı da değişmiştir. Örneğin, 2007'den bu yana İstanbul şehir hatları vapurlarında namaz odaları bulunmaktadır. Kasım 2011'de hükümet "çocukları zararlı içerikten korumak" amacıyla yeni internet filtreleri uygulamasını başlatmıştır.[10] İnsan hakları aktivistleri bu uygulamayı "bilgi üzerinde benzeri görülmemiş ve gaddar bir denetim mekanizması" olarak nitelendirmiş ve kınamıştır.[11]

Laiklerin tüm itirazlarına rağmen, imam hatiplilere gündelik hayatta İslama daha önemli bir rol biçme fırsatını sunan bir toplumsal onay da söz konusudur. 2011 Dünya Değerleri Araştırması kapsamında Türkiye'de yapılan bir ankette, on katılımcının altısı hayatlarında "bilimden daha çok din olması gerektiğini" ifade etmiştir.[12] Benzer şekilde, katılımcıların yüzde 44'ü restoranların ramazanda kapalı olmasını istediğini, yüzde 61'i de mayo giymenin günah olduğunu söylemiştir.[13]

İmam hatip okullarının laik çevrelerce Müslümanlaştırmayla özdeşleştirilip "İslami militanlığın kaleleri" olarak küçümsenirken diğer

9 Eyüp Camii İstanbul'un 1453'teki fethinden sonra burada inşa edilen ilk camidir. Fatih Sultan Mehmed bu camiyi peygamberin sahabelerinden olan Ebu Eyyub El Ensari'nin onuruna yaptırmıştır. Cenk Alpak, *Eyüp Sultan ve Türbesi* (İstanbul: 1989).

10 Daniel Bombay, "Criticism Grows Over Ankara's Curbs on Society," *Financial Times*, 23 Kasım 2011.

11 http://www.dw-world.de/dw/article/0,15123910,00.html, son erişim tarihi Kasım 2011.

12 Bu anket 54 il ve 128 kasabadan 1605 kişiyle gerçekleştirilmiştir. Anket hakkında bilgi almak için www.worldvaluessurvey.org adresini ziyaret edebilirsiniz, son erişim tarihi Kasım 2011.

13 http://www.setimes.com/coccon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2011/08/05/feature-03, son erişim tarihi Kasım 2011.

ülkelerce dini aşırılığın muhtemel bir panzehri olarak görülmesi enteresandır.[14] Ekim 2009'da Tayyip Erdoğan Türkiye'nin Pakistan'la karşılıklı ilişkilerini canlandırmak üzere İslamabad'a gitmiştir. Buluşma görünüşte savunma, ticaret, tarım ve enerji alanlarıyla ilgilidir; fakat Pakistan Başbakanı Yusuf Rıza Gilani görüşmede ülkesinin Türkiye'deki imam hatip modeliyle ilgilendiğini ve mevcut tartışmalı medrese sisteminin yerine hükümet denetimindeki teolojik okul sistemine geçme niyetinde olduğunu açık bir şekilde dile getirmiştir.[15] Pakistanlı yetkililer imam hatip okullarını halen incelemektedir: Mayıs 2011'de, on üç üst düzey Pakistanlı hâkim Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'le din adamlarının eğitimi konusunda uzun bir görüşme yapmıştır.[16]

Pakistan'ın yanı sıra Afganistan hükümeti de imam hatip okulları sistemini incelemek istediklerini dile getirmiştir. Afgan Milli Eğitim Bakanı Faruk Vardak, Ocak 2010'da Ankara'daki imam hatip okullarını ziyaret etmiş ve bu okulların Afganistan'daki ılımlı dini eğitime model oluşturabileceğini söyleyerek, yetkililerden kendi ülkesindeki İslami okulların modernleştirilmesi için Afgan hükümetiyle çalışmalarını istemiştir.[17]

Arap dünyası liderleri "İslamı modernlikle aynı eksene getirme" çabaları kapsamında AKP'yi gözlemlemek ve dindar Müslümanların laik hükümetleri nasıl yönettiğini incelemek için Türkiye'ye ziyaretler düzenlemektedir.[18] Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da 2011'deki halk ayaklanmalarının öncesinde bile, toplumdaki laik güçler ile İslami güçler arasında –her ne kadar bazı hatalar yapılmış ve yanlış adımlar atılmış olsa da– bir denge sağlamayı başarmış olması nedeniyle Türkiye övgüler almıştır.[19]

14 Özdemir İnce, "Bir Kez Daha Tevhid-i Tedrisat (3)," *Hürriyet*, 9 Aralık 2007.
15 "İmam-Hatip Sohbeti," *Milliyet*, 26 Ekim 2009.
16 "Pakistani Judges Look to Turkey on Religious Education," *Hürriyet Daily News*, 25 Mayıs 2011.
17 Simon Akam, "A 'Model' Islamic Education from Turkey?" *Reuters*, 23 Şubat 2010.
18 Owen Matthews, "An Islamist Makeover," *Newsweek*, 7 Mart 2011.
19 Graham Bell, "Turkey is a Good Model for Egypt and Tunisia," *Business Day*, 21 Şubat 2011; Elif Şafak, "Finally, Turkey Looks East," *The International Herald Tribune*, 24 Şubat 2011; Soner Çağatay, "A Turkish Model for Egypt," *Jerusalem Post*, 2 Şubat 2011; http://www.qantara.de/webcom/Show_article.php/_c-851/_nr-37/i.html, son erişim tarihi Nisan 2011; http://www.eurasia.org/node/62854, son erişim tarihi Nisan 2011.

Barack Obama da Nisan 2009'da ABD başkanı olarak Müslüman bir ülkeye yaptığı ilk ziyarette Türkiye'yi Ortadoğu ülkelerinin "modeli" olarak övmüştür.[20]

Erdoğan'ın Eylül 2011'de başbakan sıfatıyla Mısır, Libya ve Tunus'a yaptığı ziyaretler Türkiye'nin modernleşmek isteyen Müslüman ülkeler için nasıl bir model teşkil ettiğinin altını çizmiştir.[21] Carnegie Ortadoğu Merkezi Başkanı Paul Salem şunları söylemiştir: "İnsanlar AKP'nin inanç, din, milliyetçilik ve küreselleşme gibi kültürel meseleler arasında bir denge tutturmuş olmasından etkileniyor... Türkiye bölgede petrole dayalı olmayan ekonomiler arasında en hızlı gelişen ülke."[22] Tunus'taki En-Nahda Hareketi, aradıkları ilhamı Türkiye'de ve Erdoğan'da bulduklarından sık sık söz etmiştir. En-Nahdanın Ekim 2011'deki seçim başarısının ardından, partinin yönetim kurulundan Said Fercani, Erdoğan'ın posterinin altında oturup "demokratsanız inançlara karşısınızdır, inançlıysanız da demokrasiye karşısınızdır görüşüne bir son verme" arzusunda olduğunu dile getirmiştir.[23] Benzer şekilde, Mısır'daki Müslüman Kardeşlerin liderlerinden Essam el-Erian şunları söylemiştir: "Erdoğan takım elbise giyiyor ama camide namaz kılıyor. Bu bizim özdeşleşebileceğimiz bir şey."[24]

Başbakanın [Cumhurbaşkanının] ve AKP'nin önde gelen figürlerinin imam hatip mezunu olması büyük önem taşımaktadır, çünkü bu durum onların "iyi" Müslümanlar olduğu yönündeki algıyı pekiştirmekte ve imam hatip okullarını İslami eğitim için iyi bir model olarak göstermektedir. Bazı akademisyen ve gazeteciler imam hatipleri uluslararası bir "ılımlı" İslami eğitim kurumları ağının potansiyel yapı taşları olarak nitelendir-

20 http://www.nytimes.com/2011/02/06/world/middleeast/06turkey.html?ref=landonjrthomas, son erişim tarihi Nisan 2011.

21 Vali Nasr, *Forces of Fortuna: The Rise of the New Muslim Middle Class and What it Will Mean for Our World* (New York: 2009); http://www.aucegypt.edu/gapp/cairoreview/Pages/articleDetails.aspx?aid=91, son erişim tarihi Kasım 2011.

22 http://www.carnegieendowment.org/2011/10/28/arab-wave-sweeps-iran-model-out-turkey-in/6cwg, son erişim tarihi Kasım 2011.

23 Heba Saleh, "Nahda to reach out to Tunusian Secular Rivals," *Financial Times*, 25 Ekim 2011. Nahda Tunus parlamentosundaki koltukların yüzde 41'ini kazanmıştır.

24 Bobby Ghosh, "Erdoğan's Moment," *Time*, 12 Aralık 2011.

miş[25] ve bu okulların öğrencilerini uluslararası pazarda ve bölgesel siyasette söz sahibi olacak şekilde nasıl donanımlı hale getirdiğine dikkat çekmiştir. Ali Bulaç bu gelişmeyle ilgili olarak şunları yazmıştır: "İmam hatip okulları Türkiye'nin Müslüman dünyasına sunduğu en büyük hediye olabilir."[26]

Pakistan ve Afganistan hükümetleri her ne kadar imam hatipleri ilgiyle inceliyor olsalar da, kendi İslami okullarını kaldırma niyetinde değillerdir. Pakistan delegasyonunun başkanı Şehzad İkbal Şam, yalnızca imam hatip okullarının bileşenlerini kendi kurumlarına entegre etmekle ilgilendiklerini ifade etmiş ve gazetecilere şunları söylemiştir: "Dini eğitim sistemimiz bir geçiş döneminde. Zamanla Pakistan'daki sistemimizde değişiklikler yapabilecek hale geleceğiz. Türk sistemi Türk vatandaşları için oldukça verimli."[27] Ancak imam hatip camiasından bazı bireyler arasında imam hatiplerin "model" okullar olduğuna dair tereddütlerini dile getirenler olmuştur. *Today's Zaman* gazetesinde yayınlanan bir röportajında ÖNDER'in şu anki başkanı Hüseyin Korkut şunları söylemiştir:

> Küreselleşmiş bir dünyada model olarak ele alınmak bize sorumluluk yüklüyor. İmam hatip okulları elbette İslama ve imam olmaya ışık tutmalıdır ve biz de buna örnek teşkil etmekten mutluluk duyarız, ancak İslamı radikal ve ılımlı olarak ikiye ayırmak anlamında bir araç olmak bizi mutsuz eder. Pakistan'daki uluslararası çıkar odaklarının bir parçası olmak istemeyiz.[28]

Bu kaygılar göz önünde bulundurulduğunda, başka yerlerdeki İslami okulların imam hatiplerin örgütsel modelini kendi sistemlerinde nasıl uygulayacakları ve reformları uyguladıkları sırada hangi öğelere ihtiyaç duyacakları sorularını gündeme getirmektedir. Ortadoğu ve Güneydoğu

25 http://www.reuters.com/article/2010/02/24/us-turkey-islam-education-idUS-TRE61N00O20100224, son erişim tarihi Nisan 2011; http://www.todayszaman.com/news-214523-8-turkeys-islamic-education-model-draws-worldwide-attention.html, son erişim tarihi Mart 2011; http://www.voanews.com/english/news/europe/Turkeys-Religious-Schools-Being-Used-as-Model-to-Fight-Islamic-Extremism-90856834.html, son erişim tarihi Nisan 2011.
26 Ali Bulaç, "İmam-Hatipler Ne Anlam Taşır?" *Zaman*, 25 Temmuz 2009.
27 "Pakistani Judges Look to Turkey on Religious Education," *Hürriyet Daily News*, 25 Mayıs 2011.
28 http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action;jsessionid=54A329E641AA6D8C946D50017IAAA9F5?newsId=197385, son erişim tarihi Nisan 2011.

Asya'daki çoğu örnekte İslami bilgi ve disiplinin aktarılmasında doğrudan etkili olan kurum medrese olmuştur.[29] Medreselerin Ortadoğu ve Güneydoğu Asya ülkelerindeki müfredatları, mezhep bağlantıları, itibarları, öğrenci sayıları ve içinde bulundukları toplumların sosyoekonomik karakterleri büyük farklılıklar gösterir. Antropolog Robert Hefner'in de vurguladığı gibi, "İslami eğitim tek biçimlilikle değil, aktörlerin, kurumların ve fikirlerin ekip haline gelmiş çoğulluğuyla nitelendirilir."[30]

Günümüzde medreseler genellikle hatim, Arapça gramer ve fıkıh gibi İslam bilimleri konusunda orta ve ileri seviyede eğitim veren kurumlar olarak tanımlanır.[31] Medreseler çoğu Ortadoğu ve Güneydoğu Asya ülkesindeki İslami kurumların büyük kısmını oluştursa da, Endonezya'daki *pesantren* veya Malezya'daki *sekolah pondok* gibi, dini bilginin incelenmesi ve aktarılması konularında eğitim veren başka İslami okullar da bulunmaktadır. Endonezya'nın Hollanda sömürgesi olduğu dönemde ortaya çıkan *pesantren*'ler hem "hükümet destekli İslami ortaokullar" hem de "kentsel ve kırsal bölgelerdeki özel İslami yatılı okullar" olarak eğitim verir.[32] *Sekolah pondok*'lar ise "bütünsel eğitim verir ve entelektüel, manevi, duygusal ve fiziksel anlamda dengeli ve uyumlu, mümin ve takva sahibi bireyler yetiştirir."[33]

İslami okullara kayıt olmak için din öğrenme arzusuna sahip olmak gerekse de, sundukları sosyal yardım olanakları da bu kurumların cazibesini artırmaktadır. Medreseler birçok ülkede yoksul ailelere bedava eğitim ve yurt olanakları sunmaktadır. Hindistan'daki bazı medreseler bedava aşı kampanyaları düzenlemekte ve devletin sağlık konularına dikkat

29 Robert W. Hefner, "Introduction," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education* (Princeton: 2007), s. 5. Medreselerle ilgili temel bilgiler için, Jonathan Berkey, "Madrasas Medieval and Modern: Politics, Education, and the Problem of Muslim Identity," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education*, der. Robert W. Hemer ve Muhammad Qasim Zaman (Princeton: 2007), s. 4-60; Christopher M. Blanchard, "Islamic Religious Schools, Madrasas: Background," *CRS Report for Congress*, http://www.fas.org/sgp/crs/misc/RS21654.pdf adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Ağustos 2010; Muhammad Qasim Zaman, "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan," *Society for Comparative Study of Society and History* 41 (1999), s. 294-323.

30 Hefner, agm, s. 2.

31 Arapça konuşulan Ortadoğu ülkelerinde medrese sözcüğü din okulların yanı sıra genel okullar için de kullanılır.

32 Linda Herrera, *The Sanctity of the School: New Islamic Education and Modern Egypt*, doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 2000, s. 6.

33 *Age*, s. 7.

çekebilmek için binalarını kullanmasına izin vermektedir. Eski Pakistan Devlet Başkanı Pervez Müşerref medreseleri "yüz binlerce yoksul çocuğa kalacak yer ve yiyecek yemek sunan en büyük sivil toplum örgütü" olarak tanımlamıştır.[34] Medrese sistemiyle Pakistan, Bangladeş ve Hindistan'da 6 milyondan fazla çocuğa bakım sağlanmaktadır.[35]

İster medrese olsun ister *pesantren* veya *sekolah pondok*, modern İslami okulların çoğu hem dini hem de laik derslerden oluşan bir müfredatla eğitim vermekte, mezunlarını meslek hayatına ve yükseköğrenime hazırlamaktadır.[36] Hindistan'daki Deobandi medreseleri gibi bazı İslami okullar dini müfredatlarında İngilizce ve matematik gibi ek dersler bulundururken, Endonezya'daki medreseler gibi bazı okulların müfredatlarında daha fazla laik içerikli ders bulunmaktadır. 10.000'in üzerinde *pesantren*'i ve 37.000 medresesiyle Endonezya dünyanın en büyük İslami eğitim sistemlerinden birine sahiptir. Bu İslami okulların çoğu 1970'ten beri müfredatlarında "genel eğitim ile mesleki eğitimi" bir araya getirmiştir. Şu an bu okulların bazıları yüzde 70'i "genel", yani dini olmayan bir müfredatla eğitim vermektedir.[37] Bunun yanı sıra, 1975 ve 1989 eğitim reformlarından sonra Endonezya medreselerinden alınan diplomalar genel okul diplomalarıyla eşit hale getirilmiştir. Böylece medrese mezunları eğitimlerine istedikleri üniversitede devam edebilmektedir.[38]

Bu örneklerle karşılaştırıldığında imam hatip okulları, öğrencilerine dini eğitim veren, laik ve dini içerikli derslerin karışımı bir müfredat izleyen İslami okullardır. Ancak, imam hatipler kendilerini uluslararası hükümetler nezdinde benzersiz ve cazip kılan birtakım özelliklere sahiptir.

34 *Dawn*, 19 Şubat 2004, http://archives.dawn.com/2004/02/19/top2.htm adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Nisan 2011.

35 Mumtaz Ahmad, "Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh," http://globalwebpost.com/farooqm/study_res/bangladesh/mümtaz_madrassah.pdf adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Mart 2011, s. 108.

36 Azyumardi Azra, Dina Afrianty ve Robert Hefner, "Pesantren and Madrasa: Muslim Schools and National Ideals in Indonesia," *Schooling Islam*, der. Robert Hefner ve Muhammad Qasim Zaman (Princeton: 2006), s. 172-198.

37 Robert Hefner, "Pesantren and Madrasa: Muslim Schools and National Ideals in Indonesia," *Schooling Islam*, der. Robert Hefner ve Muhammad Qasim Zaman (Princeton: 2006), s. 192.

38 Endonezya medreselerinden mezun olanlar askeri akademilere ve polis akademilerine bile kaydolabilmektedir. İmam hatip mezunlarının bu akademilere girmesi hâlâ yasaktır.

Yabancı hükümetlerin imam hatiplere duyduğu ilginin altında yatan temel nedenlerden biri bu okulların merkeziyetçi kurumsal yapısıdır. Daha önce de bahsedildiği üzere, imam hatip okulları (tıpkı diğer okullar gibi) Milli Eğitim Bakanlığı denetiminde eğitim vermektedir. Bu hiyerarşik yapı devlete, okulların öğrencilere aktardığı dini bilgiyi düzenleme ve takip etme yetkisini vermektedir. Ayrıca devletin hem okul müfredatları ve eğitim materyalleri hem de okul yöneticileri ve öğretmenler üzerinde bürokratik gözetim hakkına sahip olmasını sağlamaktadır.

İmam hatiplerin aksine, birçok Müslüman ülkedeki İslami okullar özerk varlıklar olarak nitelendirilebilir, çünkü ne devlete kayıtlıdırlar ne de devlet tarafından denetlenirler. Pakistan'da milli eğitim alanındaki istatistiklere göre, medreselerin yüzde 80'inden fazlası aralarında Deobandi, Barelvi, Ehl-i Hadis ve Cemaat-i İslami'nin de olduğu dini gruplar ve İslami örgütlerce finanse edilir ve yönetilir.[39] Bu medreseler çoğunlukla kendi cemaatleri üzerinde söz sahibi olan ve medreselere bağış yapan kişilerle sıkı bağlar içindeki din âlimleri (ulema veya şeyhler) tarafından yönetilir.[40] Benzer şekilde, Endonezya'daki *pesantren*'lerin yüzde 90'ı özel teşebbüstür. Esas olarak *kyai* adı verilen karizmatik din âlimleri tarafından finanse edilir ve yönetilirler.[41] Yalnızca belirli bazı programlar veya altyapılar için hükümetten küçük hibeler alırlar. Bu sistem, öğrencilerin bu okullarda edineceği bilgi ve deneyimlerin seçilmesinde ve oluşturulmasında din âlimlerine denetimden uzak bir yetki verir.

Yine de, İslami okulların hangi hükümetin iktidarda olduğuna ve hükümetin bu okullarla muhatap olurken hangi sınırlamalarla karşılaştı-

39 Rebecca Winthrop ve Corinne Graf, *Beyond Madrasas Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan*, http://www.brookings.edu/~/media/Files/rc/papers/2010/06_pakistan_education_winthrop/06_pakistan_education_winthrop.pdf adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Nisan 2011. Bu dini gruplar arasındaki farklılıklarla ilgili daha fazla bilgi için, Muhammad Qasim Zaman, "Tradition and Authority in Deobandi Madrasas in South Asia," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslims* (Princeton: 2007), s. 62. Pakistan'da devlete kayıtlı medreseler de bulunmaktadır; fakat bu medreselerin sayısı kayıtlı olmayanların yanında oldukça azdır.

40 Devlet ve ulema arasındaki ilişki karmaşık ve değişkendir; daha fazla bilgi için, Jonathan P. Berkey, "Madrasas Medieval and Modern: Politics, Education, and the Problem of Muslim Identity," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslims* (Princeton: 2007), s. 55-57.

41 Ronald Lukens-Bull, *A Peaceful Jihad: Negotiating Identity and Modernity in Muslim Java* (New York: 2005), 96-99.

ğına bağlı olarak siyasi güçler tarafından yönlendirildiği, kullanıldığı veya zayıflatıldığı durumlar da ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 1977-1987 arasında Pakistan'da iktidarda olan Ziya-ül Hak, seçim desteği karşılığında medreselere maddi yardımda bulunmuştur.[42] Yine, 2004 seçimlerinden önce siyasi liderler *pesantren*'lere ziyaretlerde bulunmuş ve bu okulların *kyai*'leriyle görüşmüştür. Martin van Bruinessen'in de belirttiği gibi, "*Pesantren*'lerin örneğin şeriata aykırı olduğu düşünülen aile yasası teklifinde olduğu gibi hükümet politikalarına toplu halde muhalefet ettiği durumlar olmuştur, fakat bu *pesantren*'ler çoğunlukla hükümetle uzlaşmış ve onun himayesini tercih etmiştir."[43] Aynı şekilde, 1961'de Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır Müslüman Kardeşlerin ülkedeki etkisini azaltmak ve Mısır'ın Arap dünyasındaki liderliğini korumak için El Ezher'i ve medreselerini kamulaştırmıştır.[44] El Ezher ve medreseleri Mısır hükümetiyle hâlâ yakın ilişki içerisindedir.

İmam hatip okulları varlıklarını din derslerinin laik bir müfredatla kaynaştırıldığı dört yıllık müfredatı mecbur kılan merkezi bir sistem içinde sürdürmektedir. Bu müfredat dini olduğu kadar pratik amaçlar da gütmekte, laik nitelikli dersler öğrencileri üniversite sınavına ve dini olmayan mesleklere hazırlamaktadır. Pakistan'daki bazı medreseler ve Endonezya'daki *pesantren*'ler gibi tamamen dini müfredatla eğitim veren ve Arapça Kuran okuma ve hadis derslerine yoğunlaşan İslami okullar da hâlâ bulunmaktadır. Bu dar eğitim anlayışı yüzünden mezunların çoğu ya din adamı olmakta ya da medreselerde veya devlet okullarında öğretmenlik yapmaktadır. Bazı mezunlar ise hukuk, tıp ve mühendislik gibi dini olmayan diğer meslek dallarında genel lise mezunlarıyla rekabet edebilecekleri bir temele ve eğitime sahip olmadıkları için işsiz kalmaktadır.

42 Mumtaz Ahmad, "Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh," http://globalwebpost.com/farooqm/study_res/bangladesh/mümtaz_madrassah.pdf adresinden erişilebilir, son erişim tarihi Mart 2011.

43 Martin van Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia," *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*, der. Farish A. Noor, Yoginder Sikand ve Martin van Bruinessen (Amsterdam: 2008), s. 238.

44 Malika Zeghal El Ezher'in 1950 ve 1960'lardaki modernleştirici reformlarının Nasırcı rejimin ulemayı kontrol altına alma ve kurumun dini temellerini zayıflatma çabası olduğunu öne sürer; fakat bu politikaya rağmen ulemanın daha fazla meşruiyet kazanarak "güçlü siyasi aracılar" haline geldiğinin, üstelik üniversitenin de yeniden canlandığının altını çizer. Malika Zeghal, "Religion and Politics in Egypt: The Ulema of Al-Azhar, Radical Islam, and the State," *International Journal of Middle East Studies* 31/3 (1999): 371-399.

Uzun vadede, böyle sınırlı bir eğitim müfredatı gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişimi üzerinde olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Medreseler ile İslami militanlık arasındaki bağlantıya dikkat çeken eski Pakistan Milli Eğitim Bakanı Zübeyde Celal şunları söylemiştir: "Medrese mezunlarının militan olmasını bombalar değil iş önler."[45] Pakistan hükümeti medrese mezunlarının meslek sahibi olabilmesini ve küresel piyasada rekabet edebilir hale gelebilmelerini sağlamak amacıyla 2002'de 113 milyon dolarlık beş yıllık bir planı yürürlüğe koymuş ve 8000 medreseyi müfredatlarını yenilemeye ve genişletmeye teşvik ederek "laikleştirmeyi" amaçlamıştır.[46] Hükümet bu amaçla devlet tarafından bu okullara atanan öğretmenlere derslerde laik konular işlemeleri için ödenmek üzere bütçesinden 50 milyon dolar ayırmıştır.

Medreselerde aşılanan dini fikirler öğrencilerin siyasi, kimi zaman da aşırı sağcı gruplarla ilişki kurmasına yol açmaktadır. İmam hatiplerde ise dini bilgiler barışçıl ve olgusal bir tutumla aktarılmaktadır. Örneğin, üçüncü sınıfta verilen fıkıh dersi öğrencilerdeki sivil ve siyasi aktivizm düşüncesini harekete geçirecek şekilde düzenlenebilirdi. Halbuki bu dersin kitaplarında siyasi yönelimlere yol açabilecek konular yer almamakta, yalnızca evlilik, adabımuaşeret, sağlık ve temizlik kuralları gibi İslami içtihat konuları işlenmektedir.

Müslüman dünyasındaki birçok İslami okul, mezheplere ve siyasi görüşlere göre birbirinden ayrılmaktadır. Bu İslami okullar bağlı oldukları ideolojilere ve gruplara göre, belirli inançların ve uygulamaların aşılandığı belirli dini bilgileri içeren dersler vermektedir. Tarık Rahman, Pakistan medreselerinin "diğer mezheplere karşı nefret dolu bir propaganda yürüttüğünü ve bu mezhepçiliğin iyice keskin ve vahşi bir hal aldığını" söylemektedir.[47] Martin van Bruinessen "Endonezya'da, Endonezya İslamındaki tüm büyük akımlarla bağlantısı olan çok sayıda *pesantren* ve medrese olduğunu ve *pesantren*'lerin, özellikle de büyük olanlarının, Nedvetü'l-Ulemayla bir şekilde ilişkisi olduğunu veya bu örgütün dini görüşlerini paylaştığını"

45 http://www.higbeam.com/doc/1P1-86870687.html, son erişim tarihi Mart 2011.

46 http://www.brookings.edu/~/media/Files/rc/papers/2010/06_pakistan_education_winthrop/06_pakistan_education_winthrop.pdf, son erişim tarihi Nisan 2011.

47 http://www.espshare.org/download/attachments/1803652/The_Madrassa_and_the_State_of_Pakistan.PDF, son erişim tarihi Mart 2011.

ileri sürmektedir.[48] Nedvetü'l-Ulema İslamın "gelenekselci" bir formunu savunmakta ve "çoğunlukla tasavvuf etiğiyle harmanlanmış bir Şafi fıkhı eğitimini" şart koşmaktadır.[49] İslamın "radikal" bir formuna bağlı olmasa da, ideolojisi *pesantren*'lerde telkin edilen dini bilgilerin imam hatiplere kıyasla daha muhafazakâr olduğu kabul edilmektedir.

Dini bilgileri yayan öğretmenler de bu tartışmalarla eşit derecede alakalıdır. Öğretmenler müfredatın aktarılması konusunda önemli bir role sahiptir. İmam hatip öğretmenleri devlet tarafından yönetilen bir dizi standart sınava tabi tutuldukları ciddi bir değerlendirme sürecinden geçer. Daha sonra da bilgiyi öğrencilerine, istismar edilmelerine yol açacak doktrinler aşılamadan aktarmaları beklenir ve talep edilir. Medrese veya *pesantren* öğretmenleri ise bu okulları yöneten din âlimlerince atanır. Bu gayrı resmi ve kişisel atama sistemi öğretmenlerin öğrencilerine hangi bilgileri aktardığının takip edilmesini güçleştirir. Pakistan hükümeti bu sorunun üstesinden gelmek için medrese öğretmenlerinin eğitimini standartlaştırmaya çalışmaktadır. Karaşi Üniversitesi medrese öğretmenlerine profesyonel gelişim eğitiminin ve sertifikasının verildiği bir dizi interaktif semineri içeren pilot eğitim programları oluşturmuştur.[50]

Öğretmenlerin yanı sıra, bu okulların etrafındaki topluluklar da öğrencilerin deneyimlerini ve sosyalleşmesini etkilemektedir. Görüştüğüm imam hatip mezunlarının büyük çoğunluğu siyasi ve toplumsal görüşlerini biçimlendiren birçok aktör ve kurumdan bahsetti. Tıpkı imam hatip okulları gibi, Ortadoğu ve Güneydoğu Asya'daki medreseler de böyle topluluklarla sıkı ilişkiler içerisindedir. Pakistan'daki Deobandi medreseleri hakkında yazan Masooda Bano din eğitmenlerinin "ahlaki otoritelerini ve toplumsal itibarlarını yakınlarındaki topluluklarla olan gündelik ilişkileri üzerine inşa ettiğini"

48 Martin van Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia," *The MAdrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*, der. Farish A. Noor, Yoginder Sikand ve Martin van Bruinessen (Amsterdam: 2008), s. 238.
49 Angel Rabasa "gelenekselciliği" "yerel, kültürel, etnik ve dilbilimsel gelenekleri İslam pratiğiyle bir araya getirme" eğilimi olarak tanımlar. Bu eğilimin "maneviyat ve uygulama anlamında Vahabi katılığı ve müsamahasızlığından oldukça farklı olduğunu" belirtir. http://www.currenttrends.org/research/detail/islamic-education-in-southeast-asia, son erişim tarihi Kasım 2011.
50 http://www.icrd.org/index.php?option=com_content&task=view&id=316&Itemid=104, son erişim tarihi Ağustos 2010.

öne sürmektedir.[51] Bano "bir topluluğun bir medreseye verdiği desteğin körü körüne bir ideolojik inanışla değil, eğitmenin liyakati ve kendini işine adamışlığı üzerine oldukça rasyonel hesaplamalarla belirlendiğini" de eklemektedir.[52]

Türkiye'deki İslami okulların çevresindeki toplulukların, yani dış etkilerin ve değişkenlerin Pakistan ve Afganistan'daki muadillerine göre daha ılımlı olduğu söylenebilir.[53] Akademisyenlere ve gazetecilere göre, Türklerin İslam yorumu ve İslama yaklaşımı diğer Müslüman ülkelerdeki benzerlerine kıyasla daha "liberaldir."[54] Siyaset bilimci Hakan Yavuz "Türk İslamının" toplumsal ve kişisel örf ve âdetlerden İslami ilkelerin yorumlanışına kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan din, inanç, özel hayat, ibadet ve dini bayramlarla ilgili "kültürel normları ve düşünme biçimlerini üretimi" bakımından "Fars ve Arap İslamından" farklı olduğunu öne sürmektedir.[55] "Türk İslamının" geçerli olduğu bir ortamda kavramsallaştırıldıkları için imam hatip okulları çevresindeki toplulukların İslamın daha "liberal" bir formunu savunması anlaşılabilir bir şeydir.

Dünyanın başka yerlerinde bulunan İslami okulların kendilerine Türkiye'deki imam hatip okullarını model almış olmaları mümkünse de, bu sürece dahil birçok karmaşık ve tahmin edilemez değişken söz konusudur. Bu değişkenlerin belki de en önemlisi bahsi geçen ülkelerde İslamcılığın ve laikliğin içinde oluştuğu ve içinden çıktığı bazı bağlamlardır. Siyaset bilimciler Kamran Bokhari ve Farid Senzari'nin de dile getirdiği üzere, "İslamcı hareketler... İslamcılık ve laiklikle olan tarihsel deneyimlerine göre... farklı şekilde davranacaktır. Bu da her ülkedeki demokratikleşmenin İslami hareketlerin gölgesinde bazı nüanslara yol açacağı anlamına gelmektedir."[56]

51 Masooda Bano, "Beyond Politics: The Reality of a Deobandi madrasa in Pakistan," *Journal of Islamic Studies* 18/1 (2007): 65.

52 Agm.

53 Matthew Green, " 'Father of Taliban' Urges US Concessions," *Financial Times*, 14 Kasım 2011.

54 Bülent Aras, "Turkish ıslam's Moderate Face," *Middle East Quarterly* 5/3 (1998): 23-29; Hakan Yavuz, "Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus," *Journal of Muslim Minority Affairs* 24/2 (2004): 213-232; Menderes Çınar ve Burhanettin Duran, "The Specific Evolution of Political Islam in Turkey and Its 'Dıfference'", *Secular and Islamic Politics in Turkey*, der. Ümit Cizre (Abingdon: 2008), s. 22.

55 Yavuz, agm, s. 215, 218.

56 http://www.huffingtonpost.com/kamran-bokhari/the-many-sides-os-islami_b_1102063.html?ref=fb&src=sp&comm_ref=false#undefined, son erişim tarihi Kasım 2011. Örneğin, Mısır'daki Kasım 2011 seçimlerinde Müslüman Kardeşler aşırı sağcı Nur Partisinin beklenmedik çıkışı karşısında şaşkınlığa uğramıştı.

Türkiye'de İslami okulların yakından takip edilmesinde önemli bir rol oynayan köklü bir laiklik geleneği vardır. Dini bilgiler cumhuriyetin laik değerlerini ve ilkelerini tehlikeye atabilecek olası durumları en aza indirgeyecek şekilde biçimlendirilir, meşrulaştırılır ve yayılır.[57] Bokhari ve Senzai şunları söylemiştir: "Birçok kişi AKP'nin Arap dünyasındaki İslamcılar için bir model oluşturmasını arzu etse de, Arap dünyasındaki, hatta Müslüman dünyasındaki İslamcıların Türk muadilleri gibi davranmaya başlamasını beklememeliyiz."[58] Bokhari'nin dili temkinlidir: 1992'de Cezayir silahlı kuvvetleri Türk silahlı kuvvetlerini örnek alarak siyasete müdahale etmiştir. Ordu, İslami Kurtuluş Cephesinin genel seçimlere girmesini engellemek için sekiz yıllık bir iç savaşa yol açmıştır. Sonuçlar arasındaki farklılıklara dikkat çeken Kenneth M. Pollack şunları söyler: "Eğer Türkiye İslamcılık açmazına olası bir çözüm önermişse, Cezayir bu açmaza önemli bir şerh koymuştur."[59]

İmam hatip okullarının Türkiye'nin ve Ortadoğu'daki eğitimin geleceğinde nasıl ve ne ölçüde rol oynayacağı hakkında spekülasyon yapmak yersizdir. Bölgede o kadar hızlı değişimler yaşanmaktadır ki yapılan tüm tahminler bu kitap basılana kadar geçerliliğini yitirebilir. Kesin olan tek şey bu okulların ve çevrelerindeki camianın değişimi ve yeniliği savunacak olmasıdır. İstanbul'daki Elif, Konya'daki Fatih, Ankara'daki Zehra gibi, her gün sırtındaki çantayla ve bir başka sınavın külfetiyle okullarının kapısından geçen gençler için ise bu kurumlar okula gittikleri yer olmaktan başka bir şey ifade etmeyecektir.

57 "Devlet İslamı" hakkında, Ümit Cizre Sakallıoğlu, "Parameters and Strategies of ıslam-State Interaction in Republican Turkey," *International Journal of Middle East Studies* 28/2 (1996): 231-251; Sencer Ayata, "Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey," *The Middle East Journal* 50/1 (1996): 41-57.
58 http://www.huffingtonpost.com/kamran-bokhari/the-many-sides-of-islami_b_1102063.html?ref=fb&src=sp&comm_ref=false#undefined, son erişim tarihi Kasım 2011.
59 Kenneth M. Pollack, *A PAth out of the Desert: A Grand Strategy for America in the Middle East* (New York: 2008), s. 274.

EK

İMAM HATİP OKULLARININ HAFTALIK DERS PROGRAMLARI (2009 İTİBARİYLE)

İmam-Hatip Okullarının Haftalık Ders Programı (2009 İtibariyle)

	1. Yıl	Saat	2. Yıl	Saat	3. Yıl	Saat	4. Yıl	Saat
Kültürel	Türkçe	4	Türkçe	4	Türkçe	4	Türkçe	4
Dersler	Arapça	15	Tarih	2	Tarih	2	Felsefe	2
	Kuran	5	Coğrafya	2	Milli Güv.		Tarih	2
					Bilgisi	1		
	Beden Eğitimi	2	Matematik					
	Temel Din							
	Bilgisi	2	Biyoloji	2				
			Fizik	2				
			Kimya	2				
			Yabancı Dil	4				
			Sağlık Bilgisi	2				
			Beden Eğitimi	1				
Toplam		31		26		7		8
Mesleki		1	Kuran	4	Kuran	4	Kuran	4
Dersler			Arapça	4	Arapça	4	Arapça	4
			Peygamberin		Peygamber		İslam ????	
			Hayatı (Siyer)	2	???? (Hadis)	2	(Kelam)	2
					İslam ??????	2	Hitabet ve	4
					(Fıkıh)		Mesleki Eğitim	
					İslam Tarihi	2	??????	2
							???	
					Kuran ????	2	Sosyoloji	2
					Pisikoloji	2		
Toplam		0		10		18		18

Seçmeli Dersler	Sanat	2		Biyoloji	2	Biyoloji	2
	Müzik	2		Fizik	3	Fizik	2
	Bilgisayar	2		Kimya	3	Kimya	3
				Matematik	2	Matematik	3
				Geometri	2	Geometri	3
				Edebiyat	2	Türk Edebiyatı Tarihi	2
				Tarih	3	Edebiyat	2
				Sanat Tarihi	2	Analitik Geometri	2
				Kompozisyon	2	Kompozisyon	2
				Coğğrafya	3	Coğrafya	3
				Hızlı Okuma	1	Hızlı Okuma	1
				Kaligrafi	2	Tarih	3
				Yabancı Dil	2	Yabancı Dil	2
				Bilgisayar	2	Bilgisayar	2
				Dini Müzik	2	Dini Müzik	2
				Sesbilim	2	Sanat Tarihi	2
				Mantık	2	İslam ????	2
				Sanat	2	Sanat	2
				Müzik	2	Müzik	2
				Beden Eğitimi	2	Beden Eğitimi	2
				Çevre ve İnsanlar	2	Beşeri İlişkiler	2
		Demokrasi ve İnsan Hakları	2	Türk Kültürü	2		
Toplam		4	0		10		10
Genel Toplam	35	35	36		35		36

Türkiye'deki Dini Eğitimin Kronolojisi

1924	Tevhid-i Tedrisat Kanununun yürürlüğe girmesi
1924	İmam hatip okullarının açılması
1924	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin açılması
1930	İmam hatip okullarının kapatılması
1933	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin kapatılması
1933-1949	Ülkede "resmi" dini eğitimin olmadığı dönem
1949	İmam hatip kurslarının açılması
1949	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin açılması
1951	İmam hatip okullarının yeniden açılması
1959	Yüksek İslam enstitülerinin kurulması
1960	İlk askeri müdahale
1970	Milli Nizam Partisinin kurulması
1971	İkinci askeri müdahale
1971	Milli Nizam Partisinin kapatılması
1971	İmam hatip okullarının orta kısımlarının kapatılması
1972	Milli Selamet Partisi'nin kurulması
1973	Milli Eğitim Temel Kanununun yürürlüğe girmesi
1973	İmam hatip okullarına yeni isim verilmesi (imam hatip okullarından imam hatip liselerine)
1974	İmam hatip okullarının orta kısımlarının yeniden açılması
1976	Kız öğrencilerin imam hatip okullarına kabul edilmesi
1980	Üçüncü askeri müdahale
1980	Yüksek İslam enstitülerinin kapatılması
1982	Yüksek İslam enstitülerinin yerine ilahiyat fakültelerinin açılması
1982	Din derslerinin ilk ve ortaokulların müfredatına sokulması
1983	Milli Eğitim Temel Kanununda değişiklikler
1983	Refah Partisinin kurulması
1985	Anadolu imam hatip liselerinin açılması
1996	İslamcı Refah Partisinin seçimleri kazanması
1997	Dördüncü askeri müdahale (28 Şubat)
1997	Fazilet Partisinin kurulması
1998	İmam hatip okullarının orta kısımlarının kapatılması
1998	Katsayı faktörü uygulamasının başlaması
2001	Adalet ve Kalkınma Partisinin kurulması
2002	Adalet ve Kalkınma Partisinin genel seçimleri kazanması
2007	Adalet ve Kalkınma Partisinin genel seçimleri kazanması
2011	Adalet ve Kalkınma Partisinin genel seçimleri kazanması
2011	Katsayı faktörü uygulamasının kaldırılması

İmam Hatip Mezunlarının Siyasetteki Başarısının Ardında Yatan Sırlar

1. İnsanlara değer vermek; insan Allah'ın yarattığı en değerli varlıktır.
2. Halka hizmet Hakk'a hizmettir.
3. "Halkın içinden çıkmaları" ve halkı çok iyi tanımaları.
4. Sorunları teorik değil pratik olarak ele almaları.
5. Halkı adil bir şekilde bir saat yönetmenin yetmiş yıl beyhude ibadetten daha iyi olduğu anlayışı.
6. İnsanın en hayırlısının diğer insanlara faydası dokunan olduğu anlayışı.
7. Kendilerini hizmet ettikleri insanlardan farklı veya üstün görmemeleri ve "Kabilenin lideri kabileye hizmet edendir" zihniyetini sürdürmeleri.
8. Öteki dünyaya ve ahiret gününe güçlü bir şekilde inanmaları.
9. Türk-İslam tarihinde adil hükümdarlar olarak nam salmış liderleri tanımaları ve kendilerine örnek almaları.
10. Ekseriyetle nitel olan eğitimleri sayesinde iyi bir muhakeme yeteneğine sahip olmaları.
11. Başkalarını taklit etmeyen ve milli kültür ve inançlara dayalı yaşam tarzlarına sahip olmaları.
12. Yaptıkları her işi Allah rızası için yapıyor olmaları.
13. Halkın değerleriyle barışık olmaları ve bu değerlerle çatışmamaları; bu değerleri siyasi, toplumsal ve kültürel alanlara taşımaları.
14. Kendilerini Batı kültürüne ve medeniyetine karşı mağlup ve mağdur hissetmemeleri, ulusal değerleri korumaları.
15. Allah'a inanmaları ve kendilerine güvenmeleri.

Anket

1. Kaçıncı sınıftasınız?
2. Neden imam hatip lisesinde okumayı seçtiniz?
3. Mesleki derslerle mi yoksa kültürel derslerle mi daha çok ilgileniyorsunuz?
4. Bu yıl kaç ders aldınız ve bunların kaçı mesleki ders?
5. En sevdiğiniz mesleki ders hangisi?
6. Bu dersleri neden seviyorsunuz?
7. Sizce mesleki dersler, almayı amaçladığınız dini eğitime uyuyor mu?
8. Bu okulda aldığınız dini bilgiler kendinizi geliştirmenize yardımcı oluyor mu? Oluyorsa, nasıl?
9. Okulunuzda kendinizi ait hissedebileceğiniz kulüpler var mı?
10. Bu kulüplerden herhangi birine üye misiniz?
11. Okul dışında bir kulübe üye misiniz?

12. Üniversiteye gitmek istiyor musunuz?
13. Öğreniminize hangi fakültede devam etmek istiyorsunuz?
14. Gündemi takip ediyor musunuz?
15. Aileniz gündemi takip ediyor mu?

Kaynakça

Görüşmeler[1]

Yasin Aktay, 18-19 Mart 2007
Nihat Alayoğlu, 27 Mart 2007
Aslan Ateş, 2 Mart 2007
İrfan Aycan, 3 Nisan 2006 ve 6 Mart 2007
Halis Ayhan, 2 Mayıs, 2007
Ahmet Hakan Coşkun, 11, 14, 19, 22 ve 26 Ocak 2007
Nevzat Er, 24 Nisan 2007
Mustafa İslamoğlu, 11 Mayıs 2007
Yusuf Kaplan, 28 Mart 2007
İsmail Kara, 28 Mart ve 4 Nisan 2007
Yusuf Kara, 21 Nisan 2007
Hayrettin Karaman, 9, 12, 13, 14 Şubat 2007
Fahri Kayadibi, 31 Kasım 2006
İsrafil Kışla, 17 Ocak ve 30 Ocak 2007
Feyzullah Kıyıklık, 7 Mart 2007
Fatih Öner, 15 Aralık 2006
Necmi Sadıkoğlu, 11 Mayıs 2007
Yusuf Ziyaettin Sula, 9 Ocak 2007
Erdoğan Tok, 14 Mayıs 2007
Yusuf Tülün, 30 Nisan 2007
Emrullah Yüksel, 19 Aralık 2005
Mahmut Zengin, 13 Ocak 2007

Dergiler ve Gazeteler

Aksiyon
Akşam
Aktüel Bakış
Altınoluk
Anadolu Ajansı
Anka
Anlayış
Bilgi ve Hikmet
Birikim
Business Day
Cumhuriyet
Değerler Eğitimi Dergisi
Economist

1 Bu listede yalnızca adının verilmesini isteyen katılımcılar yer almaktadır.

Ensar Bülteni
Freedom in the World
Gerçek Hayat
Girişim
Haksöz
Hürriyet
İmam Hatipli Nesil
İnsani Yardım
International Herald Tribune
İSAM Bülteni
Jerusalem Post
Köprü
Kur'ani Mücahede
Milli Gazete
Milliyet
Nesil
Newsweek
New York Times
Radikal
Referans
Resmi Gazete
Sabah
Star
Takvim
Tempo
Tercüman
Tezkire
Time
Today's Zaman
Turkish Daily News
Umran
Vakit
Vatan
Yeni Asya
Yeni Soluk
Yeni Şafak
Zaman

KİTAPLAR

Abbas, Abdulhalim, *Asbab-ı Kiram: Altın Nesil,* çev. Hayrettin Karaman (İstanbul: Timaş Yayınları, 2003).

Akad, Mehmet, *1982 Anayasası ve Anayasa Mahkemesi Kararları* (İstanbul: DER Yayınları, 2007).

Akbıyık, Nur, Dünya Ordularında Din Subaylığı Raporu (İstanbul: ÖNDER, 2006).

Akın, Kenan, *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam: Erbakan* (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000).

Akpınar, Hakan, *28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2001).

Aktaş, Cihan, *Bir Hayat Tarzı Eleştirisi: İslamcılık* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007).

Aktaş, Ümit, *İslami Hareketin Vasıfları* (İstanbul: Bengisu Yayınları, 1996).

Aktay, Yasin, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

Alpak, Cenk, *Eyüp Sultan ve Türbesi* (İstanbul: Refioğlu Yayınları, 1989).

An-Na'im, Abdullahi Ahmed, *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Sbari'a* (Cambridge: Harvard University Press, 2008).

Apple, Michael W., Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age (New York: Routledge, 1993).

Education and Power (Boston: Routledge & Kegan Paul, 1982).

Apple, Michael W. ve Landon E. Beyer, der., *The Curriculum: Problems, Politics, and Possibilities* (Albany: State University of New York Press, 1998).

Arat, Necla, *Susmayan Yazılar: Eğitim, Laiklik, Kadın ve Siyaset Üzerine* (İstanbul: Say Yayınları, 1997).

Asad, Muhammad, *Yolların Ayrılış Noktasında İslam,* çev. Hayrettin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001).

Asad, Talal, *Formations of the Secular: Christianity, İslam, Modernity* (Stanford: Stanford University Press, 2003).

Aslan, Ednan, der., *Islamic Education in Europe* (Wien: Böhlau Verlag, 2009).

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983).

Ateş, Toktamış, vd. der., *Barış Köprüleri: Dünyaya Açılan Türk Okulları* (İstanbul: Da Yayıncılık, 2005).

Ayhan, Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2004).

Kuruluşunun 43. Yılında İmam-Hatip Liseleri (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995).

Azzam, Abdurrahman, *Rasul-i Ekrem'in Örnek Ahlakı,* çev. Hayrettin Karaman, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1971).

Baker, Colin, *Attitudes and Language* (Philadelphia: Multilingual Matters, 1992).

Balcı, Bayram ve Ali Berktay, *Orta Asya'da İslam Misyonerleri: Fethullah Gülen Okulları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

Ballar, Suat, der., *Türk Dernekler Hukuku* (İstanbul: Beta, 1991).

Baloğlu, Zekai, *Türkiye'de Eğitim: Sorunlar ve Değişime Yapısal Uyum Önerileri* (İstanbul: TÜSİAD, 1990).

Baran, Zeyno, *Torn Country: Turkey between Secularism and Islamism* (Stanford: Hoover Press, 2010).

Barnard, Alan ve Jonathan Spencer, der., *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (Londra: Routledge, 2005).

Başkurt, İrfan, *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları* (İstanbul: DEM Yayınları, 2007).

Bayat, Asef, *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East* (Stanford: Stanford University Press, 2010).

Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn (Stanford: Stanford University Press, 2007).

Bayramoğlu, Ali, *28 Şubat: Bir Müdahelenin Güncesi* (İstanbul: Birey, 2001).

28 Şubat: Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi (İstanbul: Birey, 2007).

Bektaş, Arsev, *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi: CHP ve AP 1961-1980* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993).

Berk, Bekir, *Nurculuk Davası* (İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1971).

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978).

——, *The Development of Secularism in Turkey* (New York: Routledge, 1998).

Berleant, Arnold, *Aesthetics and Environment: Variations on a Theme* (Burlington: Ashgate, 2005).

Bilgin, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995).

Bochner, Arthur P. ve Carolyn Ellis, *Ethnographically Speaking: Autoethnography, Literature, and Aesthetics* (Walnut Creek: Alta Mira Press, 2002).

Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).

Bourdieu, Pierre ve Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society, and Culture* (Londra: Sage, 1977).

Bowles, Samuel ve Herbert Gintis, *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life* (New York: Basic Books, 1976).

Boyle, Helen, *Qur'anic Schools: Agents of Preservation and Change* (New York: Routledge, 2004).

Buetow, Harold A., *The Catholic School: Its Roots, Identity, and Future* (New York: Crossroad, 1988).

Bulaç, Ali, *Din, Kent, and Cemaat: Fethullah Gülen Gerçeği* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2008).

Bülendoğlu, Arif, *Necip Fazıl Kısakürek* (İstanbul: Bindir Yayınları, 1968).

Cady, Linell E. ve Elizabeth Shakman Hurd, der., *Comparative Secularisms in a Global Age* (New York: Palgrave Macmillan, 2010).

Carroll, Jill, *A Dialogue of Civilizations: Gülen's Islamic Ideals and Humanistic Discourse* (New Jersey: The Light, Inc. 2007).

Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996).

Cemal, Hasan, *12 Eylül Günlüğü: Tank Sesiyle Uyanmak* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986).

de Certeau, Michel, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1984).

Cevizoğlu, Hulki, *Nurculuk: Dünü Bugünü* (İstanbul: Beyaz Yayınları, 1999).

Chabchoub, Ahmed, *Ecole et Modernité: en Tunisie et dans les Pays Arabes* (Paris: L'Harmattan, 2000).

Cizre, Ümit, der., *Secular and Islamic Politics in Turkey: the Making of the justice and Development Party* (Londra: Routledge, 2008).

Cleveland, William, *A Brief History of the Modern Middle East* (Colorado: Westview Press, 2004).

Coleman, James ve Thomas Hoffer, *Public and Private High Schools: The Impact of Communities* (New York: Basic Books, 1987).

Coote, Jeremy ve Anthony Shelton, *Anthropology, Art, and Aesthetics* (New York: Oxford University Press, 1992).

Crook, Nigel, der., *The Transmission of Knowledge in South Asia: Essays on Education, Religion, History, and Politics* (New York: Oxford University Press, 1996).

Çakır, Ruşen, *Ayet ve Slogan* (İstanbul: Metis Yayınları, 1990).
——, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak* (İstanbul: Metis Yayınları, 1994).
Çakır, Ruşen ve İrfan Bozan, *İmam-Hatip Liseleri Efsaneler ve Gerçekler* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2004).
——, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2005).
Çakır, Ruşen ve Fehmi Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü* (İstanbul: Metis, 2001).
Çalmuk, Fehmi, *Bir Erbakan Hikâyesi: Selamünaleyküm Komutanım* (Ankara: Kim Yayınları, 2000).
——, *Kod Adı İHL: Bir İmam-Hatip Hikâyesi* (Ankara: Merdiven Yayın, 2004).
Çarkoğlu, Ali ve Barry Rubin, der., *Religion and Politics in Turkey* (Londra: Routledge, 2006).
Çarkoğlu, Ali ve Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2000).
Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset (İstanbul: TESEV Yayınları, 2007).
Çarkoğlu, Ali ve Ersin Kalaycıoğlu, *Turkish Democracy Today: Elections, Protest, and Stability in an Islamic Society* (Londra: I.B. Tauris, 2007).
The Rising Tide of Conservatism in Turkey (New York: MacMillan, 2009).
Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş* (İstanbul: DER Yayınları, 1975).
Çelebi, Halis, *İslami Hareket ve Özeleştiri Üzerine* (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1996).
Çınar, Alev, *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005).
Dağı, İhsan, *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998).
Dalamanlı, Lütfü, Faruk Kazancı ve Muharrem Kazancı, der., *İlmi ve Kazai İçtihatlarla Açıklamalı Türk Medeni Kanunu: 1-81* (İstanbul: Kazancı Kitap Ticaret, 1991).
Daun, Holger ve Geoffrey Walford, der., *Educational Strategies among Muslims in the Context of Globalization: Some National Case Studies* (Leiden: Brill, 2004).
Deming, William E., *Some Theory of Sampling* (New York: Dover, 1984).
Demir, İlhan, *Yeni Vakıfların Temel Kitabı* (Ankara: Hukuki Araştırmalar Derneği Yayınları, 1998).
Demir, Rahime, der., *A'dan Z'ye Temel İslami Bilgiler Ansiklopedisi* (Ankara: Bilge Yayıncılık, 2006).
Demirel, Emin, *Hizbullah* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2001).
Dennis, Jack, *Political Socialization Research: A Bibliography* (California: Sage Publications, 1973).
DeWalt, Kathleen M. ve Billie R. DeWalt, *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers* (California: AltaMira Press, 2002).
Dilligil, Turhan, *Erbakancılık ve Erbakan* (Ankara: Arkadaş-Adaş Yayınları, 1994).
Dinçer, Nahid, *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1998).
Directorate General of Press and Information, *The Constitution of the Republic of Turkey* (Ankara: Başbakanlık, 1982).
Duman, İlker Hasan, *1982 Anayasasında İnsan Haklarına Saygılı Devlet* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1997).
Eaton, Joseph, *Influencing the Youth Culture: A Study of Youth Organizations in Israel* (California: Sage Publications, 1970).
Eberly, Don E., *America's Promise: Civil Society and the Renewal of American Culture* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998).

Ekinci, Tarık Ziya, *Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2004).
Eligür, Banu, *The Mobilization of Political Islam in Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
Elias, Norbert, *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000).
Emerson, Robert, Rachel I. Fretz ve Linda L. Shaw, *Writing Ethnographic Notes* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).
Epstein, Joyce L., *School, Family, and Community Partnerships* (Boulder: Westview Press, 2001).
Erbakan, Necmettin, *Milli Görüş* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1975).
——, *Refah Partisi Savunması* (İstanbul: Fast Yayıncılık, 1997).
Erder, Necat, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Yandaş/Seçmen Profili* (İstanbul: TÜSES, 2002).
Erdoğan, İrfan, *Yeni Bir Binyıla Doğru Türk Eğitim Sistemi: Sorunlar ve Çözümler* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2002).
Ergil, Doğu, *Secularism in Turkey: Past and Present* (Ankara: Foreign Policy Institute, 1987).
Ergin, Mehmet, *Dünden Bugüne Necmettin Erbakan* (İstanbul: Akis Kitap, 2006).
Erişirgil, Mehmet Emin, *İslamcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Akif* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).
Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat* (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1966).
Evren, Kenan, *12 Eylül'den Önce ve Sonra* (İstanbul: Milliyet Kitapları, 1997).
Faraç, Mehmet, *Hizbullah'ın Kanlı Yolculuğu* (İstanbul: Günizi Yayıncılık, 2001).
Feld, Steven, *Sound and Sentiment: Birds, Weeping, Poetics, and Song in Kaluli Expression* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982).
Feyizoğlu, Turan, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri Tarihi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1993).
Fortna, Benjamin, *Imperial Classroom: İslam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
Foucault, Michel, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* (New York: Pantheon Books, 1980).
Freire, Paulo, *Pedagogy of the Oppressed* (New York: Continuum, 2000).
Fuller, Steve, *The Intellectual: The Positive Power of Negative Thinking* (Thriplow: Icon Books, 2005).
Furedi, Frank, *Where Have All the Intellectuals Gone? Confronting 21 st Century Philistinism* (Londra: Continuum, 2004).
Gazalcı, Mustafa, *Eğitime Dinci Çember* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2008).
Garcia, Richard A., *Political Ideology: A Comparative Study of Three Chicano Youth Organizations* (San Francisco: R and E Research Associates, 1977).
Gibson, James, *Social Networks and Civil Society in the Processes of Democratization* (Glasgow: University of Strathclyde, 1998).
Gill, Graeme, *The Dynamics of Democratization: Elites, Civil Society, and the Transition Process* (New York: St. Martin's Press, 2000).
Giroux, Henry A., *Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning* (Connecticut: Bergin & Garvey, 1988).
Theory and Resistance in Education: A Pedagogy for the Opposition (Massachusetts: Bergin & Garvey, 1983).

Gökaçtı, Mehmet Ali, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).
Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme* (İstanbul: Metis Yayınları, 1991).
——, *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996).
Grusec, Joan E. ve Paul D. Hastings, der., *Handbook of Socialization: Theory and Research* (New York: Guilford Press, 2007).
Gülen, Fethullah, *Ruhumuzun Heykelini Dikerken* (İzmir: Nil Yayınları, 1998).
——, *Küçük Dünyam* (İstanbul: AD Yayıncılık, 1995).
Gündem, Mehmet, *Fethullah Gülen'le 11 Gün: Sorularla Bir Hareketin Analizi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2005).
Gündüz, Şinasi ve Cafer S. Yaran, *Change and Essence: Dialectical Relations between Change and Continuity in the Turkish Intellectual Tradition* (Washington: Council for Research in Values and Philosophy, 2005).
Güngören Belediyesi, *Önce Eğitim* (İstanbul, 2007).
Gür, Metin, *Şeriat ve Refah* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1997).
Hale, William, *Turkish Politics and the Military* (Londra: Routledge, 1994).
Hanioğlu, Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008).
Hargreaves, David H., der., The *Challenge for the Comprehensive School: Culture, Curriculum, and Community* (Londra: Routledge, 1982).
Hefner, Robert W. ve Muhammad Qasim Zaman, der., *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education* (Princeton: Princeton University Press, 2007).
Herzfeld, Michael, *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).
Howe, Marvine, *Turkey Today: A Nation Divided over Islam's Revival* (Boulder: Westview Press, 2000).
Höke, Engin, *1960'lardan 1980'e Gençlik ve Mücadelesi* (İstanbul: Simge Yayınevi, 1989).
Husain, S.M. Azizuddin, der., *Madrasa Education in India: Eleventh to Twenty-First Century* (Delhi: Kanishka, 2005).
Hyman, Herbert H., *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior* (New York: Free Press, 1969).
Ichilov, Orit, der., *Political Socialization, Citizenship Education, and Democracy* (New York: Teachers College Press, 1990).
İlhan, Ayşegül, *Dünya Hastanelerinde Din Hizmetleri* (İstanbul: ÖNDER, 2007).
İmamoğlu, Vahit, *Mehmet Akif ve İnanan İnsan* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1996).
İnalcık, Halil ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk-İslam Sentezi* (İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1985).
Khan, Shamus Rahman, *Privilege: The Making of an Adolescent Elite at St. Paul's School* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011).
Kaplan, Sam, *The Pedagogical State: Education and the Politics of National Culture in post-1980 Turkey* (Stanford: Stanford University Press, 2006).

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1986).
Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998).
Karakoç, Sezai, *Mehmet Akif* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1968).
Karaman, Hayrettin, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıratım*, c. 1-3 (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008).
——, *Hayatımızdaki İslam*, c. 1-2 (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).
——, *İslam Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).
——, *Laik Düzende Dini Yaşamak*, c. 4 (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).
——, Türkiye'de İslamlaşma ve Önündeki Engeller (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004).
——, *Laik Düzende Dini Yaşamak*, c. 1-3 (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002).
——, *İmam-Hatiplilik Şuuru* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997).
——, *İslam'da İnsan Hakları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996).
——, *İslam Hukukunda İctihad* (Ankara: Diyanet İşleri, 1975)
——, *Hadis Usulü* (İstanbul: Said Matbaası, 1965).
——, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1964).
Karaman, Hayrettin ve Bekir Topaloğlu, *Arapça Okuma ve Eski Metinler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985).
——, *Arapça Sarf ve Nahiv* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1964).
Karpat, Kemal, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton: Princeton University Press, 1959).
Kazamias, Andreas M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey* (Chicago: University of Chicago Press, 1966).
Keane, John, der., *Civil Society and the State: New European Perspectives* (New York: Verso, 1988).
Keyman, Fuat ve Ali Yaşar Sarıbay, der., *Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998).
Kneller, George F., *Educational Anthropology: An Introduction* (New York: Wiley, 1965).
Kocabaş, Süleyman, *Refahyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası: Türkiye'nin Sendromları* (İstanbul: Vatan Yayınları, 1997).
Korkud, Refik, *Adalet Partisi: Fikirler ve Portreler* (İstanbul: Adalet Partisi Genel Merkezi, 1962).
Koru, Fehmi, *Türkiye'de Laiklik ve Fikir Özgürlüğü* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1991).
Köklügiller, Ahmet, der., *Laiklik: Nedir, Ne Değildir?* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008).
Kramer, Heinz, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States* (Washington: Brookings Institution Press, 2000).
Kuru, Ahmet, *Secularism and State Policies Toward Religion* (Cambridge University Press: Cambridge, 2009).
Laçin, Şükrü, *Türkiye'de Devlet ve Demokrasi* (İstanbul: Peri Yayınları, 2002).
Leichter, Hope Jensen, *The Family as Educator* (New York: Teachers College Press, 1975).
Levinson, Bradley A. ve Kathryn M. Borinan, *Schooling the Symbolic Animal: Social and Cultural Dimensions of Education* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000).
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1961).
Lindquist, Harry, Education: Readings in the Processes of Cultural Transmission (Boston: Houghton Mifflin, 1970).
Lukens-Bull, Ronald, *A Peaceful Jihad: Negotiating Identity and Modernity in Muslim Java* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

Lynch, Kathleen, *The Hidden Curriculum: A Reproduction in Education* (Londra: Falmer Press, 1989).
Mardin, Şerif, *Religion, Society, and Modernity in Turkey* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006).
Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi (Albany: State University of New York, 1989).
Mason, Andrew, *Community, Solidarity, and Belonging: Levels of Community and their Normative Significance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
McMahon, Sean H., *Social Control and Public Intellect: The Legacy of Edward A. Ross* (New Jersey: Transaction Publishers, 1999).
McNeill, Patrick ve Steve Chapman, *Research Methods* (Londra: Routledge, 2007).
Mehmedoğlu, Yurdagül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001).
Mercan, Faruk, *Fethullah Gülen* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).
Messick, Brinkley, *The Calligraphic State: Textual Domination and History in a Muslim Society* (Berkeley: The University of California Press, 1992).
Metiner, Mehmet, *Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004).
Mısıroğlu, Kadir, *Necip Fazıl'a Dair* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993).
Milli Eğitim Bakanlığı, *İmam-Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları* (Ankara: MEB Basımevi, 2004).
Mutlu, İsmail, *Sorularla Bediüzzaman Said Nursi* (İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1995).
MÜSİAD, *Forum Fuar 2006* (İstanbul: MÜSİAD, 2007).
MÜSİAD (İstanbul: MÜSİAD, 2005).
Nar, Cemal, *İslamlaşma Bilinci* (Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 1996).
Nasr, Vali, *Forces of Fortune: The Rise of the New Muslim Middle Class and What it Will Mean for Our World* (New York: Free Press, 2009).
Navaro-Yashin, Yael, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 2002).
Nayyar, A.H. ve A. Salim, *The Subtle Subversion: The State of Curricula and Textbooks in Pakistan* (Islamabad: Sustainable Development Policy Institute, 2003).
Norton, Augustus Richard, der., *Civil Society in the Middle East* (Leiden: Brill, 1995).
Nohl, Arnd-Michael, der., *Education in Turkey* (Münster: Waxmann, 2008).
Non-Governmental Organizations Directory 2006 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2005).
Nursi, Said-i, *Risale-i Nur* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1996).
Oruç, Zülküf, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005).
Overly, Norman V., der., *The Unstudied Curriculum: Its Impact on Children* (Washington, DC: Association for Supervision and Curriculum Development, 1970).
Öcal, Mustafa, *İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994).
Özdalga, Elizabeth, *The Veiling Issue: Official Secularism and Popular Islam in Modern Turkey* (Richmond: Curzon Press, 1998).
Özden, Yekta Güngör, *Türkiye Atatürk'tür, Atatürk Türkiye'dir* (İstanbul: Cem Ofset, 2001).
Öznal, Erdoğan, *Meslek Lisesi Mezunlarına Üniversite Seçme Sınavında Uygulanan Düşük Katsayı* (Ankara: YÖK, 2003).

Özoğlu, Hakan, *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic* (Santa Barbara: Praeger, 2011).
Özüdoğru, Şükrü, *Kuruluşundan Bugüne Türkiye'de İmam-Hatip Liseleri ve Konya İmam-Hatip Lisesi* (Konya: Konya İmam-Hatip Lisesi, 1991).
Özyürek, Esra, *The Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey* (Durham: Duke University Press, 2006).
Pamuk, Muhammed, *Yasaklı Umut: Recep Tayyip Erdoğan* (İstanbul: Birey Yayınları, 2001).
Parlakışık, Ahmet, *Türkiye'de Laiklik İdeolojisi* (İstanbul: Objektif Yayınları, 1993).
Peköz, Mustafa, *Türkiye'de Politik İslamın Gelişimi ve MNP-FP Gerçeği* (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2001).
Pollack, Kenneth M., *A Path Out of the Desert: A Grand Strategy for America in the Middle East* (New York: Random House, 2008).
Pope, Nicole ve Hugh Pope, *Turkey Unveiled: Atatürk and After* (Londra: John Murray, 1997).
Prado, Tania Palentia, *Towards a New Role for Civil Society in the Democratization of Guatemala* (Montreal: International Centre for Human Rights and Democratic Development, 1996).
Ran, Zbigniew, der., *The Emergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union* (Boulder: Westview Press, 1991).
Reed-Danahay, Deborah, *Locating Bourdieu* (Bloomington: Indiana University Press, 2005).
Ridgeon, Lloyd, der., *Religion and Politics in Modern Iran: A Reader* (Londra: I.B. Tauris, 1005).
Rosenfeld, Gerry, *Shut Those Thick Lips! A Study of Slum School Failure* (Illinois: Waveland Press, 1983).
Sağlam, Vedat, *Eğitim, Siyaset ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996).
Sakallıoğlu, Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri: Bir İkilemin Anatomisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993).
Saktanber, Ayşe, *Living İslam: Women, Religion, and the Politicization of Culture in Turkey* (Londra: I.B. Tauris, 2002).
Sanders, Mavis, *Building School-Community Partnerships* (California: Corwin Press, 2006).
Sandhu, Angie, *Intellectuals and the People* (New York: Palgrave Macmillan, 2007).
Saqib, Ghulam Nabi, *Modernization of Muslim Education in Egypt, Pakistan, and Turkey: A Comparative Study* (Lahore: Islamic Book Service, 1983).
Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985).
Savaş, Vural, *İrtica ve Bölücülüğe Karşı Militan Demokrasi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000).
Saygılı, Şeref, vd., *Eğitim ve Sürdürülebilir Büyüme: Türkiye Deneyimi, Riskler ve Fırsatlar* (İstanbul: TÜSİAD, 2006).
Schwedler, Jillian, der., *Toward a Civil Society in the Middle East? A Primer* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1995).
Scott, John, *Social Network Analysis: A Handbook* (Londra: Sage Publications, 2000).
Selçuk, Sami, *Laiklik* (İstanbul: Uygarlık Yayınları, 1994).
Serter, Nur, *Dinde Siyasal İslam Tekeli* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997).
Shadid, Anthony, *The Legacy of the Prophet: Despots, Democrats, and the New Politics of Islam* (Boulder: Westview Press, 2002).
Shankland, David, *Islam and Society in Turkey* (Huntingdon: Eothen, 1999).

Sigel, Roberta, der., *Political Socialization: Its Role in the Political Process* (Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1965).

Sikand, Yoginder, *Bastions of the Believers: Madrasas and Islamic Education in India* (Delhi: Penguin, 2005).

Snyder, Benson R., *The Hidden Curriculam* (New York: Knopf, 1971).

Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire: 1839-1908* (Leiden: Brill, 2001).

Soros, George, *Underwriting Democracy: Encouraging Free Enterprise and Democratic Reform among the Soviets and in Eastern Europe* (New York: Public Affairs, 1991).

Starrett, Gregory, *Putting Islam to Work: Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt* (Berkeley: University of California Press, 1998).

Stout, Daniel A. ve Judith Mitchell Buddenbaum, *Religion and Popular Culture: Studies on the Interaction of Worldviews* (Iowa: Iowa State University Press, 2001).

Şen, Serdar, *AKP Milli Görüşçü mü? Parti Programlarında Milli Görüş* (İstanbul: Nokta Kitap, 2004).

Tanör, Bülent, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku* (İstanbul: YKY, 2002).

——, *İki Anayasa: 1961 ve 1982* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 1986).

Taylor, Charles, *A Secular Age* (Cambridge: Belknap Harvard University Press, 2007).

The Constitution of the Turkish Republic (Ankara: YYK, 1982).

Timuroğlu, Vecihi, *12 Eylül'ün Eğitim ve Kültür Politikası: Türk-İslam Sentezi* (Ankara: Başak Yayınları, 1991).

Tismaneau, Vladimir, der., *In Search of Civil Society: Independent Peace Movements in the Soviet Bloc* (New York: Routledge, 1990).

Topaloğlu, Bekir, *Nesillerin El Kitabı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007).

Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003).

Turam, Berna, *Between Islam and the State: The Politics of Engagement* (Stanford: Stanford University Press, 2007).

Türkdoğan, Orhan, *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005).

Uyguner, Muzaffer, der., *Mehmet Akif: 1873-1936* (Ankara: Bilgi Yayıncılık, 1991).

Ülken, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

Ünsür, Ahmet, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005).

Van Deth, Jan W., der., *Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations, and Political Involvement in Representative Democracies* (Londra: Routledge, 1997).

Vertigans, Stephen, *Islamic Roots and Resurgence in Turkey: Understanding and Explaining the Muslim Resurgence* (Westport: Praeger, 2003).

Wallen, Norman E. ve Jack R. Fraenkel, *Educational Research: A Guide to the Process* (New Jersey: Lawrence Erlbaum, 2000).

Wasserman, Stanley ve Katherine Faust, *Social Network Analysis: Methods and Applications* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Watt, Montgomery, *Muslim Intellectual: A Study of Al-Ghazali* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1963).

Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976).

White, Jenny, *İslamist Mobilization in Turkey: a Study in Vernacular Politics* (Seattle: University of Washington Press, 2002).

Willis, Paul, *Learning to Lahor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs* (New York: Columbia University Press, 1981).

Wolff, Janet, *Aesthetics and the Sociology of Art* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993).

Yağcızeybek, Süleyman, *Mesleki-Teknik Eğitimin Sorunları ve Çözüm Önerileri* (İstanbul: MÜSİAD, 2008).

Yahya, Harun, *Yaratılış Atlası* (İstanbul: Araştırma Yayıncılık, 2007).

Yakuboğlu, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2006).

Yalçın, Soner, *Hangi Erbakan?* (Ankara: Başak Yayınları, 1994).

Yasa Yayın Kurulu, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (Ankara: Yasa Yayınları, 1982).

Yavuz, Hakan, der., *The Emergence of a New Turkey* (Utah: University of Utah Press, 2006).

——, *Islamic Political Identity in Turkey* (Londra: Oxford University Press, 2003).

Yavuz, Hakan ve John L. Esposito, der., *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement* (Syracuse: Syracuse University Press, 2003).

Yerasimos, Stefanos vd. der., *Civil Society in the Grip of Nationalism: Studies on Political Culture in Contemporary Turkey* (İstanbul: Ergon, 2000).

Yetiş, Kazım, *Mehmet Akif'in Sanat-Edebiyet ve Fikir Dünyasından Çizgiler* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1992).

Yılmaz, Hakan, *Beceriler, Yeterlilikler ve Mesleki Eğitim: Finansman Yapısı ve Politika Önerileri* (İstanbul: TÜRKONFED, 2007).

Yılmaz, Tanzer Sülker, *Türkiye'de Gençlik Hareketleri: Araştırma* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997).

Yılmaz, Turan, *Tayyip: Kasımpaşa'dan Siyasetin Ön Saflarına* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2001).

Yücekök, Ahmet, İlter Turan ve Mehmet S. Altan, der., *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998).

Zaki, Moheb, *Civil Society and Democratization in Egypt* (Kahire: Ibn Khaldoun Center, 1995).

Zevkliler, Aydın ve Ayşe Havutçu, *Yeni Medeni Kanuna Göre Medeni Hukuk: Temel Bilgiler* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2005).

Zou, Yali ve Enrique T. Trueba, *Ethnography and Schools: Qualitative Approaches to the Study of Education* (Lantam: Rowman & Littlefield Publishers, 2002).

Zuckerman, Alan, der., *The Social Logic of Politics: Personal Networksas Contexts for Political Behavior* (Philadelphia: Temple University Press, 2005).

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History* (Londra: I.B. Tauris, 1993).

Yayınlanmamış Tezler

Herrera, Linda Ann, The Sanctity of the School: New Islamic Education and Modern Egypt, doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 2000.

Onay, Nevzat, Son Senelerde Neşredilen İslami Dergiler Üzerine Bir Araştırma, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1981.

Pak, Soon-Yong, At the Crossroads of Secularism and Islamism, doktora tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, 2002.

Pohl, Florian, Religious Education and Secularization: Indonesia's Pesantren Tradition and Civil Society, doktora tezi, Temple Üniversitesi, 2006.

Safi, İsmail, Türkiye'de Muhafazakârlığın Düşünsel-Siyasal Temelleri ve 'Muhafazakâr Demokrat' Kimlik Arayışları, doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

Sarfati, Yusuf, The Rise of Religious Parties in Israel and Turkey: A Comparative Study, doktora tezi, Ohio State Üniversitesi, 2009.

Sarpkaya, Ruhi, Atatürk'ün Eğitim Politikasında Tevhid-i Tedrisatın Yeri ve 1950 Sonrası Uygulamaların Sonuçları, yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1998.

Starrett, Gregory, Our Children and Our Youth: Religious Education and Political Authority in Mubarak's Egypt, doktora tezi, Stanford Üniversitesi, 1991.

Tarhan, Mehmet, Religious Education in Turkey: A Socio-Historical Study of the Imam-Hatip Schools, doktora tezi, Temple Üniversitesi, 1996.

Walton, Jeremy, *Horizons and Histories of Liberal Piety: Civil Islam and Secularism in Contemporary Turkey*, doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2009.

Kitap Bölümleri

Acar, Feride ve Ayşe Ayata, "Discipline, Success and Stability: The Reproduction of Gender and Class in Turkish Secondary Education," *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*, der. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (New Brunswick: Rutgers University Press, 2002), s. 90-111.

Agai, Bekim, "Islam and Education in Secular Turkey: State Policies and the Emergence of the Fethullah Gülen Group," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education*, der. Robert W. Hefner ve Muhammad Qasim Zaman (Princeton: Princeton University Press, 2007), 149-171.

Akpınar, Aylin, "The Making of a Good Citizen and Conscious Muslim through Public Education," *Education in 'Multicultural' Societies: Turkish and Swedish Perspectives*, vd.der. Marie Carlson (İstanbul: Swedish Research Institute in Turkey, 2007), s. 161-178.

Akşit, Bahattin, "Islamic Education in Turkey: Medrese Refom in the Late Ottoman Times and Imam-Hatip Schools in the Republic," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics, and Literature in a Secular State*, der. Richard Tapper (Londra: I.B. Tauris, 1991), s. 145-70.

Akşit, Bahattin ve Mustafa Kemal Coşkun, "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları," *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 394-410.

Akşit, Bahattin, Ayşe Serdar ve Bahar Tabakoğlu, der., "İslami Eğilimli Sivil Toplum Kuruluşları," *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 664-681.

Aktay, Yasin, "Hayreddin Karaman," *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim, 2004), s. 348-373.

——, der., "Sunuş," *İslamcılık*, (İstanbul: İletişim, 2004), s. 13-25.

Alkan, Turan, "The National Salvation Party in Turkey," *Islam and Politics in the Modern Middle East*, der. Metin Heper ve Raphael Israeli (Londra: Croom Helm, 1984), s. 79-102.

Allan, Graham, "Community," *Sociology: Key Concepts*, der. John Scott (Londra: Routledge, 2006), s. 35-38.

Althusser, Louis, "Ideology and Ideological State Apparatuses," *The Norton Anthology of Theory and Criticism*, der. Vincent B. Leitch (New York: W.W. Norton & Company, 2001), s. 1483-1509.

Ansay, Tuğrul, "Legal Persons, Societies, and Business Associations," *Introduction to Turkish Law*, der. Tuğrul Ansay ve Don Wallace (The Netherlands: Kluwer Law International, 2005), s. 97-110.

Ashraf, Syed Ali, "The Religious Approach to Religious Education," *Priorities in Religious Education*, der. Brenda Watson (Londra: Falmer Press, 1992), s. 81-91.

Aslandoğan, Yüksel ve Muhammed Çetin, "Gülen's Educational Paradigm in Thought and Practice," *Muslim Citizens of the Globalized World* (New Jersey: The Light, Inc., 2007), s. 34-61.

Ayata, Sencer, "Traditional Sufi Orders on the Periphery: Kadiri and Nakşibendi Islam in Konya and Trabzon," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, der. Richard Tapper (Londra: I.B. Tauris, 1991), s. 223-253.

Aydın, Ertan ve İbrahim Dalmış, "The Social Bases of the Justice and Development Party," *Secular and Islamic Politics in Turkey*, der. Ümit Cizre (Abingdon: Routledge, 2008), s. 201-222.

Azra, Azyumardi, Dina Afrianty ve Robert Hefner, "Pesantren and Madrasa: Muslim Schools and National Ideals in Indonesia," *Schooling Islam*, der. Robert Hefner and Muhammad Qasim Zaman (Princeton: 2006), s. 172-198.

Beck, P.A., "The Role of Agents in Political Socialization," *Handbook of Political Socialization: Theory and Research*, der. S. A. Renshon (New York: Free Press, 1977), s. 114-141.

Berkey, Jonathan, "Madrasas Medieval and Modern: Politics, Education, and the Problem of Muslim Identity," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education*, der. Robert W. Hefner ve Muhammad Qasim Zaman (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2007), s. 40-60.

Bruinessen, Martin van, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia," *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*, der. Farish A. Noor, Yoginder Sikand ve Martin van Bruinessen (Amsterdam: University of Amsterdam Press, 2008), s. 217-246.

Bulaç, Ali, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli," *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 48-67.

Çınar, Menderes, "The Justice and the Development Party and the Kemalist Establishment," *Secular and Islamic Politics in Turkey*, der. Ümit Cizre (Londra: Routledge, 2008), s. 109-131.

Çınar, Menderes ve Burhanettin Duran, "The Specific Evolution of Political Islam in Turkey and its 'Difference'," *Secularand Islamic Politics in Turkey*, der. Ümit Cizre (Londra: Routledge, 2008), s. 17-40.

Doğan, Burhanettin, "Islamist Redefinition(s) of European and Islamic Identities in Turkey," *Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues*, der. Mehmet Uğur ve Nergis Canefe (Londra: Routledge, 2004), s. 125-146.

Eberly, Don E., "The Meaning, Origins, and Applications of Civil Society," *The Essential Civil Society Reader: Classic Essays in the American Civil Society*, der. Don E. Eberly (Lanham: Rowman & Litdefield, 2000), s. 3-32.

Esposito, John, "Islam and Secularism in the Twenty-First Century," *Islam and Secularism in the Middle East*, der. John Esposito and Azzam Tamimi (New York: New York University Press, 2000), s. 1-12.

Gaffney, Patrick D., "Authority and the Mosque in Upper Egypt: The Islamic Preacher as Image and Actor," *Arab Society: Class, Gender, Power, and Development*, der. N.S. Hopkins ve Saad Eddin İbrahim (Kahire: American University in Cairo Press, 1997), s. 551-574.

Gökalp, Ziya, "Asker Duası," *Ziya Gökalp Külliyatı 1-Şiirlerve Halk Masalları*, der. Fevziye AbdullahTansel (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), s. 63.

Göle, Nilüfer, "Toward an Automization of Politics and Civil Society in Turkey," *Politics in the Third Turkish Repuhlic*, der. Metin Heper and Ahmet Evin (Boulder: Westview, 1994), s. 213-222.

Hefner, Robert W., "Introduction," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education* (Princeton: Princeton University Press, 2007), s. 5.

Herrera, Linda, "Islamization and Education: Between Politics, Profit, and Pluralism," *Cultures of Arab Schooling: Critical Ethnographies from Egypt*, der. Linda Herrera ve Carlos Alberto Torres (Albany: The State University of New York, 2006), s. 25-52.

Hill, Dave, "The National Curriculum, the Hidden Curriculum and Equality," *Schooling and Equality: Fact, Concept, and Policy*, der. Dave Hill and Mike Cole (Londra: Kogan Page, 2001), s. 95-116.

Kamalkhani, Zahra, "Gendered Islam and Female Preachers in Contemporary Iran," *Discourse on Gender: Gendered Discourse in the Middle East*, der. Boaz Shoshan (Westport: Praeger, 2000), s. 29-36.

Kentel, Ferhat, "1990'ların İslami Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entellektüeller," *İslamcılık*, der. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim, 2004), s. 721-798.

Khilnani, Sunil, "The Development of Civil Society," *Civil Society: History and Possibilities*, der. Sudipta Kaviraj ve Sunil Khilnani (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 11-32.

Kneller, George, "Education and Cultural Change," *Basic Readings in the Sociology of Education*, der. D.F. Swift (Londra: Routledge, 1970), s. 248-259.

Kroissenbrunner, Sabine, "Turkish Imams in Vienna," *Intercultural Relations and Religious Authorities: Muslims in the European Union*, der. W.A.R. Shadid ve R.S. van Koningsveld (Leuven: Peeters, 2002), s. 181-207.

Lindenberg, Siegwart, "James Coleman," *The Blackwell Companion to Major Social Theorists*, der. George Ritzer (Massachusetts: Blackwell, 2000), s. 513-544.

Mardin, Şerif, "Cultural Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey," *Cultural Transitions in the Middle East*, der. Şerif Mardin (Leiden: Brill, 1994), s. 189-213.

"The Nakşibendi Order in Turkish History," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics, and Literature in a Secular State*, der. Richard Tapper (Londra: I.B. Tauris, 1991), s. 121-142.

Meeker, Michael, "The Muslim Intellectual and His Audience: A New Configuration of Writer and Reader among Believers in the Republic of Turkey," *Cultural Transitions in the Middle East*, der. Şerif Mardin (Leiden: Brill, 1994), s. 153-188.

"Türkiye Cumhuriyeti'nde Yeni Müslüman Aydınlar," *Çağdaş Türkiye'de İslam*, der. Richard Tapper (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1993), s. 261-299.

Michel, Thomas, "Fethullah Gülen as Educator," *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement*, der. Hakan Yavuz ve John Esposito (Syracuse: Syracuse University Press, 2003), s. 69-84.

Narlı, Nilüfer, "The Türban: The Symbol of Radicalism, Islamic Identity, Piety, or Modernity," *Islam et Laïcité: Approches Globales et Regionales*, der. Michel Bozdemir (Paris: Harmattan, 1996), s. 361-382.

Onay, Ahmet, "İmam-Hatip Liselerindeki Din Eğitimi ve Dindarlık Yansımaları," *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim ve Öğretim*, der. Mahmut Zengin (İstanbul: DEM Yayınları, 2005), s. 97-112.

Öcal, Mustafa, "Türk Hukuk Mevzuatında Din Eğitim ve Öğretiminin Yeri ve Uygulama Biçimi," *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), s. 511-559.

Özbudun, Ergun, "Constitutional Law," *Introduction to Turkish Law*, der. Tuğrul Ansay ve Don Wallace (Frederick: Aspen Publishers, 2005), s. 19-33.

"Constitution Making and Democratic Consolidation in Turkey," *Institutions and Democratic Statecraft*, vd. der. Metin Heper (Boulder: Westview, 1998), s. 227-244.
"Islam and Politics in Modern Turkey: The Case of the National Salvation Party," *The Islamic Impulse*, der. Barbara F. Stowasser (Londra: Croom Helm, 1987), s. 142-156.
Powell, Larry, "Political Socialization: The Development of Political Attitudes," *Political Campaign Communication: inside and Out*, der. Larry Powell ve Joseph Cowart (Boston: Allyn and Bacon, 2003), s. 19-34.
Rahman, Tariq, "Madrasas: The Potential for Violence in Pakistan?," *Madrasas in South Asia: Teaching Terror?*, der. Jamal Malik (Londra: Routledge, 2008), s. 61-84.
Saktanber, Ayşe, "Performance, Politics, and Visceral Transformation: Post-Islamist Youth in Turkey," *Being Young and Muslim: New Cultural Politics in the Global South and North*, der. Asef Bayat ve Linda Herrera (Oxford: Oxford University Press, 2010), s. 259-271.
Sayarı, Sabri, "Islam and International Relations inTurkey," *CulturalTransitions in the Middle East*, der. Şerif Mardin (Leiden: Brill, 1994), s. 214-224.
Simon, Bernd, Birgit Aufderheide ve Claudia Kampmeier, "The Social Psychology of Minority-Majority Relations," *Self and Social Identity*, der. Marilynn Brewer ve Miles Hewstone (Massachusetts: Blackwell, 2004), s. 303-323.
Sluka, Jeffrey A., "Reflections on Managing Danger in Fieldwork: Dangerous Anthropology in Belfast," *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*, der. Antonius C.G.M. Robben ve Jeffrey A. Sluka (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), s. 259-270.
Torab, Azam, "The Politicization of Women's Religious Circles in Post-Revolutionary Iran," *Women, Religion, and Culture in Iran*, der. Sarah Ansari ve Vanessa Martin (Richmond: Curson, 2002), s. 143-168.
White, Jenny, "Islam and Politics in Contemporary Turkey," *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 357-380.
"The Islamist Paradox," *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*, der. Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (New Brunswick: Rutgers University Press, 2002), s. 191-217.
"The End of Islamism? Turkey's Muslimhood Model," *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization*, der. Robert Heffner (Princeton: Princeton University Press, 2005), s. 87-111.
Wilcox, Kathleen, "Ethnography as Methodology and irs Application to the Study of Schooling: A Review," *Doing the Ethnography of Schooling: Educational Anthropology in Action*, der. George D. Spindler (New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1982), s. 456-488.
Yıldız, Ahmet, "Problematizing the Intellectual and Political Vestiges: From 'Welfare' to 'Justice and Development'," *Secular and Islamic Politics in Turkey*, der. Ümit Cizre (Abingdon: Routledge, 2008), s. 41-61.
Yükleyen, Ahmet, "Sufism and Islamic Groups in Contemporary Turkey," *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, der. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 381-387.
Zaman, Muhammad Qasim, "Tradition and Authority in Deobandi Madrasas in South Asia," *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslims* (Princeton: Princeton University Press, 2007), s. 61-86.

Makaleler

Adam, Hüdaverdi, "The Profile of Imam-Hatip Schools in Contemporary Turkey," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 19 (2003-2004): 163-182.

Agai, Bekim, "Fethullah Gülen and His Movement's Islamic Ethic of Education," *Middle East Critique* 11/1 (2002): 27-47.

Agrama, Hussein Ali, "Secularism, Sovereignty, Indeterminacy: Is Egypt a Secular or Religious State," *Comparative Studies in Society and History* 52/3 (2010): 495-523.

Ahmad, Feroz, "The Islamic Assertion in Turkey: Pressures and State Response," *Arab Studies Quarterly* 4/1-2 (1982): 94-109.

"Politics and Islam in Modern Turkey," *Middle Eastern Studies* 27/1 (1991): 3-21.

Ahmad, Iftikhar, "Islam, Democracy, and Citizenship Education: An Examination of the Social Studies Curriculum in Pakistan," *Current Issues in Comparativo Education* 7/1 (2004): 1-11.

Akşit, Bahattin, "İmam-Hatip and Other Secondary Schools in the Context of Political Cultural Modernization of Turkey," *Journal of Human Sciences* 5/1 (1986): 25-41.

Altan, Mehmet, "Kemalizm Ordunun Resmi İdeolojisidir," *Türkiye Günlüğü* 28 (1994): 61-64.

Anyon, Jean, "Social Class and the Hidden Curriculum of Work," *Journal of Education* 162/1 (1980): 67-92.

Aras, Bülent, "Turkish Islam's Moderate Face," *Middle East Quarterly* 5/3 (1998): 23-29.

Ashraf, Syed Ali, "The Role of Religious Education in Curriculum Designing," *International Journal of Research and Method in Education* 16/1 (1993): 15-18.

Atkinson, Rowland ve John Flint, "Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Techniques," *Social Research Update* 33 (2001); http: //sru.soc.surrey.ac.uk/SRU33.html, son erişim tarihi Ekim 2008.

Ayalon, Hanna ve Abraham Yogev, "The Alternative Worldview of State Religious High Schools in Israel," *Comparative Education Review* 40/1 (1996): 7-27.

Ayan, Sezer, "Siyasi Yapılanma Sürecinde 1961 ve 1982 Anayasası," *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 8/2 (2007): 1-24.

Ayata, Sencer, "Patronage, Party, and State: The Politicization of Islam in Turkey," *The Middle East Journal* 50/1 (1996): 41-57.

Balcı, Bayram, "Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam," *Religion, State, and Society* 31/2 (2003): 151-177.

Bano, Masooda, "Beyond Politics: The Reality of a Deobandi Madrasa in Pakistan," *Journal of Islamic Studies* 18/1 (2007): 43-68.

Basow, S.A. ve K.G. Howe, "Role Model Influence," *Psychology of Women Quarterly* 4 (1980): 558-572.

Bearman, P., vd., "Madhhab," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda: 2008).

Bosworth, C. E., "al-Khulafa al Rashidun," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda: 2008).

Broadfoot, Tricia, "Reproduction in Education, Society, and Culture," *Comparative Education* 14/1 (1978): 75-82.

Brown, B. Bradford, "The Extent and Effects of Peer Pressure among High School Students," *Journal of Youth and Adolescence* 11/2 (1982): 121-133.

Bruinessen, Martin van, "Turkey's Death Squads," *Middle East Report* 199 (1996): 20-23.

Buğra, Ayşe, "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations," *International Journal of Middle East Studies* 30/4 (1998): 521-539.

Bulaç, Ali, "İmam-Hatip Okulu'na Nasıl Gittim?," *İzlenim* 38 (1996): 24-25.

Burns, Allan F., "On The Ethnographic Process in Anthropology and Education," *Anthropology & Education Quarterly* 7/3 (1976): 25-33.

Christlieb, Pablo Fernandez, "Political Psychology and Social Aesthetics," *Political Psychology* 22/2 (2001): 357-366.

Cizre, Ümit, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process," *The South Atlantic Quarterly* 102/2-3 (2003): 323.

Clarke, David F., "The Negotiated Syllabus: What is it and How is it Likely to Work," *Applied Linguistics* 12/1 (1991): 13-28.

Collins, C., "Turkey Orders Sermons on Women's Rights," *Chicago Tribune*, 9 Mayıs 2004.

Connor, Michael, "Peer Relations and Peer Pressure," *Educational Psychology in Practice* 9/4 (1994): 207-215.

Cook, Bradley James, "Egypt's National Education Debate," *Comparative Education* 36/4 (2000): 477-490.

Correa, Hector, "The Psychological and Social Variables Determining Education," *Socio-Economic Planning Sciences* 2/4 (1969): 439-454.

Cullingford, Cedric ve Jenny Morrison, "Peer Group Pressure within and out-side Schools," *British Educational Research Journal* 23/1 (1997): 61-80.

Çakmak, Diren, "Pro-Islamic Public Education in Turkey: The İmam-Hatip Schools," *Middle Eastern Studies* 45/5 (2009): 825-846.

Çetinsaya, Gökhan, "Rethinking Nationalism and Islam: Some Preliminary Notes on the Roots of Turkish-Islamic Synthesis in Modern Turkish Political Thought," *The Muslim World* 89/3-4 (1999): 350-376.

Çınar, A., "İmam-Hatip Dergisi," *İmam-Hatipli Nesil* 5 (1996): 25.

Dağı, İhsan, "Turkey's AKP in Power," *Journal of Democracy* 19/3 (2008): 25-30.

"Rethinking Human Rights, Democracy, and the West: Post-Islamist Intellectuals in Turkey," *Critique* 13/2 (2004): 13 5-151.

Da Silva, Tomaz Tadeu, "Distribution of Knowledge and Social Reproduction in a Brazilian Urban Setting," *British Journal of Sociology of Education* 9/1 (1988): 55-79.

Davies, James C., "The Family's Role in Political Socialization," *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 361/1 (1965): 10-19.

Demirel, Tanel, "The Turkish Military's Decision to Intervene: 12 September 1980," *Armed Forces and Society* 29/2 (2003): 253-280.

Diktaş, Mehtap, "Özlenen Nesil" *İmam-Hatipli Nesil*, 1 (Aralık 1995): 18.

Doğan, Erhan, "The Historical and Discursive Roots of the Justice and Development Party's EU Stance," *Turkish Studies* 6/3 (2005): 421-437.

Dorian, J., "Higher Education in Turkey," *Times Higher Education Supplement* 1277 (1997): 6.

Dreeben, Robert, "The Contribution of Schooling to the Learning of Norms," *Harvard Educational Review* 37/2 (1967): 211-237.

Eickelman, Dale F. ve Jon W. Anderson, "Print, Islam, and the Prospects for Civic Pluralism," *Journal of Islamic Studies* 8/1 (1997): 43-62.

El-Moudder, Abderrahmane, "The Idea of the Caliphate between Moroccans and Ottomans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century Maghrib," *Studia Islamica* 82 (1995): 103-112.

Epstein, Joyce L., "School, Family, Community Partnerships: Caring for Children We Care," *Phi Delta Kappa* 76/9 (1995): 701-712.

Erdoğan, Recep Tayyip, "İmam-Hatiplilerin Kalitesinden Eminim," *İzlenim* 38 (1996): 7.

Fend, H., "Educational Institutions and Society," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: Elsevier, 2001).

Fortna, Benjamin, "Islamic Morality in Late Ottoman 'Secular' Schools," *International Journal of Middle Eastern Studies* 32 (2000): 369-393.

Gaffney, Patrick D., "The Changing Voices of Islam: The Emergence of Professional Preachers in Contemporary Egypt," *The Muslim World* 81/1 (1991): 27-47.

Gardet, L., "Ilm al-Kalam," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda: 2008).

Ghosh, Bobby, "Erdoğan's Moment," *Time*, 12 Aralık 2011, 38-43.

Giroux, Henry, "Ideology and Agency in the Process of Schooling," *Journal of Education* 165/1 (1983): 12-34.

Giroux, Henry A. ve Roger Simon, "Curriculum Study and Cultural Politics," *Journal of Education* 166/3 (1984): 226-238.

Goodlad, J. I., "Curriculum as a Field of Educational Study," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil j. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: Elsevier, 2001): 3187-3191.

Goodman, Roger, "Education: Anthropological Aspects," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: Elsevier, 2001): 4192-4196.

Gordon, Liz, "Paul Willis: Education, Cultural Production and Social Reproduction," *British Journal of Sociology of Education* 5/2 (1984): 105-115.

Göle, Nilüfer, "Islam in Public: New Visibilities and New Imaginaries," *Public Culture* 14.1 (2002): 174.

Graham, William A., "Traditionalism in İslam: An Essay in Interpretation," *Journal of Interdisciplinary History* 23/3 (1993): 495-522.

Güngör, Fethi, "Düzenlemeler, Sivil Toplumun Önünü Tıkayıcı ve Hareket Alanını Kısıtlayıcı Nitelikler Taşımaktadır," *TGTV Gönüllü Bülteni* 1 (2002): 16-20.

Günlü, Ramazan, "AKP ve Eğitimin Siyasal Sosyolojisi," *Mülkiye* 3/252 (2006): 237-157.

Hackett, Gail, "The Relationship of Role Model Influences to the Career Salience and Educational and Career Plans of College Women," *Journal of Vocational Behavior* 35/2 (1989): 164-180.

Hallinan, Maureen T. ve Richard A. Williams, "Students' Characteristics and the Peer-Influence Process," *Sociology of Education* 63 (1990): 122-132.

Halstead, Mark, "An Islamic Concept of Education," *Comparative Education* 40/4 (2004): 517-529.

Hanioğlu, Şükrü, "Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic," *Studia Islamica* 86 (1997): 133-158.

Hanks, Michael, "Youth, Voluntary Associations and Political Socialization," *Social Forces* 60/1 (1981): 211-223.

Hawting, G. R., "Umayyads," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).

Heffening, W., "Hanafiyya," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Henkel, Heiko, "The Location of Islam: Inhabiting İstanbul in a Muslim Way," *American Ethnologist* 34/1 (2007): 57-70.
Heper, Metin ve ŞuleToktaş, "İslam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan," *The Muslim World* 93 (2003): 157-185.
Humphreys, R. S., vd., "Tarika," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Janowitz, Morris, "Sociological Theory and Social Control," *American Journal of Sociology* 81/1 (1975): 82-108.
Jennings, M. Kent ve Richard G. Niemi, "The Transmission of Political Values from Parent to Child," *The American Political Science Review* 62/1 (1968): 169-84.
Kadıoğlu, Ayşe, "Civil Society, Islam, and Democracy in Turkey," *The Muslim World* 95/1 (2005): 23-41.
"Republican Epistemology and Islamic Discourses in Turkey in the 1990S," *The Muslim World* 84/1 (1998): 1-21.
Kanra, Bora, "Democracy, Islam, and Dialogue: The Case of Turkey," *Government and Opposition* 40/4 (2005): 515-539.
Karaca, Yusuf, "İmam-Hatipli Günler," *İzlenim* 38 (1996): 17-20.
Karakaş, Cemal, "Turkey: Islam and Laicism between the Interests of State, Politics, and Society," *PRIF Reports*, 78 (2007): 1-41.
Kaymakcan, Recep, "Learning Our Religion is Our Duty," *Muslim Education Quarterly* 15/1 (1997): 60-70.
Kedem, Peri ve Mordechai Bar-Lev, "Does Political Socialization in Adolescence Have a Lasting Influence?," *Political Psychology* 10/3 (1989): 391-416.
Kennedy, Chris ve Judith Kennedy, "Teacher Attitudes and Change Implementation," *System* 24/3 (1996): 351-360.
Kılıçbay, Barış ve Muta Binark, "Consumer Culture, Islam, and the Politics of Lifestyle," *European Journal of Communication* 17/4 (2002): 495-511.
Kinzer, Stephen, "A Triumphant Turkey?," *New York Review of Books* 58/13 (2011): 37-40.
Koçak, Kıvanç, "Kasımpaşalı Haylaz: Merkez Sağda Yeni Umut," *Birikim* 147 (2001): 53-59.
Kuru, Ahmet, "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies toward Religion," *World Politics* 59/4 (2007): 568-594.
Landau, Jacob M., "The National Salvation Party in Turkey," *Asian and African Studies* 11/1 (1976): 1-56.
LeCompte, Margaret, "Learning to Work: The Hidden Curriculum of the Classroom," *Anthropology and Education Quarterly* 9/1 (1978): 22-37.
LeCompte, Margaret ve Judith Preissle Goetz, "Problems of Reliability and Validity in Ethnographic Research," *Review of Educational Research* 52/1 (1982): 31-60.
Levin, Martin L., "Social Climates and Political Socialization," *The Public Opinion Quarterly* 25/4 (1961): 596-606.
Lewis, Bernard, "Abbasids," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Lewis, Jeff, "Spiritual Education as the Cultivation of Qualities of the Heart and Mind," *Oxford Review of Education* 26/2 (2000): 263-282.
Lukens-Bull, Robert, "Two Sides of the Same Coin: Modernity and Tradition in Islamic Education in Indonesia," *Anthropology and Education Quarterly* 32/3 (2001): 350-372.

MacDougall, David, "Social Aesthetics and the Doon School," *Visual Anthropology Review* 15/1 (1999): 3-20.
Mahmood, Saba, "Religious Reason and Secular Affect: An Incommensurable Divide," *Critical Inquiry* 35 (Summer 2009): 836-862.
"Secularism, Hermeneutics, and Empire: The Politics of Islamic Reformation," *Public Culture* 18/2 (2006): 323-347.
Martin, Jane R., "What Should We Do with a Hidden Curriculum When We Find One?," *Curriculum Inquiry* 6/2 (1976): 135-151.
Massialas, Byron G., "Hidden Curriculum in the Classroom," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: Elsevier, 2001), 6683-6685.
Mecham, R. Quinn, "From the Ashes of Virtue, A Promise of Light," *Third World Quarterly* 25/2 (2004): 339-358.
Moroney, Siobhan, "Latin, Greek, and the American Schoolboy," *The Classical Journal* 96/3 (2001): 295-307.
Nalbant, Şehri, "İmam-Hatiplim," *İmam-Hatip Nesli* 8 (Aralık 1996): 13.
Otyakmaz, Hikmet Hayati, "Muhtaç Olduğumuz İslam Nesli," *İmam-Hatipli Nesil*, 7 (Kasım 1996): 22.
Öcal, Mustafa, "From the Past to the Present: Imam and Preacher Schools in Turkey-An Ongoing Quarrel," *Religious Education* 102/2 (2007): 191-205.
"İHL Mezunlarının Yüksek Öğrenime Yönelme Nedenleri," *İzlenim* 38 (1996): 28-31.
Özbudun, Ergun, "Democratization Reforms in Turkey," *Turkish Studies* 8/2 (2007): 179-196.
Özdalga, Elizabeth, "SecularizingTrends in Fethullah Gülen's Movement: Impasse or Opportunity for Further Renewal?," *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 12/1 (2003): 61-73.
"Education in the Name of 'Order and Progress'," *The Muslim World* 89/3-4 (1999): 414-438.
Özdemir, Şuayip, "Din Eğitiminde Ailenin Rolü," *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (2002): 113-132.
Öztürk, Nazif, "Vakıflarda Yaşanan Son Gelişmeler," *TGTV Gönüllü Bülteni* 1 (2002): 10-13.
Pacis, Defencor, "Tarikat and Cemaat in Modern Day Turkey," *The Defense Analyses Institute* 6 (Eylül 2000): 477-494.
Paçacı, Mehmet ve Yasin Aktay, "75 Years of Higher Religious Education in Modern Turkey," *The Muslim World* 89/3-4 (1999): 389-413.
Pak, Soon-Yong, "Cultural Politics and Vocational Religious Education: The Case of Turkey," *Comparative Education* 40/3 (2004): 321-341.
"Articulating the Boundary between Secularism and Islamism: The İmam-Hatip schools of Turkey," *Anthropology and Education Quarterly* 35/3 (2004): 324-344.
Paret, R., '"Umra," *Encyclopaedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Pearce, Jenny, "Civil Society, the Market and Democracy in Latin America," *Democratization* 4/2 (1997): 57-83.
Pedersen, J., ve diğ., "Madrasa," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd.(Hollanda, 2008).
Pedersen, J., "Khatib," *Encyclopaedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Phelan, Patricia, "Students' Multiple Worlds: Negotiating the Boundaries of Family, Peer, and School Cultures," *Anthropology and Education Quarterly* 22/3 (1991): 224-250.
Pınar, Neslihan, "Davet Ama Nasıl?," *Yeni Soluk* 1/3 (1993): 12.

Prokop, Michaela, "Saudi Arabia: The Politics of Education," *International Affairs* 79/1 (2003): 77-89.
Rabinowitz, Dan, "Community Studies: Anthropological," *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: 2004): 2387-2389.
Reed, Howard A., "Turkey's New Imam-Hatip Schools," *Die Welt des Islams* 4/2-3 (1955): 150-163.
Ringer, Monica, "Education in the Middle East: Introduction," *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 21/1-2 (2001): 3-4.
Rogers, Linda J. and Beth Blue Swadener, "Reframing the 'Field'," *Anthropology & Education Quarterly* 30/4 (1999): 436-440.
Rutz, Henry, "The Rise and Demise of İmam-Hatip Schools: Discourses of Islamic Belonging and Denial in the Construction of Turkish Civic Culture," PoLAR 22/2 (1991): 93-103.
Saffari, Said, "The Legitimation of the Clergy's Right to Rule in the Iranian Constitution of 1979," *British Journal of Middle Eastern Studies* 20/1 (1993): 64-82.
Sakallıoğlu, Ümit Cizre, "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey," *International Journal of Middle East Studies* 28/2 (1996): 231-251.
"Kemalizm, Hyper-Nationalism, and Islam in Turkey," *History of European Ideas* 18/2 (1994): 255-270.
Sanders, Mavis, "The Role of 'Community' in Comprehensive School, Family, and Community Partnership Programs," *The Elementary School Journal* 102/1 (2001): 19-34.
Sarıyer Belediyesi, *Faaliyet Raporu 2006* (İstanbul: 2006).
Schacht, J. ve D.B. MacDonald, "Idjtihad," *Encyclopedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda: 2008).
Schiffman, Eitan, "The Shas School System in Israel," *Nationalism and Ethnic Politics* 11 (2005): 89-124.
Schneewind, K.A., "Socialization and Education: Theoretical Perspectives," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: Elsevier, 2001), 14507-14513.
Scort, D., "Curriculum Theory," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York: Elsevier, 2001), 3195-3198.
Shirley, Dennis, "A Critical Review and Appropriation of Pierre Bourdieu's Analysis of Social and Cultural Reproduction," *Journal of Education* 168/2 (1986): 96-112.
Shokeid, M., "Fieldwork in Social and Cultural Anthropology," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, der. Neil J. Smelser ve Paul B. Baltes (New York, 2001), 5628-5632.
Silverstein, Brian, "Islamist Critique in Modern Turkey: Hermeneutics, Tradition, Genealogy," *Comparative Studies in Society and History* 47/1 (2005): 134-160.
Skelton, Alan, "Studying Hidden Curricula: Developing a Perspective in the Light of Postmodern Insights," *Curriculum Studies* 5/2 (1997): 177-193.
Smith, Thomas W., "Between Allah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey," *The International Journal of Human Rights* 9/3 (2005): 307-325.
Sontag, Deborah, "The Erdoğan Experiment," *The New York Times Magazine*, 11 Mayıs 2003, 42-47.
Starrett, Gregory, "The Margins of Print: Children's Religious Literature in Egypt," *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 2/1 (1996): 117-139.
Stoeltje, Beverly J., Christie L. Fox ve Stephen Olbrys, "The Self in 'Fieldwork': A Methodological Concern," *The Journal of American Folklore* 112/444 (1999): 158-182.

Şimşek, Sefa, "The Transformation of Civil Society in Turkey: From Quantity to Quality," *Turkish Studies* 5/3 (2004): 46-74.
Şişman, Ahmet, "Özel İmam-Hatip Liseleri Açılabilir," *İzlenim* 38 (1996): 32-39.
Tachau, Frank ve Metin Heper, "The State, Politics, and the Military in Turkey," *Comparative Politics* 16/1 (1983): 17-33.
Takim, Liyakat, "Law: The Four Sunni Schools of Law," *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*, der. Suad Joseph (Hollanda, 2008).
Vajda, G., "Idjaza," *Encyclopaedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Vallance, Elizabeth, "Hiding the Hidden Curriculum," *Curriculum Theory Network* 4/1 (1973-1974): 5-21.
Vryhof, Steven C., "Schools as Communities of Meaning," *Journal of Education* 185/1 (2004): 59-65.
Waltz, Susan, "Another View of Feminine Networks," *International Journal of Middle Eastern Studies* 22/1 (1990): 21-36.
Wensinck, A.J., "Tarawih," *Encyclopaedia of Islam*, der. P. Bearman vd. (Hollanda, 2008).
Wright, Richard ve Michael Stein, "Snowball Sampling," *Encyclopedia of Social Measurement* (New York, Elsevier, 2005): 495-500.
Yavuz, Hakan, "Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus," *Journal of Muslim Minority Affairs* 24/2 (2004): 213-232.
"Political Islam and the Welfare (*Refah*) Party in Turkey," *Comparative Politics* 30/1 (1997): 63-82.
Yıldız, Ahmet, "Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook," *The Muslim World* 93/2 (2003): 187-209.
Yıldız, Zeynep ve Hatice Demirtaş, "İmam-Hatip Lisesi Öğretmenleri II. Kişisel Gelişim Zirvesi," *Ensar Bülteni* 36 (2006): 4-6.
Yusuf, İmtiyaz, "Imam," *Encyclopaedia of the Quran*, der. Jane Dammen McAuliffe (Hollanda, Brill, 2008).
Zaman, Muhammad Qasim, "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan," *Society for Comparative Study of Society and History* 41 (1999): 294-323.
Zeghal, Malika, "Religion and Politics in Egypt: The Ulema of Al-Azhar, Radical Islam, and the State," *International Journal of Middle East Studies*, 31/3 (1999): 371-399.
Zine, Jasmin, "Muslim Youth in Canadian Schools," *Anthropology and Education Quarterly* 32/4 (2001): 399-423.
Zysow, A., "Zakāt," *Encyclopaedia of Islam*, der. P. Bearman vd.(Hollanda, 2008).

İnternet Kaynakları

Ahmad, Mümtaz, "Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh," http: //globalwebpost.com/farooqm/study_res/bangladesh/mumtaz_inadrassah.pdf, son erişim tarihi Mart 2011.
Çelik, Hüseyin, "Bediüzzaman Said Nursi and the ideal of Islamic Unity," www.nur.org/en/nurcenter/nurlibrary/Bediuzzaman_and_the_IdeaL of_Islamic_Unity_195, son erişim tarihi Eylül 2008.
Dağı, İhsan, "Islamic Elite in Turkey and the West: A Rapprochement via the EU Integration Process," www.ccis.aau.dk/GetAsset.actionPcontentId=2158460&assetId=2371384, son erişim tarihi Şubat 2009.
Hüseyinoğlu, Şükrü, "İslami Mücadeleden Bağımsız 'İnsani Yardım, ' Sadra Şifa Değildir," www.islamvehayat.com/763_Islami-mucadeleden-bagimsiz-%E2%80%9Cinsani-yardim%E2%80%9D,-sadra-sifa-degildir.html, son erişim tarihi Aralık 2008.

Karakaş, Cemal, "Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society," www.hsfk.de/downloads/prif78.pdf, son erişim tarihi Ocak 2009.
Özçelik, Mustafa, "Mehmet Akif'in Düşünce Dünyası," www.ayvakti.net, son erişim tarihi Ekim 2008.
Öztürk, Muhsin ve Rahime Sezgin, "28 Şubat Nedeniyle Kapalıyız," *Aksiyon* 8.413 (2002) www.aksiyon.com.tr/detaylar.do?load=detay&link=11203, son erişim tarihi Temmuz 2009.
Peköz, Mustafa, "Siyasal İslamın Örgütlenme Merkezi: Diyanet İşleri Başkanlığı," www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=8365, spn erişim tarihi Ocak 2008.
Shmuelevitz, Aryeh, "Turkey's Experiment in Islamist Government: 1996-1997," www.dayan.org/dataandanalysis.htm, son erişim tarihi Ekim 2008.
Tansel, Aysit ve Fatma Bircan, "Effect of Private Tutoring on University Entrance Examination' Performance in Turkey," www.ssrn.com/abstract=72192-5, son erişim tarihiğ Ekim 2008.
"Private Tutoring Expenditures in Turkey," www.ssrn.com/abstract=j600a8, son erişim tarihi Ekim 2008.

Seçilen İnternet Siteleri

www.8sutun.com
www.akabe.com
www.ak-der.org
www.akparti.org.tr
www.apcss.org
www.asfa.com.tr
www.bahcelievler.bel.tr
www.bagcilar.bel.tr
www.bianet.org
www.birgun.net
www.brookings.edu
www.cemaat.com
www.cimder.org
www.dawn.com
www.degerleregitimi.org
www.diyanet.gov.tr
www.dogm.meb.gov.tr
www.ds-istanbul.de
www.egitimsen.org.tr
www.ensar.org
www.esenler.bel.tr
www.etilerlisesi.k12.tr
www.eurasianet.org
www.fenerbahcelisesi.k12.tr
www.fmv.edu.tr
www.gsl.gsu.edu.tr

www.haberanadolu.com
www.haberdem.com
www.haberturk.com
www.hayrettinkaraman.net
www.highbeam.com
www.imamhatip.com
www.imamhatipogretmeni.com
www.imamhatipnesli.com
www.istanbulimamhatip.org
www.internethaber.com
www.iyc.org.tr
www.kabatas.com
www.mazlumder.org
www.meb.gov.tr
www.memurlar.net
www.meria.idc.ac.il
www.mevzuat.meb.gov.tr
www.musiad.org.tr
www.ntvmsnbc.com
www.onder.org.tr
www.ozgurder.org
www.ozgurkocaeli.com.tr
www.portal.robcol.k12.tr
www.qantara.de
www.sabahattinzaim.org
www.sgb.meb.gov.tr
www.tbmm.gov.tr
www.tusiad.us
www.wonder-wien.com

Televizyon Programlari

CNN Türk, Tarafsız Bölge, 17 Ekim 2006.
NTV, Lider Portreleri: Recep Tayyip Erdoğan, 14 Ağustos 2007.
NTV, Yakın Plan, Eylül 2007.

Dizin

Laik eğitim sisteminde en belirgin istisnayı temsil eden imam hatip okulları bugün hayli tartışmalı bir konumda bulunuyor. Her ne kadar bu okullardaki öğrenci sayısı toplam öğrenci sayısının yüzde 8'ini oluşturuyor olsa da, çok sayıda meclis üyesinin imam hatip mezunu oluşu, son yıllarda milli eğitim, adalet ve içişleri bakanlıklarında imam hatip mezunlarının önemli mevkilere gelişi bu okulları Türkiye'de İslamcılık, laiklik ve modernite tartışmalarının odağına yerleştiriyor. Okullar, özellikle Türkiye'nin laik ve muhafazakâr dindar olarak nitelendirilen kesimleri arasında görüş ayrılıkları yarattı. Laik kesimin çoğunluğu, imam hatip mezunlarının ancak yüzde 15'i din görevlisi olduğundan, bu okulların din görevlisi eğitme amacından, cumhuriyetin temel ilkelerini çiğnemeye çalışan, tek tip bireyler yetiştirme amacına savrulduğuna inanıyor. Öte yandan, birçok muhafazakâr dindar ise, imam hatip okullarını, öğrencilerin eğitimlerine devam ederken İslami kaideleri de öğrenebildikleri kurumlar olarak destekliyorlar. Bu kitap, imam hatip okullarının genel olarak Türkiye'deki İslami hareketi destekleyen, özellikle de iktidardaki partinin gücünü ve yeni koşullara uyum sağlama yeteneğini şekillendiren, kilit kurumlardan biri olduğunu öne sürüyor. Doktora tezi olarak ele alınan bu çalışma imam hatip okullarının işleyişinden, öğrencilerinin gündelik yasayışlarına ve mezunlarının siyasi fikirlerine kadar uzanan ayrıntılı bilgi ve görüşler içeriyor.

İnsan ve Toplum Dizisi

Kitap Yayınevi

ISBN 978-605-105-146-8

₺ 27,50